श्रीगजवदनायनमः॥ कैशोरंकलयंतंमायाकायंपुरातनं।पुरुषंनंदात्मिंदनिकेतंनिगमरहस्यंनमामि॥१॥
यः कैशोरेविश्वख्यातकर्मायर्मावार्यःश्रीमाहादेवशर्मातत्सोदर्येवर्द्धमानस्यसत्कोभावंमेघःसम्यगाद्यु
विःकरोति॥२॥मूर्द्धिपुरद्विषइतिपूर्वान्वयीतेनान्यदपिबीजंतत्त्वसंबंधेनांकुरतीतिध्वनिर्लभ्यतेवि
षाविषयोरिति।नच्चत्रव्याख्यानेविपरीतोरूपरूपकभावइतिचेदत्रविशेषस्यविपरिणामेनतथैवा
न्वयइतिमिश्राः।रूपरोनिरूप्यरूपकभावःसंबंधःस्वद्विष्टएवेतिकेचित्।यद्वारूप्यतेनिरूप्यतेऽने
नेतिव्युत्पत्त्याउपमानवाचकस्यरूपणाशब्दस्यभावप्रधानतातेनोपमानत्वादित्यर्थोलभ्यते।ध
निरूपणादितिपाठेपाठमेवार्थः।उपमाधिक्यादिति।यद्यपिसमससमयत्वेनसंध्योपत्तेरडनी राब्वटी॰

ल्याहेतुत्वादिदमयुक्तं।नत्वसंख्यापारङन्यात्मकत्वेन प्रतियोगितया तत्याश्चैव विरुद्धं।संख्यारङत्व म १
रव २ न्योरग्रेत्नेदऽप्रतिपादनविरोधात्।तथापत्रापिलक्ष्मोपैंपंचमीन चाग्रेतन ग्रंथेनपौनरुक्त्यं सप्तमीनिमि
त्ततायांएवावन्मात्रेण भेदात्।।वक्ष्यतुदेतीच त्रैवसंख्याया हेतुत्वान्वयः।प्रधानक्रिमाच्चपस्यसंभवतो
यागात्।नञ्चाविद्धमेवापूर्ववर्त्तिकालोपाधिघटितकालोपाधिरेवाधिकरणत्वेनापिकारणत्वात्।कार
णतायाःपूर्ववर्त्तिताघटितत्वात्।तादृशोपाधेरेवचात्रसंख्यापदेन विवक्षितत्वादितिनतुसंख्यार
ङन्यैकदेशएवानत्वेदेशस्यैकदेशिरूपेऽभेदात्तयोरित्यत आह।संख्यात्वेति।निरस्तेति।निरासेऽत्रेचं
एवानथात्वेतद्धिपवर्त्तिसकलरविरश्मिध्वंसवात्कालविशेषस्य घं:।नवोत्पत्स्यमानस्यध्वंसासं

क

२१। भवादिदमयुक्तमितिवाच्यं। एतद्दीवर्त्तित्वस्यैतद्दीपोत्पन्नत्वपर्यात्। नचकुतिपयरश्मिनां स्वरूपसान्नि
ध्येनापि गमनसंभवात् अव्याप्तिरिति वाच्यं। तेजसामाशुविनाशित्वेन तथासंभवात्। असंभवे
वा रविरश्मिसंयोगध्वंसवानित्यर्थात्। जालपदस्य संयोगवाचकत्वात्। अत एव सकलपदजाल
पदसहितः पाठः संगच्छते विशेषपदं च जलत्वाद्यन्यवाचकं जलपदेऽतिव्याप्तिवारणाय पद्यं। निरासपदंसं दं ४
बंधिसंसर्गाभावपरं तेनानागतस्य प्रागभावस्योत्पन्नस्य ध्वंसो लभ्यते। अतः एतद्दीपवर्त्तित्वं यथा
श्रुतमेव। अन्यथा पूर्ववदेवावस्कतस्क एतद्दीपवर्त्तित्वे निरासविशेषणं। निरासश्च संसर्गविमात्रं भार
तेनैतद्दीपाधिकरणताविशिष्टयद्रविरश्मिसंसर्गाभावावच्छिन्नः कालविशेषो रात्रिरित्यर्थः। नचय

द्वेशे रविरश्मिसत्त्वदन्यदेशे तदत्यंताभावस्य तत्र द्वीपे दिवापि सत्त्वादतिव्याप्तिः । एतद्वीपे ॰स्येतद्वीपावधिक
रणतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात् । ज्ञातपदं च संसर्गसंबंधविशेषावच्छिन्नत्वलाभाय । अन्यथा दिने
प्यतिप्रसंगात् ॥ नचैवं विशेषपदाधिक्यं । एतद्वीपाभावेन तद्विशिष्टत्वस्यागमनादिति वाच्यं
कालोपाधेरेवात्र लक्ष्यत्वेनाखंडस्य कालस्य वारणीयत्वात् । ननु सुमेरोरुत्तरभागे रात्रावपि रविर
श्मिसत्त्वासंभवः । नचैतद्वीपपदेन भारतवर्षाभिधानं वर्षांतरीयरात्राववाप्तेः । नच तत्तद्वर्षपरं द्वी
पपदं तत्र तत्रैवाच लक्ष्यत्वात् भारतवर्षीयत्वैरेवात्र लक्ष्यत्वेन भारतवर्षपरमेव द्वीपपदमिति व

द२

वाच्यं।पश्चिमसमुद्रतीरे एकदंडरात्रिसत्वे एव कामरूपादौ सूर्योदयस्य ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्ध
त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति।मैवं।द्वीपपदस्य तत्तद्देशपरत्वात्।एवं च पर्वतावच्छेदेन यदा यावद्रश्मिसं
३। सर्गाभावस्तदा तद्देशावच्छेदेन रात्रिरित्यर्थः।न च गिरिगह्वरादौ यावद्रविरश्मिसंसर्गाभावस्य दिवा
पि सत्वादतिव्याप्तिः।तदधिकदेशावच्छिन्नसंसर्गाभावस्य विवक्षितत्वात्।अनिष्टं चेवा रविरश्मिगम
नस्वरूपयोग्यत्वेनापि देशस्य विवक्षणात्।न हि तत्र कदाचिद्रात्रिव्यवहारः कदाचिन्नेत्यस्ति।येनैवमप्यव्या
प्तिः स्यात्।रविरश्मिपदं च उद्भूतरश्मिपरं तेनोष्मसत्वान्नासंभवः।न च वह्निप्रविष्टानां रविरश्मीनां
रात्रावपि सत्वादसंभवः।तेजसामाशुविनाशित्वेन तत्क्षणतन्नाशेऽपि तदारंभकपरमाणुस्थितेस्तदारंभ

भात्। अनभिहितत्वेन विशेषणाद्वा। यद्दिवसोरतेऽजसस्त्रसरेणावोपिशत्रौवंर्त्ततइतिमतंतद्वारत्रिम
पदंप्रकाशकमात्रपरमवगंतव्यमिति। नतुनिरस्तरविकचमेवकालस्यरात्रिचंन्ताघवात्। अन:
संध्यापिरात्रिरेव धर्मशास्त्रे एष्वमुपादानंच गोबलीवर्दन्यायेन दोषातिशयप्रतिपादनार्थं
मित्यस्यरसादाह। यद्वेति। अस्यक्तोपद्रुति। अत्रवल्यबर्थप्रतीतिरध्याहृतज्ञपेनैवोंध्याहारस्या ना
दूषणाचात्। कर्मचप्रतीतिश्चपंचमीपदेनैवकर्मणिपंचमीतिसूत्रस्वरसेनतत्रपंचमीशंकेः। व
क्तोनन्यन्नस्यैवशाकृतपापंचम्याकर्मचप्रतीतिर्लक्षणोपैवेष्वि। अक्तौललक्षणापांप्रसयानुशासन नवरु२
साधुत्व व्यर्थमितितिताव्यं। अनुशासनस्यज्ञापकत्वेनतत्रपदान्तरदर्पोगरवललक्षणापापिपंचम्यादेः। प्र

तलद
॥४॥

योगः। साधुरितिनियमबोधकत्वेन तस्य सार्थकत्वादिति। सप्तमी चेति। नच कर्मयोगं विना कथं निमित्त सप्तमी
तिवाच्यं। उदयतीत्यस्योदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थप्रदर्शनात् कर्मयोगसंभवादितिभावः।
तत्प्रकारकत्वादिति। नचात्मसाक्षात्कारो प्रकारो ननुप्रकारकः। नवतत्प्रकारकत्वं तत्त्वावि
षयकत्वं विषयतावच्छेदकविप्रतिपत्त्यनुबंधितया कस्यचित्तापरानुबंधितया स्येवेति वाच्यं। एवमप्य
यथैक्याभावादिति। मैवं। पूर्वप्रकारव्यक्तेरन्तरप्रकारव्यक्तिं प्रतिकारणत्वात्। वस्तुतोहानो
पदानादित्वलक्षणतत्प्रकारकांशेकारणत्वेन तथात्वं द्रष्टव्यमिति। निर्विकल्पात्मज्ञानमिति। तत क्रन्य
वासनेत्यर्थः। पूर्वोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य तत्त्वज्ञानवासनानाशकत्वासंभवात्। ज्ञानस्य लक्षणद्व

व्या

ष० स्फो०

यावद्व्यापित्वादिति। नपुंसकत्वानुपपत्तेराह न्यायेस्य स्वरूपमिति परत्वापरत्वयोर्गुणविशेषयो ज्ञानावसंज्ञवा
दन्यथाव्याख्यातुष्टे। परत्वापिकेति। साक्षात्कारायवेति। साक्षात्क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साक्षात्कारपदं ग
हान्तरालेकदेशः। तेन तद्घटदर्शनमिति सूर्यपरिस्पन्देन विरुद्धं। यद्यप्यालोकस्यापि तमःशांतिजनकतेन हे
तुत्वं तस्य तदात्मकत्वात्। तथाप्यभावस्य समुदायात्मकृतमोनाशजनकत्वे यत्किंचिज्जातीयोमिनो हेतु
त्वविवक्षायेदसृष्टव्यं। साक्षात्कारपदेनैव पूर्वक्षणत्वैव प्रयोजकत्वमपास्य आलोकावयवसंयोग
एवोक्तस्तस्य चालोकस्य तमोनाशप्रतिकारणत्वं च मरुद्गमेवोद्दिष्टव्यं। वस्तुतस्तमपदस्य
वत्तद्घटदर्शनमित्यादिना हेतुहेतुमद्भावप्रतिपादनकथनं। सूर्यपरिस्पन्देन तु व्यक्तेऽनेनामूलकत्वोकथं

य३ व३

लद
५॥

ज्ञनयाहेतुहेतुमद्भावावगमः।तथाहि किरणावलीविस्तारः किमर्थमित्यत आह।जगतामेतत्तमःज्ञातय
इति।तत्किमर्थमित्यत आह।अर्थानांप्रविवेचनायेति तत्किमर्थमित्यत आह।सन्मार्गस्थैतिप्रतिन्ता
श्राप्तन्वेदेति असमतिष्ठन्तेदेत्यर्थः मोक्षमहेरितियद्यपि मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरुदीच्यत्वेननप्रमाणां
नत्वज्ञानजनकत्वं तथापियुगपज्ज्ञोगप्रयोज्ञकीभूतप्रमाणात्तत्वज्ञानस्यमिथ्याज्ञाननिवृत्तिसाध्य
चसंभवादिदमुक्तं।किरणापरंपरंत्वेति।तेजोमयीमित्यत्रचमूलेतेजःपदेनप्रत्योक्तेति नतद्भेदेना
चपः।ननुकर्त्रपरोक्षेकथंलिङ्ङ्यादाशंक्यायांकस्यचिद्व्यापाधनमात्रशंकांनिराकरोति।।व्यातेनोविवि
तिभूतसामान्येति।तथैवप्रयोगदर्शनादिति भावः।तिङन्तेतिनिपातस्यभूतार्थएवंतादृशाप्र

यादी

योगानुरोधात्कल्प्यत इति भावः। मतं वेदमेव समीचीनं। अग्रिमकल्पस्य ज्ञापकस्य चित्तविक्षेपादि लिङ्गपरत्वे नाप्युप
गद त्तेः बद्धपुरस्तात्तस्य मत्वा किन्तु नाहमित्यादाविवेति दृष्टत्वात्। ज्ञापकत्वाभावादिति तत्र बुधत्वमपुरुषविधानमेव ज्ञापकं
तत्र मतं त्वमिति विरुद्धं। अतोऽन्यथा व्याचष्टे असंभवमिति। द्वीतीति। अत्र द्रूपः संसर्गाभावमात्रं तथा च रागद्वेषमो
हतद्देशनात्मकयावद्दोषसंसर्गाभाववत्पुरुषत्वमित्यर्थः। शयानस्य बोद्धस्य मोहवासनासत्त्वान्नातिव्याप्तिः। पुरुषप
दं च घटादावतिव्याप्तिवारणाय। केचित्तु समानाधिकरणसजातीयप्रागभावासहवृत्तिध्वंसस्य एव द्रूपपदा
र्थः। एवं च समानाधिकरणरागप्रागभावासहवृत्तिरागध्वंसवत्पुरुषत्वं प्रत्येकं क्रमेण द्रूणत्रयेतात्पर्यं॥ पुरुषपदं च का
लेऽतिव्याप्तिवारणायेति तच्चिंत्यं। ईश्वराव्याप्तेः। एकत्व द्रूणत्वे नोपपन्नो त्व द्रूणत्रयतात्पर्यकल्पनाभावात्। प्रागभावा बं
सहवृत्तित्वविशेषणाध्याहारगौरवाच्च। किंच सर्वाणि लक्षणानि कालेऽतिव्याप्तानि प्रागभावासंबंधेनेदेनलक्ष
नैमा

त्याचनन्वसंबन्धेनचकालेसचन्निति सामान्यतएवसत्ताधानस्याकार एवमुक्तेव्यक्त्यवच्छेनकालातिव्याप्ति
वारकविशेषोपादानस्यसंदर्भेयुक्तिविरोधात् अन्यथासर्वत्रकालातिव्याप्तिवारकविशेषणदानापत्तेरि
ति। अतएव अशिष्टचेतानवत्वेसतीति। अदृष्टसाधनताविशिष्टमिथ्याज्ञानं न दृष्टं नास्ति। अदृष्टसाधनत्वं कि
मपिनास्तीतिसामान्याकारंचोपादितं। तदेतदर्थोनावबोधनीयमर्थः। नचतादृशमिथ्याज्ञानवान् कश्चि
न्नीर्थिकः। तावन्मात्रं घटादिसाधारणमतोज्ञानत्वेसतीति मतुपः अन्तेप्रशंसावचनतयाप्रकृष्टज्ञा
पश्चा नैसतीत्यर्थः। तेनात्यन्तदृष्टतत्त्वातिव्याप्तिः। ज्ञानत्वं चतद्वासनावत्वं मतोनसुषुप्तिदशापोशिष्टे व्याप्तिः
जन्मान्तरेयदिबोद्ध एव तदैतज्जन्मनिशिष्टेऽतिव्याप्तिरत एतत्कालीनेति मिथ्याज्ञानविशेष

प्रामाण्याभिमानकृते चैत्यवंदनादौ चारे व्यभिचाराताद्वस्थ्यात्। लोकशास्त्रयोर्दृष्टार्थकत्वात्। तत्रदृष्टफलव्यतिरेकनि
५ श्चयात्। नवतीर्थिकेन निःफलकर्मबोधं बौद्धशास्त्रे वेदे च भ्रमात्कृते निःफलकर्मणि समस्तहेतोरेव व्यभिचार इति वाच्यं
तत्प्रामाण्याभ्युपगमस्य तत्रावश्यकतया तस्य च विषयविरोधेन वेदप्रामाण्याभ्युपगमविरोधित्वया तद्दत्तकर्तृत्वस्य यो
कर्तृशिष्टत्वलक्षणाभावेन शिष्टपदादेव तद्वारणात्। अविगीतपदं च नामस्यागमने व्यभिचारवारकं तस्य लौकिक
चैनाल्लौकिकपदादेव तत्राप्रसंगात्। तथापि वैदिकत्वप्रसंगविषयशास्त्राद्यभिचारवारणाय तदिति बोध्यं। अ
लौकिकपदं च भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणाय। यदि च निःफलस्यापि विगीतत्वं तदा लौकिकाविगीतताचारत्वादि
त्येव हेतुः वेदानिषिद्धत्वानीत्ये शिष्टाचारपदोपादानं वेदस्वरूपमन्त्रे तावहूना मात्रेणाविगीतत्व निष्प्रसंगत्वादिति
द्रष्टव्यं। केचित्तु। वेदबोधितकर्तव्यताकशिष्टबलवदनिष्टानानुबन्धीष्टसाधनताकत्वं साध्यं। अतः श्येनेयागे व्यभि

वाक्यातिक्रमानुचात्। बौ गमस्यचैत्यवंदनादौ साधकस्य दृष्टार्थक१

शब्द:

॥७॥

वारवारणायाविगीतत्वं विशेषणं। अगम्यागमनेप्यस्ति वारवारणाय लौकिकत्वं विशेषणं। शिष्टपदं च पूर्वोक्तयुक्त्यावि भोजने
गीते निःफले कर्मण्यस्ति वारवारणाय तदर्थं च फलसाधनताशे भ्रमरहितत्वं [illegible] ग्रंथकृन्निरुक्तं तु शिष्टत्वं व्यवहारो
पयिकं वेदानुमापकहेतौ च तस्योपलक्षणं च ऽपलक्ष्यं चोक्तमेवेति वदंति। तत्तु वेदानुमापकहेतौ व्यावर्त्यस्यान
न्तरत्वस्य ग्रंथकृतो व्यवहारोपयिकत्वदलेन निर्वचनस्याप्रकृतत्वाद्युक्त्या स्वेव संगतेश्चोपेक्षितं। एवं च आचारस्य
पदपरत्वे सिद्धिः क्रियापरत्वे विषयतानन्वयः क्रियाया एव भोजनादिरूपाया लौकिकत्वेन तदन्यस्यैवान्वयात्। तथा
पिताहृत्वाचारविषयक्रियात्वादितिहेतुः। आचारपदार्थश्च प्रयत्न एव। क्रियापदप्रयोगं तु फलेप्यस्ति वारवारणाय।
यहाल्लौकिकत्वे प्रत्यक्षादिगमानां। पूर्ववत्तद्विषयाविगीतशिष्टक्रियात्वादितिहेतुरत आचारपदं क्रियापरमेवे

सिध्यासाननदशायामसत्त्वेनात्यंतपदवैयर्थ्यापत्तिः। न च तदत्यपदशायामतिव्याप्तिवारणायात्यंतपदं ध्वंसप्रागभावयोरत्यं
ताभावाविरोधित्वमात्रवत्त्वं च नेन प्रकृते तल्लक्षणकृत्। तावता तदापि तदत्यंताभावस्सत्त्वेन दोषतादवस्थ्यात्। एतस्य दूषणस्याग्रे
वक्ष्यमाणत्वादिति सिद्धं। तस्य तत्पदानुदानेपि स्फुटत्वभंगात्। रतीसु तरां मन्यंतपदव्यर्थता तद्धारणीयस्य ध्वंसस्य सामा
न्याभावभावत्वात्। इति दिक्। निषेधेति। यद्यपि तदा तस्य शिष्टत्वेनाद्विति। आचारे प्रविगीतत्व विशेषणात्रत्येपादेव वेदानु
मापकहेतौ व्यभिचारायसंगात्। तथाप्यक्षिप्तत्वमिति विशेषणत्वेन तन्निरपेक्षवेदानुमापकत्वाद्दमुक्तं। वस्तुतो नि
ष्फलत्वेन्यवदनाचारे प्रप्रसक्तेन तथा वेदानिषिद्धेन तदासक्तस्याबौद्धस्याप्युक्तलक्षणाक्रांतत्वे व्यभिचारो न वक्ष्यते। न चा
लौकिकपदादेव तद्धारणं। बौद्धागमप्रामाण्यसाध्यतादशाचारे तथापि व्यभिचारसंगादिति। व्यभिचारवारणोपाय
स्यानुपदमेव वक्ष्यमाणतया तादृशाज्ञानाभावं प्रत्युपजीव्यत्वाल्लाघवं च। वेदेत्यादिवमेव शिष्टत्वमुक्तिनमित्यन्नि

जलद॰
प॰२॥

संध्यापरिगृहीतपतितात्वापातितान चाभ्युपगमस्य विषयता चे-आचारदशायामसंन्नानुधनुपलब्धेरागचेन चातिव्याप्तिरितिवाच्यं
वेदशामाभ्युपगमसमानकालीनयावत्तद्विध्यन्यगमनादिसंसर्गाभाववचस्य विवक्षितत्वात् । सच कस्यचिदप्यंतानावः
कस्यविज्ञानाभावइतिभावः । शिष्टाचारस्य व्याधिकरणतापरिहर्तुं धापागमगाहः । एवं चेति । अलौकिकेति । अत्र चैत्यवं
दनाद्याचारे व्यभिचारवारणाय शिष्टेति । तदर्थश्लोकं एवानचाविगितपदादेवतद्वारणं । निषेधस्यप्रसंगपूर्वकत्वात्तत्र क
चे चवैधरागजप्रसंगयोरभावान्न वेदनिर्दिष्टरूपाविगीतत्वसत्वात् । न च अत्र मादेव नै प्रसंगः अत्र मेगत्रस्तु के निषेधवक्र
तोरूपस्याप्यपि निषेधापत्तेः । किंचैवं शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तिः । चैत्यवंदनादीनामपि विगीतत्वेनाविगीतपदा गी
देवतत्राडसंभवात् । न चालौकिकपदादेवतद्वारणं लौकिकत्वस्यलौकावगवत्लवदनीष्टानन्नुवधिधीष्टत्व
साधनताकत्वमात्रपरत्वात् । प्रमापितत्वांतर्भावेमरडंनक न रूभोजनेव्याप्तिवारणादिति वाच्यं । बोद्धागम

न्य

गां एतत्कालीनमिथ्याज्ञानात्यन्ताभावमादाय बोद्धृजन्मेति व्याप्तिरतः कर्मसमस्मिन्काल इति तेन यत्कालीन
स्य मिथ्याज्ञानस्यात्यन्ताभावस्तस्मिन्काले विशिष्ट इत्यर्थः। बोद्धृतात्कालीनतादृशमिथ्याज्ञानप्राग म३
भावस्य जन्मान्तरीयविशिष्टतादृशायामपि सत्त्वेन बोद्धृतादृशायामपि व्याप्तिरेतत्कालीनत्वस्य प्रतियोगि
विशेषणत्वादित्यं तद्धदे। न च मिथ्याज्ञानदशायां तत्कालीनत्वोत्पत्तयावद्यन्ताभावस्तस्मिन्नास्मिन्नि अत्यन्ता
भावपदं व्यावृत्तियोगि विरुद्धात्यन्ताभावपरं। प्रागभावे मिथ्याज्ञानदशायामपि अवच्छेदकान्तरेण तदत्यन्ताभावस
त्वान्नातिव्याप्तिः। न च ज्ञानत्वे सतीयस्य तद्ध्वासनापरं चेत्तदायाने बोद्धृ इति व्याप्तिः। मुख्यार्थे चेत्यन्यादृशज्ञानकाले
तत्रैवातिव्याप्तिरितिवाच्यं। एतद्दूषणस्य निषिद्धकर्मसादिना ग्रंथकृतैव अर्थतो वक्ष्यमाणत्वात्। अत्रत्यव्याख्याने सर्गाद्यकालीन

॥८॥

२०

शिष्टे व्याप्तिः प्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति दूषणं प्रमाणं नैव वृत्तिप्रतियोगिप्रसिद्ध्योद्धरणीयमिति। केचित्तु एतत्कालीनेत्य-
त्यन्ताभावविशेषणं एतद्घटप्रतियोगिसमवायिदेशे घटवच्छेदकसमये घटे नात्यन्ताभावो वर्त्तत इति मते बोद्धव्यं
ङत्वान्तरीयतादृशमिथ्यानात्यन्ताभावमादाय दोषादतिव्याप्तिवारणाय एतत्कालीनेति। ध्वंसमादाय दोषादतिव्याप्तिवारण-
णायात्यन्तेति पदं वदन्ति तन्न घटाऽन्तरज्ञानमनिबोध्ये ...मनिशिष्टेऽव्याप्तेः। न च तदाप्यत्यन्ताभावो वर्त्तते प्रतियोगि-
वृत्तिप्रागभावस्याप्यत्यन्ताभावविरोधात्। अस्त्वेवाप्यवयवे विश्रामभावस्यात्यन्ताभावामैं विरोधपरिभाषये दं
लक्षणं तथाप्यनुपपत्तिस्तथाहि तादृशमिथ्यात्वानात्यन्ताभाववानिति कोऽर्थः। किं यत्किंचित्तादृशमिथ्यात्वानात्य-
न्ताभाववान्। उत तादृशमिथ्यात्वानात्यन्ताभाववान्। उत तादृशमिथ्यात्वानवच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभाव-
वान्। आद्ये स्वावृत्तिप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य बोद्धव्यपि सत्त्वेनातिव्याप्तिः। द्वितीये यावत्तादृशमिथ्यात्वसंसर्गाभावस्य

न१ लाघवेन ३ वा २

तिमानसत्वेति। तथा च मानसत्वव्याप्यजातिविशेष एव तत्सदृशः कृतावच्छेदक इति भावः। अविनिगम इति। तथा चैक
पिकाङ्कमपि नमस्कारपदवाच्यमिति भावः। तावतापीति। जातिसांकर्यान्न कापि कायिकवाचिकयोरेका जातिरिति विनिगम
नाविरहेण तत्तदसाधारणज्ञाने रेखवत्त्वनिमित्तचेष्टानवृत्तिज्ञाने रेखवत्त्वनिमित्तत्वेन तदुभयेन नमस्कारपदवाच्यमि न २
तिभावः। कथं तर्हि ताभ्यां तदनुमानमत आह। ननु ता तैरपीति। व्याप्याननुगमस्य दोषत्वादिति भावः। अनुमानं चाप्य
ज्ञानविशेषरूपवानुपपत्तिन्मादा घटेनुककेशिरःसंयोगकारित्वादिव्येवं क्रमेण ज्ञेयं। मनसेति मनोव्यापा
रैस्त्वर्थः। तेन मूर्त्तत्वस्थैव मनोधिकरिन्यत्वं न बहुवचनविरोधः। ननु चेष्टाशब्दयोरन्यत्रैतादृशजातिस्वीकारे विनि
गमनाविरहवच्चेष्टाज्ञानयोरन्यतरस्य साधारणजातिस्वीकारे विनिगमनाविरह एव। नमः पदे व्यापारत्वस्य लाक्ष
ण्यं नयं वै गुतरानिन्यरूपं हृदि निधायाहैकेति। अन्यच्चापि अस्वरसवीजं सतिता पर्यवसन्नं दुर्वारितादपर्यव

तर ३

रदः
२॥

पबोधोन्वयेव च प्रसक्तिर्वैदिकत्वनमपि नस्यात्स्वबीजाभावादिति द्रष्टव्यं। तथाच जातित्रयपक्षेऽपि फलच्छूणां संकर
संकर[illegible]नयेनो[illegible]च्छेदप्रसंगः च [illegible] पानंतजाति[illegible]स्वीकारात्। तासां च सर्वासां संसर्गदुष्टत्वे तज्जात्यपदादेवोपस्थि
तिरिति ग्रंथकृतां मनसि संधिरिति। यदि तु स्वापकर्षबोधभानानुकूलतावच्छेदकजातिमच्चमनुगतमेव नमस्का
रपदशक्यतावच्छेदकं तदा स्वप्नगेवेति स्मर्त्तव्यं। प्रणामत्वे मेवेति। स्वगतत्वापकर्षस्वापकसमुदायप्रविष्टचरम
समुदायिगतस्यैवाव्यवधानस्य कार्यानुपपत्तेः चान्यथा तु कार्याजनीयत्वापि प्रथमककवर्त्तसंयोगस्य चरमकवलसंयो ल
गाव्यवहितत्वादन्नत्वापत्तिः। प्रकृते च द्वयोरपि प्रणामयो[illegible]पस्थाप्यत्वेन तादृशमव्यवधानमस्त्येवेति भावः। नन्वे
वं पूर्वदिनकृतभोजने तद्दिनाकृतभोजने च देवदत्तभोजन[illegible]नाव्यवधानेन देवदत्ते महत्वातिदेवदत्तपदे दत्तौ भुक्तवानिति
प्रयोगापत्तिः। यदि च तत्त्वाकलबोधजन्यबोधविषयव्यक्तिगतमेवाव्यवधानं प्रयोजकं। प्रकृते च देवदत्तस्य भो[illegible]नपूर्व

११९

ष प२

यो । रूपज्ञानमिति वाक्यार्थबोधप्रादिन्तोऽव्यक्तौ नाव्यवधानमिति न तादृशः प्रयोगः इति मतं तदेश्वरप्रणामेत्यत्राप्यन्वय एव । अ
यस्वकरकृविज्ञातीयक्रियानंतरीतत्वमेवाव्यवधानं प्रत्यवायो । तदाजलपानानंतरकृतदुग्धपाने अस्थितेऽजलं पीत्वा गच्छतीति प्रयोगाप
त्तिरित्यरुचेराह । पठेतिस्राचेति । कर्त्तव्यसंग्रहापेक्षया मुनिग्रामेऽकृर्त्तव्यमुनिग्रसामापेक्षयावेश्वरप्रणामेऽव्यवधानमस्त्येवेत्यर्थः । तवेत्यु थार
रंमुनिग्रामसंग्रहः प्रवर्त्स्यत इति वाक्यार्थ इति भावः । पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वादि[illegible]तिन्नवभोजनानंतरं मासादिना व्यवधानेपि गच्छतीति देवदत्ते भु तीर
क्त्वागच्छतीति प्रयोगापत्तिः । तथाविवक्षायामिष्टत्वादिति भावः । अत्रमीमांसा । नवीनास्त्वत्रास्वरसोद्भवनं तत्[illegible]ऽेतु प्रतीतिबलेनाव्यवधानत्वो
क्तिग्रह एव । नहि भुक्त्वाव्रजतीत्यत्र प्रातर्भोजनसायंगमनयोः प्रतीतिरपितु भोजनमात्रापेक्षयाविलंबितत्तत्क्रियस्येव प्रवत्तितरिति । अ
तएवक्त्वान्तः कारणताग्रहोपि नवभोजनाव्यवहितोत्तरत्वागमनवादसंन्नव इति वाच्यं स्वानुकूलक्रियानंतरितत्वस्यैवाव्यवहितपदार्थत्वा
त् । अवस्थितेयादेर्व्यवहितपूर्वकालस्य प्रत्ययवाच्यत्वाद्येनेनाचेदांचपश्चिरतरापेक्षयातेदृशमव्यवहितं न वक्तव्यमेव । अन्यथा प्रत्य
यवाच्यकालस्यापचेनज्ञातायाः स्थितिक्रियायाः कालानाकांक्षितत्वापत्तेनेनाचपानुपपत्तिः । नव[illegible]स्पर्द्धावरद्रसाधपदप्रतिपाद्यतयात सप्त१

स्यकर्तृकत्वावाच्यपूर्वकालत्वमात्रे तत्र ल्यबेदान्वय इति वाच्यं। सप्तम्यर्थविरुद्धस्यैव क्त्वावाच्यत्वादन्यपदार्थान्वयपाप्तेरुक्तत्वात्। न च प्रत्ययार्थस्य
प्रकृत्यर्थान्वयपूर्वं नान्यपदार्थेनान्वय इति वाच्यं। देवदत्तेन दृष्ट इत्यादौ देवदत्तसमवेतत्वस्य विषयदर्शनगोचरोपस्थितिविषयदर्शनेन तथा निय य२
मान्याभावादिति वदंति। यदि च प्रतीतिमवधूय पूर्वकालमात्रमेव क्त्वावाच्यं वैनोंगीक्रियते तदा फलपक्षिकान्वये व्याख्यातुं शक्यते। तथापि न
नु अव्यवधानपर्यंतस्य क्त्वावाच्यत्वाकुपंजरूते सगतिरत आह। कर्तव्यापेक्षयेति। अव्यवधानपर्यंतं क्त्वावाच्यमेव न किंतु पूर्वकालत्व
त्वं तथा च नासंगतिरिति भावः। एवं पूर्वकालत्वस्यार्थविशेषणं चक्रे। निर्देशादित्यादिपदाध्याहारेणार्थकल्पनमयुक्तमिति नवीन
चोनापन्यासे। स्वरसबीजं दृष्टव्यमिति। न समव्यवधानमपीति। पदेशकप्रकम्योक्तं पूर्वसमाधाने तु क्त्वारूपविरुध्यति तमेवेति भावः। ॥
तथा चेपि निपाततोपस्थितकर्तृत्वेपि। तस्येति। अनन्यत्वस्यैवद्वीकेरितिवः। तथापीति। ननु व्यवधानत्वमेककालसंबंधविरहमेव ब्रूहते
वाक्यमनन्यानिरुक्तेस्तथावाधीत्यगच्छतीति। तच्चैव पूर्वं च प्रत्यये न स्यात्। आदौ पक्षाभावात्। न च व्यवधानं चेमुख्यं तु देरूप चैतस्थे त२
दं च वत्तु भावा। इदं त्वाऽऽरूपे स्यादेवेत्यनास्थाविरहरूपं तथा वादाहृतक्रियपौर्वापर्यं भावे पूर्वापरीभावविनियमे वेति वाच्यं। अव्यवधानम न२

वर णा२ र१ प१

दे नयोस्तत्वस्य दुर्वचत्वेपि सहसंस्त्रवे व्यभिचारात्तयोर्हेतुतायाश्च नियंतुमशक्यत्वादिति॥ अत एवेति॥ भिन्नकालीनप्रयत्नसाध्य
त्वमेव क्रिययोः प्रधानत्वं न तु भिन्नप्रयत्नसाध्यत्वमेतस्य संहरति भगवानित्यादौ तदभावात् प्रयत्नगतं भिन्नकालत्वं
क्त्वार्थत्वमेव चरमं च युक्त्वा वक्तातीयत्वघटनकं च समानकालकृतिविषयत्वेनान्वयात् पूर्ववत्वे धीराद्वेपादिति॥ वस्तु
तः क्रियागतमेव समानकालत्वं वा पूर्वत्वं च धीराद्वेपादितितदेव प्रधानत्वं मिथ्यास्त॥ प्रधानत्वेन समानकर्तृकत्वे नोप
स्थाप्या क्रियाविकः कर्तृकिंदानं करोतितावृतः क्रिययोः परस्परावे वेवक्तुस्तात्पर्यमितिनियमः॥ तथा च नादृशा
तात्पर्याद्वेपादेव तादृश्यताकृपयत्नौ न पूर्वेचेत्राकिः॥ यथा सिद्धसाध्यत्वसमभिव्याहारे हेतुहेमङ्ङाय प्रतीति २३
व्युत्पत्तिबलात्। व्युत्पत्तिश्चानादितात्पर्यमेव। अत एव गोपि कृत्याश्रैकां समानकर्तृकत्व मिथ्याराक्रपदांतरे
णा समानकर्तृकत्वमतीतौ युगपदेकस्यत्वाभिछिन्न। त्रीत्यादौ व्यभिचाराद्युक्तव्युत्पत्तिभंगमेवावेदयिष्यति

नद

२२।

नचोक्तरूपप्रतीतिं क्त्वाप्रत्ययांतमात्रेण व्यवस्थापयन्नशक्यसंधानः स्यादिति वाच्यं। तात्पर्याक्षेपादेव तल्लाभ इति वदं

तीनानुनिरुक्तकालत्वं भुजनपूर्वकालत्वेनाप्युपपन्नमिति कथं भोजने नियमतः पूर्वत्वजातीति। तात्पर्यादौ दो

षपन्नेपि नियमतः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वैयाकरणैः कृते॥ अथवेमिति॥ भुजनक्रियाया अपीति। ननु लडर्थवर्त

उ मानकालविरुद्धे भोजने पूर्वकालत्वस्य बाधाद्भोजनेनैतदन्वयः स्यादिति चेन्न। भुजनकालस्य वर्तमानत्वेप्यन्यानि

र्व रूपितपूर्वत्वविरोधात्। भुक्त्वा जगामेत्यादौ तथाप्यप्रतीकाराच्च। ननु क्त्वान्तपदं प्रथमतएव प्रयुज्यते इत्यत आह।

नचेति। स्वेच्छाधीनप्रयोगस्यानियमादिति भावः। ननु भुक्त्वेति क्त्वावाच्यस्य समानकर्तृकस्य प्रकृत्यर्थान्वयनियम

ब्र मान्तेऽन्वयोऽस्तु याबोध इति भावः। भोजनेन कपलस्तां। भोजनेनैन क्रियेसमानकर्तृके इत्यपि नानुभववद्य

पि दृष्टव्यं। अपि चेति। स्वस्मिन्नुक्तात्। नसमानाधिकरणादिति मतं क्त्वान्यत्वं क्त्वावाच्यो स्वपदेनबोधित प

॥२॥

डा२

चाक्षुषज्ञानजनकतानिरूप्यते। एवं च व्रजनजनकतिङ्भिन्नकालीनसमानाधिकरणाख्यातमज्जन्यभोजनमिति च यव्रजन
रो स्यविशेषणत्वात्। भोजनस्य विशेष्यत्वात्तत्रैव पूर्वोक्तत्वघटितभावः। ननु प्रधानचेनोपस्थितिः। शाब्दबोधे तत्र हेतु
आक्षेपोनुमानं तत्र व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्नियामकत्वादिदमप्युक्तमिति चेन्न ज्ञानप्रदाने निश्चयपरमत्ते शाब्दानु स्मर
पस्थितं न शाब्दबोधविषयत्वमिति नियमः। तथाचाक्षिप्तस्यापि पूर्वं चस्य शाब्द एव बोध इति तत्रोक्तनियामक
संभवात्। वस्तुतो व्रजतीत्यादौ प्रत्ययार्थकालावरुद्धस्य व्रजनादेर्न कालाकांक्षेति तदनवरुद्धभोजनादावे
वपूर्वकालत्वान्वयः। आक्षेपोपस्थितस्यापि शाब्दबोधविषयत्वात्। न चैवं तदानुष्ठानागमनेन्यत्र भोजनस्य
पूर्वकावरुद्धत्वात्कथं क्त्वाप्रत्ययोपस्थाप्यपूर्वकालान्वय इति वाच्यं। गृहं त्वेति प्रत्ययेस्थाप्यान्वयबोधस्यैवाक्षयानि प२
कृ[illegible]नातदात्राक्षुधीस्यवान्यगतिकतिपातनाभेदान्वयात्। अत्र काल

द.ग. संबंधित्वेनानुपस्थित एवान्वयसंसर्गे तदवच्छिन्नोपस्थितिकान्वयबोधकत्वेनायां बीजाभावात् ॥ न चैवं पचते यत्र
१३ कालतिः । एकत्र तथात्वकल्पने अन्यत्रापि तथात्वात् ॥ एवं च प्राथम्योपस्थितेरन्यत्राधिकरणांतरसंबंधित्वेनानु
पस्थितेरित्येवार्थ इति ॥ तदपेक्षं तन्निष्कं ॥ ननु न्वेवं यदि नियमत पूर्वस्यैवान्वयः स्यान्न चैव मस्ति । भिन्नकाल च २
स्योत्तरस्य नापेक्षणात् । एवं चोत्तरस्यापेक्षाकालसंबंधित्वेनानुपस्थितेर्ज्ञाने एव तदन्वये नियत पूर्व
त्वस्यान्वयानुपपत्तिरेवेत्यपरिहितो दोषः ॥ आपिचेति ॥ तथा च नियत धीरसिद्धैवेति तासर्व योग्यताभ्यां
केचित्कस्यचिदन्वय इति भावः । सांप्रदायिकत्वासंप्रदायसिद्धत्वादिर्थः । अनेकत्रियेति तथा चानु
क्षाबलतीयस्तौ नियत पूर्वस्य धीः सर्कसिद्धानुपपन्नैव । मुखेव्यादापेन्य ज्ञेवकदाचिदुत्तरस्यापि
न्वयानुपपत्तेः । न चो त्कं नियामकं मुपस्थितिं विना तासर्वस्याग्रहात् । योग्यतायाश्चाप्यन्यत्रतुल्यत्वादि ॥१३

ति भावः। वस्तुतस्त्वाद्विप्रस्य शाब्दान्वयबोधविषयत्वमेव न शाब्दीति न्यायात्। तथा याच्येपोऽनुमानमेव वाच्यं। तत्र
विशेषणत्वस्य कालसंबंधित्वेनोपस्थितत्वस्यैवाननियामकत्वे व्याप्यादेरेव तत्र नियामकत्वादिति सिद्धांतिनस्त्वाय
यं। किंच भिन्नकालीनत्वस्य ज्ञातिगतस्य क्रियागतस्य वा स्वरूपकत्वे पूर्वत्वमेव। स्वपरसमस्तु। भिन्नकालीनत्वपूर्व
कालीनत्वयोः शब्दावविशेषणानुमानकल्पनागौरवात्। तथा च समानकर्तृकत्वमात्रवाचकत्वे स्वरूपसत्क्रियार्थे
स्यर्थहानत्वेति। नानेति। एककालीनानान्तिक्तिविशेषः। तस्मादिति। एवं क्त्वातः पूर्वत्वोपस्थितो प्रत्ययस्य ज्ञत्वेऽस्यार्थगत
स्वार्थबोधकत्वकल्पनैरेव पूर्वत्वप्रतीतिनियमरीतिभावः। उन्नयस्थितिः। समानकर्तृकत्वे पूर्वत्वं चैत्यधर्मः। कर्तृत्वेति
यस्मिन्भेदान्नुपस्थितधर्मिभेदविवक्षयाद्विवचनं। विशेषणविशेष्यभावमाहित्रितेति। अभेदान्वयस्यान्यत्रान्य
चेदि क्त्वात्रकाराभ्यां कृतभियानपदेमात्रिस्वेदमन्वयातस्यापदार्थत्वेतदभेदस्यवाक्यार्थत्वाभावात्। वस्तुत
स्तयोः कृतिमात्रवाचकत्वेपि सामानाधिकरण्यमेव वाक्यार्थ इति ध्येयं। न च समानकर्तृत्वस्य शाब्दत्वे वैशेषगाघ

स.ल.द
१२४

तिमैत्रो भुंक्ते इति वत्तद्वैयोगाच्चामैत्रो भुंक्ते इति प्रयोगापत्तेः। समानकर्तृकत्वस्यावाच्यत्वेपि वस्तुतस्तादृशक्रियायामेव क्त्वा
प्रत्ययस्य साधुत्वात्। भोक्तुं व्रजतीत्यत्र तुमुन्प्रत्ययस्येवेति गुरव इति॥ प्राक्कालिकत्वस्यापि पूर्वकाल इत्यस्यापि प्रधानक्रियापेक्षा
मेवार्थः। भुक्त्वा गमनेनानन्वयाच्चापादिस्त्रीकारादिति भावः। अनुभवत्विति। तथा चानुभव एवात्र निगमक इति भावः। तस्मा
दिति॥ न वैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वभंगापत्तिः। लुङि भत्र क्त्वावेदनयानिमत्स्त्रीकारात्। न तु तस्मा
न्यत आख्यातोपस्थाप्यसंख्यान्वयस्य कर्तरि संभवेन व्यभिचारात्। भोक्तुं तस्यापि प्रकृतियोगित्वेनानन्तर्यान्वयिपि चोद्यानन्तु तथा
प्यनुपपत्तिः। तथाहि ज्ञानं तर्पयतीति निरूपितं वा ज्ञाकं क्रियानिरूपितं वा आद्ये प्रकृतियोगित्वेनापि न प्रकृत्यर्थान्वयः। न च कृ
त्यानन्तर्यज्ञाकत्वं तथा सति कृतेः पदार्थैकदेशत्वात्तया क्रियायामन्वयापत्तेः। अंत्ये आनन्तर्यान्वितत्वेनोपस्थितक्रियायाः कृत्यनाकांक्षि ११२४॥
कृत्यनन्वयापत्तिः। न च कृत्येव प्रथमं भोजनान्वयस्वकृतिमितिं भोजनानन्तरव्रजनकृतिमानित्यन्वयपदार्थप्रतीतिवाच्यं एकदेशः स्वर्थान्वय
पपरपदार्थबोधविच्छात दिति परस्यापि चयबोधकत्वस्य पदेऽव्याप्तेरिति। मैवं प्रथमं कृते त्याक्षपाच्चापातात् तथा च ज्ञो
उन्नकर्त्ता भोजना नैव्रजनकृतिमानित्यन्वयः। न च भोजनस्योभयान्वितत्वं दोषः पदेन पादोत्तरतो पोपस्थाप्यकर्त्ता

त्रिवपदू

त्रि दो १

जयवाचकस्य विशिष्टप्रकर्षविशिष्टे लक्षणात् तथात्वं अपि रूपमस्ते [illegible] विरोधस्याद्दूषण
तया शक्त्योपस्थितस्य जयस्य लक्षणयोपस्थितस्य प्रकृष्टस्याभेदान्वयात्। प्रकृष्टजयप्रतीतिरि
त्यर्थः। नचैकपदोपस्थाप्ययोरन्वयो नेष्ट इति वाच्यं। परयोगस्थले चैत्रापारेगतवर्त्तमाने र्थपक्ष त्वा ३
नात्। नचैकपदोपस्थाप्ययोरन्वयो नेष्ट इति वाच्यं। अदर्शनमात्रस्याप्रयोजकत्वात्। अनुभाव
कत्वे शक्तस्य प्रयोजकत्वात्। ननु लाक्षणिकत्वाभावस्य। नचैवं प्रकर्षमात्र एव लक्षणास्तु किं धर्मविशि
ष्टे लक्षणयेति वाच्यं। तथा सति संसर्गान्वयः स्यात्। नच संबन्धित्वेनानुपस्थितयोस्तादृगन्वयः। अ न्वे २
त एव गंगायास्तीरस्य च शक्त्या लक्षणया चोपस्थितस्य गंगापदेनान्वयबोधे गंगातीरत्वप्रकारिका

र्थे आख्यातार्थकृतिविशिष्टसाधनत्वान्वयस्य लडर्थवर्त्तमानत्वान्वयस्य च दर्शनात्। नचैकपदेन तन्निष्ठयोपस्थापित
योरन्वयो नेष्ट इति वाच्यं। ५

र्थादिति दिक्।। प्रादेरिति। तथा च तात्पर्यग्राहकं च पेव द्योतकमित्यर्थः। नचैवं विच्छेदेपि कर्मत्वादौ तात्पर्य
ग्राहकत्वमस्त्विति वाच्यं। तथासति गंगायां द्विरेफ इत्यस्य तीरगतभ्रमरपदस्यानुभाविकत्वाद।
न त्तेः। विच्छेदे र्थकत्वात्। प्रत्येतेष्वलाक्षणिकत्वेनाननुभावकत्वात्। नचैतद्व्यापिनीलो द्विरेफस्य
स्य विच्छेदत्वपर्थे। विविच्छेदापत्तेमननुभावकत्वापत्तेः। कर्मत्वाविविच्छेदापादित्यपत्त्यादेरेव तस्य तथा च प
दिति। लुप्तस्तेति। नचैवं राजपुरुष इत्युक्ते षष्ठ्येवार्थप्रत्यायिका स्त्विति वाच्यं। तत्र षष्ठ्याः स्मरणाभाव
तु रूपकत्वात्। अत एव उपपदस्यैव साधुत्वेन निराकांक्षतया च धातु स्मरणस्याव्यवरूपकत्वात्। अत ए
व साधुत्वार्थं पदस्मरणमावश्यकं तत्र तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वं यथा दधि पश्येत्यत्र। न च विच्छ
त्तिं विना तस्यासाधुत्वात् निराकांक्षतया चेत्। तदिमुक्तं धातुलोपमजानतामपीति। प्रत्त
येनोपस्थितेरस्वीकारात्। तदिदमुक्तं विशेष्यादिति विशिष्टस्यानर्थांतरत्वेपि। धात्वर्थप्रकारकत्वमित्यर्थः।। ५१

पतिप्रत्यं भावमज्ञानतामर्थप्रत्ययः कस्तांश्चिच्छक्तिः न्नूमादितिध्वयं। देवास्सरगंतत्रकामतिरितेन्वेदेकत्रनी॥

138
2(A)

॥१८॥

सिद्धिमपाकरोति। स्वत्रेति। साध्यस्य रावणत्वलीनस्य। ननु धर्मवत्त्वमनृतत्वे कथं ज्ञानमित्यत आह। एतेनेति पदार्थे
त्यादि विना निषेध्यत्वानिर्वचनस्यादित्यर्थः। महामिति। उद्बोधेन मह त्वं तत्त्वविषयकत्वं। गुणेगुणानंगीकारात्॥
तत्र इति। उद्बोधजनकत्वे पि कथमत्र प्रवृत्तिरुद्बोधस्य सुखदुःखाभावेतरत्वादित्यर्थः। इत्यत्रेति। मोक्षतनकतया
तत्त्वज्ञानं ज्ञेयतः पुरुषार्थः तज्ज्ञानकलया ऽत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु तस्य भावस्तत्त्वं तथा च पदार्थानां तस्य भाव इत्यनन्वि
तं पदार्थानां भावो धर्म इत्येतावतैवोपपत्तेः किमित्यत आह। तत्त्वमिति। नायं शब्दो यौगिको पि त्वनारोपितेन रूपेणेति ना
वः। ननु यो धर्मो यत्रानारोपितो विद्यमान इति यावत्। स तस्य तत्त्वमिति पर्यवसन्नं न च तस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानमप
तिज्ञानमिति चेन्न। धर्ममात्रवाचिना तत्त्वपदेनात्र तु रजतत्वलक्षणधर्मस्य ग्रहणात्। अत्यंतासंकीर्ण
इति। साक्षात्कारविषयीभूतभेदा इत्यर्थः। अत्यंतभेदे पि भेदे वैधर्म्यज्ञानापेक्षानीकृये तु सुन्दरामित्याशयः। मित्र

तत्त्वं सा द्वान्का रा विषयात्मनने दत्त्वं अतो सत्त्वं वकाजाकाथ्यादयतत्त्वस्यैव विशेषणं। मिथ्याज्ञानत्वं शरीर
रपि। एतेने नीयद्यपि पदार्थधर्मस्य त्रत लुरूषे उत्तरपदार्थस्य प्रधानतया धर्मत्वज्ञानस्य मोक्षजनकत्वं प्राप्तं तथा
पिइवेन्यादिना छेणइ व्यादिज्ञानस्यैकोनकत्वं ज्ञानत्वंश्कतावच्छात्मन एवं श्रवणादि विहितं नवात्मत्वस्येत्य
र्थः। यद्यपि तत्त्वज्ञानमात्मन एव मोक्षोपयोगिन मिथ्याज्ञानस्यैव संसारहेतुत्वात् तथापीतरस्ते दज्ञान
स्यतत्त्वज्ञानतयाटतरत्वेन पृथिव्याद्यो पिद्धेयाटति भावः। अन्नाके नाष्यरुतानोपवर्णितिस्तत्त्वछत्वादितिके १०
विज्ञान्मनेनिरसाधारणोऽभावस्त्विति स्वरूपवाह्यमाणिकः। तथकुइत्यादिवत्तत्त्वज्ञानविषयतया। नु
त्वत्रनाष्येनोक्त एवफानस्यनिश्रेयसस्याभावरूपत्वादित्याशयः। तथानविधानेहेतुमाह प्रतियोगीति।
प्रतियोगिनिरूपाणे। शास्त्रोत्तरं तत्त्वज्ञानेन न्यायदर्शनं तदधीननिरूपणादित्यर्थः। नन्वेतावता सुपग

मसिद्धांतसिद्धत्वमनावेतत्केन ह्येतदास्याद्यदि स्वतंत्रेऽनावोधितत्स्यादिति स्वतंत्रेधिकृतत्वमाह। उत्पन्नीतिप्रा
गन्नावकत एवोत्पत्तिरितिन स्थितयां प्रागनावोधिकृतः। विनाशचिंतायां तु ध्वंसः प्राधान्येनेवाधिकृतः। वैधर्म्यकि
धनेन्योन्याभावात्यंताभावौ वधिकृतौ वैधर्म्यस्य व्याहृते किं हेतु तयानसाध्यतयान्योन्याभावस्य। व्यतिरेके
व्याप्तौ साध्यहेत्वोरत्यंताभावस्य स्वीकृतत्वादिति भावः। अभ्युपगमसिद्धांतसिद्धस्य प्राधान्येनानभिधानं न्या
यदर्शने मनस इंद्रिय त्वस्य दृष्टमिति कृत्स्नयो नान्वीक्षसाधनतानं प्रवर्त्तकं तद्वरास्त्रेतस्य मोक्षेत्रयोऽ
कत्वेपि हेतुत्वाभावादत आह। तेनेति। लाघवे न त्रयोऽकुतोह्यानमेव त्रयत्तेकुमितिनावः। अपविद्धांतं
यसार्थं श्रेष्ठत्वमनुपपन्नेराह। निःश्रेयसमिति। निःश्रेयसं मात्रे घुलाद्दिनिवृत्तिसाधारणं। दुःखनिवृत्तिकृतं
रितायांदृष्टायामपीति। आत्यंतिकीति। यदनंतरं यद्दुःखं न निद्र्नो त्पद्यते सा दुःखनिवृत्तिर्मोक्षत्वाभाययो
३१

११ ऽरेति मोक्षदशायां दुःखनिवृत्तिसत्त्वे इत्यर्थः। तथा चान्येऽप्यस्यैव मोक्षत्वं मन्तुमुचितमिति दिक्। ननु लुप्तस्यापि
कृत्वे विवादाभाव इत्यर्थः। मतांतरोपन्यासानुपपत्तेः। कंटकादयो दुःखहेतुतया निवर्तंते दुःखकारणं चात्मापि
३ब तथा सोऽपि निवर्तयितव्य इति तन्निवृत्तिरेव मोक्ष इति बौद्धमतमाह। केवलमिति। आत्मापि आत्मेव दुःखप्रधान इ
तुत्वात् केवलमात्मन एव निवृत्तौ यत्नो ऽवितस्तन्निवृत्तावन्येषामपि दुःखहेतुत्वादित्याशयः। यद्वि मोक्षदशायां
शरीरादेरात्मतया निमित्तस्य निवृत्तिनिरूपणे तद्देहपतितस्य शरीरादेर्नैरात्म्यस्य तदानस्यात्मात्मिकस्य निवृत्ति ११
रनुवृत्तेति प्रमाणं वाच्यं शरीरादिभिन्नत्वे च प्रमाणं शरीरादेरात्मतायां स्तनपाने रागाद्यनुपपत्तेस्तस्य तत्साधनता
ज्ञानसाधनत्वादिज्ञानस्यानुभवकालसंभवेन स्मरणस्य तस्यानुभवसाध्यतया पूर्वजन्मन्यनुभवाश्रयतया शरी
रादिभिन्न एवात्मा ऽस्यातीत्येवं रूपं एवं चनित्यत्वादित्याहतेषामिति। ननु शरीरादिभिन्नस्य ज्ञानात्मनो निवृत्ति

रतआत्माश्रयेति। दग्धेति। यथाऽनल ईंधनं विनाश्य नश्यति तथा मिथ्याज्ञानं विनाश्य मोक्षे मोक्षकाले तत्त्वज्ञानं
नश्यत्यर्थः। ननु प्रथमोत्पन्नज्ञानेनैव पुरुषार्थत्वात्। कुद्धितत्त्वाश्रयमित्यर्थः। तथैवं तेषां सिद्धान्तात्। द्वितीयमि
त्याकारकं ज्ञानं स्वहृति। विज्ञानं तत्कारणं माऽस्त्विति विज्ञानमात्रस्य विज्ञानं तदेवानुपपन्नं वंधारयानेनं तं मोक्षहेतौ के
षांविद्वेषानां मतमाह। येषामिति। एतेषामपि मोक्षदशायां दुःखनिवृत्तिरस्तीत्याह। तेषामिति। तन्निवृत्तिं दुःखनिवृत्तिं। अ
हममित्याकारको बाध्यानंतोज्ञानस्य बाधो मुक्तिरिति शास्त्रस्वनुपपन्नं एव मोक्षदशायां कारणस्य शरीरस्यापायेका
र्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तेरभावानर्हत्वादित्याह। नचेति। ननु सोपपन्नवज्ञानत्वेन शरीरत्वे न कार्यकारणभावो न तु ज्ञान
त्वे न तथा वानुपपन्नवज्ञानं मोक्षस्वरूपं शरीरं विना। पिस्यादिशंकते। उपपन्नवेति। एतावता मोक्षस्वरूपं ज्ञानं शरीरा
ज्ञानमित्यत्र न तत्त्वोपपद्यते मोक्षस्य शरीरसाधकत्वादित्याद्यनुपपन्नवस्येति। मोक्षस्येत्यर्थः। नदेव घटीकरोति।

मोस्कारि०

नस्त्वति। ननु शरीरस्य मोक्षजनकत्वे न प्रमाणम् तत्राह। तस्येति। मोक्षस्येत्यर्थः। एवंच योगाभ्यासस्य मोक्षजनक
ता यां श्रुतिसिद्धत्वात्तस्य शरीरं विनानुपपत्तेः शरीरस्यापि मोक्षकारणमिति। तस्य मोक्षत्वे शरीरासाध्यत्वमिति कि
न्तत्साध्यतायां कथं कारणं विना कार्यमिति न। तन्न प्रध्वंसोऽनुपपन्नो मोक्षोऽपित्वनुपपन्नत्वमात्रमिति निराकुर्वन् ननु मो
क्षः शरीरनाशकाले न शरीरजन्यदुःखस्य तत्राह। अन्यथेति। यद्यनुपपन्नत्वाविच्छिन्नसंततिर्मोक्षः स्तु च शरीरनाशस्य सकृदुत्प — १२
त्तेः। शरीरस्याप्युपभुक्ततया तेजस्त्वेनानुपपन्नत्वाविच्छिन्नसंततिरिति शरीरनाशेनुपपन्नत्वाविरहोऽपि संततिः। ऊ
त्मायां वत्तस्य नाशिकायां शरीरनिवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयदत्याह। शरीरादिति। शरीरस्यावास्तवत्वात्तथा नु मोक्षका
रणत्वमिति निःशंकते। अथेति। वेदेतिनामिति। आत्मैव केवलं दुःखरहितो वर्त्ततइत्यत्र विवादाभावादित्यर्थः। अवि
द्यातन्निवृत्त्योर्विवादसत्त्वात्। न च केवलइति पुल्लिंगापत्तिः केवलं कैवल्यं दुःखादिराहित्यं यथा स्यात्तथावर्त्त

तदतिक्रियाविशेषणत्वात्। न पुत्रेरति। पुत्रो न पुत्रतया प्रियः। शत्रुपुत्रस्यापि तथात्वापत्तेरपित्वात्मपुत्रतया ए
हं चात्मसंबंधेनान्यस्य। अयं तत्त्वमात्मा स्वभावतः प्रियः सुखस्वरूपस्य संबंधेन स्फटिके लौहित्यसमर्पकं ज
पाकुसुममिव लोहितमित्यर्थः। नित्यस्य सुखस्याभिव्यक्तिरिति नैयायिकमतमपाकरोति। तौतातितादिति।
सानिव्यक्तिर्न नित्या मोक्षस्यापुरुषार्थत्वापातात्। तथा च जन्याया वाच्यानन्तत्वं चन्दवतां त्रितयत्यागः। अस्मान्निराश्व
र्साधने शरीरादिकं कथं ज्ञानी न विषयतीति तत्त्वयाकथने न शरीरं विना न ज्ञानमिति स्वीकारात्। इदानीं च मोक्षदशा
यां शरीरं विनापि ज्ञानस्वीकारेण स्वीकृततत्यागे त्रपोविता। कारणं शरीरं विना कार्यस्य ज्ञानस्य स्वीकारे विरोधः। ध्या
रीरं विना ज्ञानस्वीकारे निरुक्तस्य बाधकोस्यातोऽनेनेश्वरसिद्धिः स्यादिति निरस्तमित्यर्थः। एतेनेति। नहीत्यादिनेत्य
र्थः। स्वरूपतो दुःखाहेतुतया दुःखतया चेत्यर्थः। अनयोरीयतायामप्रयोजकत्वेः। निरसंगरतिना वर्णमिति सा
दुःखाहेतुतया १

वसूत्रा।

×दुःखोच्छेदजन्यं सोऽनुमानात्तत्कारणाभा (व१) वेकार्यानिवृत्त्य ... [illegible] त्रासत्त्वादिति भावः॥८
यु२

ऽस्त्यन्तेपि मुक्तिरित्यर्थः। साधनप्रकर्षतंत्रमिति। एवं वर्यस्साधनं तावत्स्या। स्यतितदप्रगमेन स्थास्यतीति सुखस्याति
संसारितापत्तिरित्यर्थः। अस्मदभिमता मुक्तिस्तु कार्यत्वेपि न नश्यत्यभावत्वादिति भावः। तुल्यायव्ययतया न पुरुषार्थ त्पा२
त्वमिति शंकते। अपुरुषार्थ इति। सुखनाशस्तदाभयत्वेन गण्येत यदि सुखं दुःखसंबंधेन हेतुना स्यादिति। बहुतरेत्वे
तिसुखस्य हेयत्वे दृष्टान्तमाह। मध्वेति। पुरुषप्रयत्नासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वमाह। तथापीति। नानागतस्य दुःख
स्य निवृत्तिर्यत्नसाध्या। प्रतियोगिन एवाभावात्। न वर्तमानस्य तस्य। स्वानुभवेनैव नाशात्। इदानीं तत्राधिप्रयत्नापि १२
कृपा अदर्शनात्। नाप्यतीतस्य। प्रतियोगिन एवाभावादित्यर्थः। हेतुमिति। यद्यपि मिथ्याज्ञानं दुःखवैद्वितीयक्षणावस्थायीति नवति
तत्राप्यनागतादि विकल्प्य तत्रापि वासनायाः स्थिरत्वां नस्तं न वक्षीति पुरुषप्रयत्नेन तत्त्वज्ञानस्तु तापघवासनायोनश्यायांना
८पा गाधेयत्क्रमेण दुःखसंततिरिति। दुःखत्वं स्वाश्रयप्रागभावासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति। आवकार्यवति
तर२

धर्मत्वादेतत्प्रदीपत्ववदित्यत्र तात्पर्यं ध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वस्य सिद्धसाधनं मीमांसकैरपि दुःखध्वंसस्वीकारात् तत्रै
कदुःखधारायाः परं तैः स्वीकारात् प्रागभावासमानकालीनत्वोक्तौ दृष्टान्तासंगतिः। एतत्प्रदीपनाशस्य घटादिप्रागभा
वसमानकालीनत्वात्। न तु समानतत्प्रदीपप्रागभावसमानकालीनत्वमिति न वृत्तिदृष्टान्तासंगतिः। धर्मत्वादित्यस्य फलावा
त्वे व्यभिचारः। कार्यवृत्तिधर्मत्वादित्युक्ते ध्वंसत्वे इति भावः। दुःखस्याश्रयो दुःखं तत्प्रागभावासमानकालीनो दुः
खध्वंसस्य चरमत्रायाति यदनंतरं न दुःखोत्पत्तिरेतावता सर्वमुक्तिसिद्धिः। दृष्टान्तत्वेन तत्प्रदीपस्यापि चरमत्वेन प्रदीपः ख
तत्प्रागभावासमानकालीन एतत्प्रदीपध्वंसोऽस्त्येव। तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वेनाग्रेतनप्रागभावाभावादिति। नित्यनिल
जातेरख्यत्वादिति पक्षसममेव चरमदुःखादिध्वंसस्य तत्प्रागभावासमानकालत्वादिति हृदयं। एतेन दुःखसंतति
दुःखधाराऽत्यंतमुच्छिद्यते संततित्वात् कार्यधारात्वात्। प्रदीपधारावदित्यत्र कोऽयमत्यंतोच्छेदः। न तावत् स्वप्रागभा

[..]समानकालीनध्वंसप्रतियोगीति साध्यार्थः। सिद्धसाधनात्। सर्वस्य दुःखस्य ध्वंसप्रतियोगित्वात्। सर्वस्य च ध्वंसस-
प्रतियोगित्वं प्रागभावासमानकालीनत्वात्। न च स्वध्वंसजातीयप्रागभावासमानकालीनत्वमर्थः। अद्योत्पन्नदुःखत्वा-
दिना साजात्यमादाय सिद्धसाधनात्। अद्योत्पन्नत्वस्य दुःखध्वंसस्याद्योत्पन्नदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वा-
दित्यादिदूषणमप्यपास्तं। पार्थिवपरमाणुरूपत्वे व्यभिचारस्तत्रैकरूपध्वंसस्य परमरूपप्रागभावसमानकालीन-
धा त्वाद्रूपधाराऽविच्छेदादिति शंकते। पार्थिवेति। येन सर्वमुक्तिरिष्यते तेन न तत्रापि धाराविच्छेदोऽङ्गीक्रियत एवेति
पक्षसमानत्वान्न व्यभिचार इत्याह। सर्वात्मेति। यदि सर्वमुक्तिः स्यात्तदा दृष्टस्य बीजस्य प्रयोजनस्य भोगस्यालाभा- वाद ९४
त्कार्याणामनुत्पत्तिर्न स्यादित्यसैव तु नास्तीति शंकते। सर्वेति। तद्दुःखत्वेनावो कार्यधर्मत्वं वर्तते साध्यं तु नास्ति धारा-
याः अविच्छेदेन स्वाश्रयप्रागभावासमानकालीनध्वंससमानाधिकरणत्वाभावादिति तत्रैव व्यभिचारः किं नोक्तमत इत्याह॥ क० ८

तद्देति। इष्टापत्तिमाह। एवमिति। असिद्धेरिति। कश्चिदनपवृक्त एव तिष्ठतीत्यसिद्धेरित्यर्थः। यदि कश्चिद्
नपवृक्त एव तदा स्वस्य नवशंकया कश्चिदपि मोक्षार्थं न प्रवर्तेतेत्याह। असिद्धाविति। ननु यदि सर्वमुक्तिं विना स्यात्तदा
घावधेः स्यादेवं नवैकैकस्मिन्कल्पे एकैक एव मुक्तो भवतीति नियतकालेन सर्वमुक्तिरिति वाच्यं। वृत्तकल्पानामनंतत्वे
न सर्वमुक्त्यापत्तेरिति शंकते। अथेति। अनंतमुक्त्यापादने इष्टापत्तिरित्याह। सत्यमिति। सर्वमुक्त्यापादने परम
स्मात्तदिष्टापत्तिः कर्तुं न शक्यत इत्याह। नन्विति। ननु तर्हि नदेवापाधमिति शंकते। नन्विति॥ सर्वमुक्तिर्यदि नाकि
नीस्यादद्यावधुत्पत्तेरत्र घावधेर्मुक्त्युत्पन्नघटवदित्याकारोत्पन्नकोऽवाच्यः। नवासोऽस्त्वं भवति। यच्छावितनदिरयताका
तेन न भवतीति भावः। नियमे प्रमाणाभावादत्र नाविनीव्यतिवादादेवव्याप्यनावान्नकल्पितासत्तेत्याह। कालेति।
ननु मुक्तिकारणीभूतस्य सत्त्वे कथं मुक्तिः अशेषविशेषगुणोच्छेदाभावात्। तदसत्त्वे कथं मुक्तिः कारणाभावादिति।

शंकते। नवेति। अपवर्गेत्रतिनादृष्टंकारणमित्याह। अपवर्गस्येति। ननु दुःखनिवृत्तिरूपस्यापवर्गस्य श्रवणेन सा
धनियमा दृष्टसाध्यत्वात्कथमदृष्टसाध्यत्वमेवेन नदृष्टस्य नाशार्थमप्यदृष्टस्वीकारे सेवा मुक्तिर्नत्वज्ञानादिति॥
तत्रेति योग्यिरूपस्यादृष्टस्य तत्त्वज्ञानादृष्टापेक्षा नास्तीति भावः। एकस्येति। सर्वदुःखस्येति परं त्वयानेष्यत इति न
नावगतदुःखसंततिनाशेन मुक्तिर्घटते अनादित्वात्। यन्नैवं तन्नैवं यथैतत्प्रदीपसंततिरिति प्रतिरोधशंकते॥
आदिमेति। यद्धर्मोश्रयस्य प्रागभावः स्वाश्रयध्वंससमानकालीन एवतेन रूपेणोत्पस्याश्रयस्यानादित्वेऽ
प्यनित्यदुःखे सर्वस्यापि दुःखप्रागभावस्य दुःखध्वंससमानकालीनः स्यात्। एतत्प्रदीपसंततौ व्यभिचारादी १५
पसंतु आधमिक एवतत्प्रागभावदशायां नेतत्संतानांतर्गतस्य कस्यापि ध्वंससहत्तिभावः। यद्यादिमत्वमुच्छेदत्वयो
उक्तं स्यात्तर्हि आदिमसर्वमुख्यपदघटितत्वेन दृष्टप्रतियोगिकालजन्येदस्तत्र मूलोच्छेदः कालजन्ये प्रयोजकः एवंवन्मूलोच्छे

स्प॰स॰१

द्रस्य प्रयोजकत्वेनतो भेदः स्यादेवं तथा च अतिरोधानुमानमप्रयोजकं मिथ्याज्ञानमूलेति। व्याख्यानायं आगममेव
वानुकूलस्तर्केरूपस्थाप्यते अशरीरमिति। वाशब्दश्चार्थः। तेनाशरीरत्वमेव वस्तुतमित्यर्थः। तेन मरणे पूर्वशरीर परि
त्यागे यावद्देहांतरं न गृह्णाति तावत्कालं परतानास्य च वचनस्येति नावः। श्रवणमनननिदिध्यासननां नापरोक्षा
णां नापरोक्षं मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वेति तत्त्वसाक्षात्कारस्य स्याद्वा। सत्कुले जायते इत्याह। स्यादेतदिति। अप
रोक्षमिति मिथ्याज्ञानमित्यस्य विशेषणं। दिङ्मिति। सूर्योदयेन प्राचीमनुमायापि मुह्यतीत्यर्थः। अतद्दति प
ऽस्तु रोक्षस्यापि भ्रमारूपमपरोक्षं वा न एव बलवत्तरं तत्त्वज्ञानं तथा तु निवर्तने समर्थमित्यन्वयः। ज्ञानस्य स्या
प्तिनत्वस्य पृथक्त्वस्तु परोक्षस्य मिथ्याज्ञानानिवर्तकत्वादित्यर्थः। शास्त्रेणेति। अत्र निदिध्यासनेन धर्मो निदिध्या
सनजन्मा तस्यैव योगपदवाच्यत्वात् नतु निष्कामकर्मजन्मा। ग्रंथमयादया तथा। प्रश्नेः। योगदिधिनायोगज

स्वैर्दैवीसत्कर्मकर्तृत्वात् । यद्वा योगविधिनोपलक्षितेन पुरुषेण सेवितादित्यर्थः । तथा च तेन ज्ञानी निःकामो विधर्मः
संभवतीति नाकः श्रवणमात्रेणाश्रद्धामलक्षालनमित्य[illegible]त्र्या सोऽप्रयुक्तमलक्षालनाय विवेकोपेक्षितः स
दोषपपत्तिसाध्यः इति शास्त्रपाठः । आवश्यकस्य कर्तव्यात् । नवेति । शंकान्तकस्येति । अतस्यार्थस्यनेतव्येण द
ढकालमनुसंधानं हि निदिध्यासनं भवत तद्वारादित्यागमंतरेण संभवतित त्यागस्तेन अतस्त्यर्थनिश्चयं वि
नेत्यर्थः । एतेनेति । मिथ्याज्ञानध्वंसस्य मोक्षजनकतयातस्य च तत्वज्ञानादेवोत्पादेन तत्वज्ञानोत्पादयत्ने तिव १६
धकाधर्मतिरोधानलक्षणसत्वशुद्धयेव कस्यचिदवश्यमपेक्षणीयत्वेन वेत्यर्थः । न हि मिथ्याज्ञाननाशार्थं त
त्वज्ञानस्य कर्मापेक्षा लोके दृष्टा नाप्यधर्मनाशकं विनाऽधर्मनाशकृत्यन्यस्य नाशकस्याभावात् । मोक्षजनकत
याश्रुतानां निःकामकर्मणां सत्वशुद्धिजनकतयांतःस्तत्वसाक्षात्कारस्ततो मोक्ष इति तत्वज्ञानकर्मणो भेदं न

तितत्वज्ञानस्य साक्षाज्जनकता कर्मणस्तु परंपरयेत्याशयः। मीमांसकास्तु ज्ञानकर्मणोर्द्वयोरपि समतया जनक
त्वं ब्रुवते तन्निराकुरोति। नत्विति। एवं तर्हि कर्मणो मोक्षे जनयितव्ये व्यापारांतरापेक्षा स्यात् सत्वशुद्ध्येव च कारणं व्या
पेक्षा स्यात्तत्राह। सत्वशुद्धिमंतरेण तत्वज्ञानमिति भावः। तत्वज्ञानमदृष्टद्वारा मिथ्याज्ञानं विनाश्य मोक्षसाधनमिति
न कर्मणो व्यापारांतरापेक्षा तदृष्टमेव कर्मणामपि जनकत्वादित्यपि नेत्याह। नापीति। तस्यैव तस्यापि कर्मणोऽप्येकव्यापा
रकतया साक्षाज्जनकत्वमेवेत्यर्थः। ननु तस्यैव धर्मस्यैव एवं च यस्य सर्वं परंपरया जनकत्वमुक्तं तस्यात्र साक्षाज्जन
कत्वशंकार्थः इति तत्र निःकाम कर्मणो मुक्तेरत्र तु तथा व्याख्याने तत्वज्ञानजन्यस्यादृष्टस्य साक्षाज्जनकता त्राज्ञि
दृष्टेति। मोक्षार्थं न तत्वज्ञानेनादृष्टं जन्यते मिथ्याज्ञानध्वंसेनैवोपपत्तेः। नापि तदर्थमेव तत्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञा
मदृष्टसार्थं तदपेक्षाया अदृष्टवैरत्वादित्यर्थः। विहितत्वं तु नादृष्टजनकत्वे प्रयोजकं नेष्टजं व्यभिचारादिति

त्यस्य। अन्यथेति। तस्य प्रयोजकत्वं स्यादित्यर्थः। उपपत्तिविरोधमेव दर्शयति। काम्येति। त्यागतामनुक्तत्वेन। चतुर्थे त्रि
सन्यासिनि निष्कामस्यापि काम्यस्य कर्मणो नाचरणादित्यर्थः। अत एव चतुर्थाश्रमविरोधादेव। पुत्रजन्मादौ श्राद्धा
देर्नाचरणादित्यर्थः। तद्भावं वदति। एवं गृहस्थस्य मुक्तिर्न स्यादित्यर्थः। नचतत्रमानानाचरत्याह। यत इति। न
चतत्रत्याश्च विहितकर्मणो मोक्षजनकत्वमननुगमादित्याह। नचेति। ननु कार्यवैजात्यात्तान ननुगमइत्यत आह। नचे
ति। अन्नावस्तूपे मोक्षे कथं ज्ञानिरित्यर्थः। उपसंहरति। तस्मादिति। प्रायश्चित्तवदिति। प्रायश्चित्तेन कृतिनत्वज्ञानप्रति
बंधकाधर्मनाशस्यापि संभवादिति भावः। पापनाशमात्रो शोको दृष्टांततः। लोकेति। अग्रहणे निवकर्मणा फलसिद्धि ११
स्त त्ताशंक्या परोपितत्संन्यासइति भावः। एतेनेति। निष्कामकर्मसाध्यस्य सुकृतस्य परंपराजकत्वबोधनेनेत्यर्थः। अथ नर
शिष्याकांक्षानंतरं यतस्तत्क्षणः शिष्यात्उपसेदुस्ततो निवृत्तिलक्षणं धर्मं व्याख्यास्यामतस्य ह्यैणं कथयिष्याम इति प्र
स

भा॰ का॰ टी॰

तिपाद्यप्रतिपादकत्वादिः सोऽङ्गेण अथ योऽत्र योऽकल्पावश्यसंबंधो ग्रंथस्य प्राप्त एव। संबंधांतरमप्युक्तं तत्रे
तत्त्वज्ञानशास्त्रयोर्मध्ये पारंपर्याभिधानावादादि। प्रतिपत्ते तिष्ठयोऽज्ञानादिज्ञानं विना जीवनसायाऽसंभवादिति हृदयं। १२
कानीतोऽत्र विशेषणमनंतत्वात्समवायस्यैकत्वात्स्वरूपात्रभ्रोनास्तीति भावः। इच्छायां गीती। अत्र दिशाद्येन व्यपि ग्याऽ
नस्येत्यादित्याद्यै। पदार्थमात्रधर्मापेक्षयाऽऽमादिधर्मीविशेषैस्तदपेक्षायाः प्रविभ्रादिधर्मः। नकारादिविति द्विं चेतितत्कारः।
का विरुद्धागीत्यादि तत्र अनुसमुच्चयार्थः। वेधर्म्यं चेतिचकारस्तत्साधर्म्यसमुच्चयार्थ इत्यपरे इत्यर्थः। नन्वेकं सत्त्वमस्य किमि
तिनलतद्व्यन्ते आह धर्मेति। एषोव जन्तेऽऐवोवा। तथ्यत्वं कृष्णादिगतसाधर्म्यादिविज्ञेनेव नृत्यत्र अनः दृढरतित्या
श्वाधिपा ननु सा धर्म्मादिनांजन्तेऽऐ किमिति नष्टमित्यपत्रआह। साधर्म्येति। एषूवज्व्यादिष्ठेवा तथा चेदमादिसद्दऐसे १८
त नुजुक्षेण मितिभावः। स्फुटार्थमितितो योऽविनाशस्यैतावत्साम र्थ्यं निजानाति तत्साधारणबोधार्थमित्यर्थः। ण निर्पे
हे बोधार्थमिति वार्थः। एककोरस्थुत्ता। विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थीय एवकारः सोऽपि स्फुटार्थः प्रवक्षेदपरे एव वि ना

ऽनैव विप्रतिपत्तेरपि निराकरणात्। एवं च विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थ एवकारश्चेति निरुक्तस्यैव समुच्चयार्थश्च कैव
कारो व्याख्येय इति भावः। सूत्रकृतुक्तं वप्रकृतनाम्यथा स्यादिनुनितयास्तु वैत्रगृहेनाहत्वः अन्यथा वो त्रेध आह। अव
गतेति। आप्तोक्ततया गृहीतं वचसि प्रत्राभाणपशंकाया अनाकादित्यर्थः। अत्येऽनवगतेति। मुनित्वविप्रतिपत्तेः सर्वज्ञा
हत्वमावधार्यतां तत्रेलने नुजो कसंवादेन नो ग्राभाणपशंकेति भावः। लोकसंवादमेव दर्शयति। लोकेचेति। ननु मितिप्रमाडक
स्य प्रतिषेधोऽशक्यः सिद्धत्वेतस्यस्वरूपापलापलक्षणनिषेधानुपपत्तेः। नाप्यसिद्धस्य निषेधः अप्रसिद्धस्यैव निषेधादि
त्यर्थः। यथा घटे सिद्धस्य घटत्वस्य पृष्ठात्मना निषेधः तथा नबाह्यत्वस्य रूपादेः सिद्धस्य इत्यस्तु वसत्वेनि षेधः दृष्टिव्या
दो सिद्धस्य इव्यत्वस्य नवबाह्येऽधकभो वा निषेधः इत्याहुः उच्यतइति। एवं सत्त्वामभागेनिरूपतत्स्य यथा या तीत्याह। तथा
वेति। अतः परमिति। अधिकार्थत्वाशंकुविहायनशंकोतरं अनाकांक्षिधिकार्थत्वेसाधनं विनापरिहारं तरमित्यर्थः। नु
न्विदमनुपपन्नं सुवर्णकरकपोः इष्यिविलत्वशंकायाः सत्त्वात्एतदनुरूपस्यपरिहारस्याभावात्। नवचनं वत्वापवादके

शंकांतरं नास्तीत्येतत्सर्वोयं ग्रंथः। एवकारशंकामनवत्वापवादिकां सुवर्णमकरकयोः पृथिवीत्वेपि जलतेजोंतरयोः शंस

त्वेन ग्रहणमार्यामनवत्वादृतेः। मूलोक्तावशंकां तथा नवत्वेवस्तुवर्णेधिकारयो दृशिमनायां नवत्वादृत्तेरिति वाच्यं। वा

यो पृथिवित्वशंकायां। अष्टत्वसमर्पिकायाः नवत्वापवादिकायाः सत्वादिनिवेको नाप्यस्य एवकारो नार्पितायोगव्य

वच्छेदार्थः। नीलं सरोजं भवतीत्येतत्रैव क्रियासंगतत्वाभावात्। ततो हि सरोजे नीलत्वस्यात्यंतमयोगस्य व्यवच्छे

दः प्रतीयते। कुत्रचित्सरोजस्याभेत्वेपि सर्वत्र न तथेति प्रतीयते। अयोगमात्रव्यवच्छेदप्रतीतौ हि क्रियाविशेष्यत्वे त्वं २६

न प्रतीयेत। शंखः पांडुर एवेत्यत्र शंखमात्रे पांडुरत्वाभिवासंभवति तु विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वाद्

भाणिकतित्रैवेत्यन्वये विशेषणसंगततया शंखः पांडुर एवेत्यत्रैव वा अयोगव्यवच्छेदार्थः। शंखपांडुरत्वायो

गो नास्तीति भ्रमे नवत्वायोगो नास्तीति प्रतीतेः संभवात्। न चैवकारनिरूपणे त्यन्वये विशेष्यसंगततया पार्थ ए

(

तिरायप्रथमसूत्रार्थः। अभ्युदयस्तत्वज्ञानं निःश्रेयसं मोक्षः तयोर्यतः सिद्धिः स धर्म इति अतिरात्रं लक्षणं। द्वितीयसूत्र

त्रार्थः। इदं वचनं निर्दिष्टमिति यदि धर्मस्य तत्वज्ञानं मोक्षजनकत्वं सिद्धमिति तद्धर्त ग्रंथेन सिद्धमिति तर्कग्रंथस्येदं

तद्व्याख्यानो पयुक्तत्वमेतेनेति ग्रंथेनोक्तम्। ननु धर्मस्य तत्वज्ञानकत्वे वेदप्रामाण्यं तस्य च तत्प्रामाण्यं पतं

तत्प्रामाण्यादिति। आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तेन परमात्मना प्रणयनं वचनान्यथानात्। शब्दप्रामाण्यं। आत्मज्ञानकत्वं

प्रयोजकं तद्वदेः स्वेपवेत्यर्थः। अभ्युदयजनको निवृत्तोधर्मो निःश्रेयसजनको निवृत्तजनकश्च निवृत्तस्तत्त्वमते षप

जनयजनकत्वलक्षणे प्रत्येकजनकोऽव्याप्तिः अभ्युदयजनकत्वे निःश्रेयसजनके निःश्रेयसजनकत्वेऽभ्युदयजनके इत्या

द्यान्यथेति। ननु नवकर्मतोपि निःश्रेयसपदवैयर्थ्ये तत्र आह। इत्येतावतैवेति। लक्षणांतर्गतत्वेन कर्मोपादीयत

एवेति भावः। एवमिति। इत्यतां ग्रंथेनेत्यर्थः। उभयोस्तयोर्विधेयामोक्षेण प्रयोजनेन सहैकं ततएवोक्तः। अभिधेयेन प्र

न विसाधर्म्येणाधिकेकापि द्रव्यत्वशंका केन चिदेव धर्म्येणैव बाधापिवार्थक्यशंका कथं न स्यादत आह। यदा तोस्य
त्रकारस्याप्रत्वानवधारणदशायामाह लोकेनेति। अत्रांधकारस्य द्रव्यत्वमादाय द्रव्यत्वादाशंकते। स्यादेतदिति। एतदत्रे
द्रव्यमाणं तमसो द्रव्यत्वसाधकं स्यादित्यर्थः। ननु तावदत्र धर्मिग्राहकप्रमाणस्य वैरूप्यमित्याह। अंधकारद्रव्यमिति। न च द्रव्यानित्यत्वे
सामान्यादावेतदभिव्याप्त्याह। नवेति। तेषामिति। ननु तमो न सामान्यादिः सामान्यादौ व्यक्त्यालोकोपलंभमंतरे
णानुपलंभनियमाद्यथात्र पर्वतो वह्निमान् चक्षुरस्य धूमवत्त्वादित्यत्र व्याप्यत्वेनासिद्धिः। न च तमो न सामान्याद्या
त्मकं व्यक्त्यालोकोपलंभमंतरेणोपलभ्यमानत्वादित्यत्र व्यतिरेकव्याप्तिदर्शनात् परंतु न याप्यसंगतिः यत्सा २०५
मान्यादि व्यक्त्यालोकोपलंभमंतरेणानोपलभ्यमानं तत्साध्यहेत्वोर्व्यतिरेकनियमप्राप्तेरिति वाच्यं। गंधकवैशिष्ट्ये पान्य
स्पृष्टेयर्थापत्तेरिति चेन्न। अत्र वदंति। व्यतिरेकव्याप्तौ सामान्यादिकत्वमस्तु व्यक्त्यालोकोपलंभमंतरेणानुपलंभो मास्तु
न हि ज्ञातिव्यक्त्योरेकमेव ग्राहकं द्रव्यमिति न्यायमेण ह्येपि शक्तिकत्वाग्रहात् नानाप्याश्रयविशेषयोः
न्या
हे परमाणुरित्यत्राश्रयपत्रहे
विशेषाग्रहात् नापि संबंधिस

द्वेधत्वादिति तत्र संबंधिनोर्द्रव्यस्य ज्ञानेपि समवायाज्ञानादेवं च यस्मादेवं गंधकवैशिष्ट्ये सामान्यादित्वमस्तु।
तथानुपलंभो मास्त्विति प्रयोजकत्वशंकायां गंधकवैशिष्ट्ये पि दृष्टांतस्यायमाशयः। एवं हि व्यक्त्यालोकोपलंभे उपलंभ
नियमो मास्तु तथा च यत्र यत्र सामान्यादित्वं तत्र तत्र व्यक्त्यालोकोपलंभनियतोपलंभत्वमिति व्यतिरेकव्याप्तेरसंभवात्
व्यक्त्यालोकोपलंभनियतोपलंभत्वाभावो हेतुर्मास्तु व्यक्त्यालोकोपलंभमंतरेणोपलंभमानत्वं तु न च विघटते। न हि ज्ञात्या
धेरुपलंभे व्यक्त्यादेरनुपलंभोस्ति तथा च व्यक्त्यादिग्राहकस्यैव तेरसंनिवर्तकत्वात् स्यज्ञात्यादिग्राहकत्वानियमेन त्या
दिग्राहकस्य व्यक्त्यादिग्राहकत्वनियमात् तथा हेतुनावैधितया हेतुः स्यादेवेति तथा च निरुक्ते गंधकवैशिष्ट्ये सत्य
पि तेषां सामान्यादीनां निरुक्तनियमात्र सामान्याद्यात्मकं तमः प्रकृतयोरने बाधकः। विचारस्तु बलवानद्यावद्
नाने होवा। एवं चात्रत्यो विचारः सर्वत्र सर्वथैवानुसंधेयः। यद्यपि सामान्यादिग्राहकेपि न व्यक्त्यादिग्रहनियमः रुद्रतमि
त्रपेक्षकौ रुद्रतत्वज्ञानेपि संसर्गारोपे व्यक्त्या नानात्वविशेषः समवायः इत्यत्राश्रयसंबंधिनोरज्ञानाद्वा तथापि

तमोनसामान्याघात्मकं आलोकाऽन्यवृत्तिसाक्षात्कारविषयत्वादित्यत्र तात्पर्यं आलोकेऽन्यत्वाद्यसाक्षात्कारविषये
स्पर्शेव्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति। न च समवायादिना दृसाधने साक्षात्कारविषयत्वमेव समर्थं सामान्यनिष्ठत्वे सति
समवायासिद्धत्वस्य साधनात्। तत्र च धर्मे व्योम्यनिवारणाय विशेषणोपादानादिति संक्षेपः। केचित्तु कपालेन समं
तरेणोपलक्ष्यमाणत्वेन्वयहेतावप्रयोजकत्वशंकायामाह उपलब्धेति। सत्त्वं सामान्यादित्वे निरुपाधिसहचारेण प्रसं
ग एवोनुकूलस्तर्क इति। क्रियाकौ संयोगेति। अत्र हेतुद्वयमन्यथावैयर्थ्यात्। आलिंगं परिहरति न हीति। अत्र प्रयोजकता
म पाकरोति अतएवेति। अन्यथा भूतस्य संयोगविभागयोरजनकस्य तत्कदाचनानुपपत्तेः। कर्मलक्षणानुपपत्तेः। अतत्वा
त्संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्मेति कर्मलक्षणं इति स्पष्टं कर्मत्वमिति नो वः। उक्तेति। ननु [illegible] पदमर्थं २१
असमवेतमन्त्रस्य वं गुणत्वानायामात्तत्वात्। अपि च। इत्यासमवेतत्वेपि गुणत्वं जगतु एवं च [illegible] केनेति चे
त्न। एतदस्वरसादेवद्रव्यासमवेतमपित्यादि ग्रंथोत्थापनात्। एवं च तमो गुणः असमवेतत्वात्। इत्यादिसमवेत
[illegible] न।

पृथ्वनुर्द्धरत्वत्रैवान्ययोगव्यवच्छेदार्थः प्राप्तेति स्त्रिके धनुर्द्धरत्वं नास्तीति वृद्धभगवति स्त्रिके द्रव्यत्वं नास्तीति प्रा
तीतेः संभवो द्रा। अत्र च किरणावलीकृतो न्ययोगव्यवच्छेदपवादिका [illegible] लेनेत्यार्थकाना स्तीत्य त्रिप्रायात्। वायोः पृथि
वीत्वशंकायास्ताध्यत्वाभावात्। ननु भवतु तमसि द्रव्यत्वशंकायां तादृशी सुवर्णेत्वाधिकाशंका कथं तादृशी नैवं
तमसिस्य सुवर्णस्याधिक्यशंकायामपि न वा [illegible] द्रव्यत्वस्यानाशंकितत्वादिति चेन्न। सुवर्णस्यातिरेकस्याशंकाया
अप्रतो न गन्धि केद्रव्यत्वशंकास्तत्वात्। मन्ना चार्यचरणैरन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः किमित्युपेक्षितः। नचैतावता न्यूनत्व
मुक्तस्याधिक्यं न निराकृतमिति वाच्यं। द्रव्यमेद्रव्ये प्रकृतनवत्वाभावेन तत्सत्वे ऽयोगव्यवच्छेदस्यैवानुपपत्तेरिति चे
न्न। स्वतंत्रेच्छत्वान्नियोगपर्यनुयोज्यत्वात्। द्रव्यमिति। द्रव्ये न्योऽधिकं द्रव्यस्यादित्यर्थः। अत एवाग्रे यमह समर्थः संदेहमि
ति द्रव्यमेन्योऽधिकस्यादित्यर्थः अतएव द्वितीयपदादन्तु युक्तो। किंचैतच्छेकाद्वयमपि सुवर्णादिकर्मंधकारस्वादायमा [illegible]
[illegible] काद्रव्यसिद्धमेवाद्रतनं नसौ प्रत्तं धर्म्यंतरमपादायकेन [illegible] शंकांधकाराना दिव्याह। अत एव परमिति। ननु के

१बत् वेर२

यति। तत्र हेतुसिद्धयेऽस्य ग्रंथस्यावतारात्। तथा हि। गुणत्ववादिना दिग्गदिषु तमसो विशेषगुणतया वा समवायः सि
द्धे यत्तेसामान्यगुणतया वा आधि आह। तेषामिति। द्वितीय आह। सामान्यगुणस्येति। आश्रयाप्रत्यक्षत्वे सामान्य
गुणस्याप्रत्यक्षत्वेन तया दिगादिसामान्यगुणतायाम प्रत्यक्षत्वप्रसंगादित्यर्थः॥ बाह्येति। अंतरिंद्रियप्रत्यक्षे सुखादौ
व्यभिचारवारणाय बाह्येति। इदंतेति। नन्विदमिति शब्दवाच्यत्वं इदमिति प्रतीयमानत्वं वा इदंतास्पदत्वं नो
भयं सुखादौ व्यभिचारात्। इदं सुखमिति शब्दप्रत्यययोस्तत्रापि सत्वादिति चेत्। न। अहंत्वसामानाधिकरण्ये
नाप्रतीयमानत्वस्य तदर्थत्वात्। अहं सुखीति। अहमंधकारवानिति। प्रतीतिप्रयोगयोरभावेन हेत्वसिद्धेरभावा २२
उअ त्। द्वयोरुक्तत्वमाशंक्याह। वस्तुगतालोति। प्रतीनाविति। ननु प्रतीतो तमसः प्रतीतौ तेजः प्रतिबध्यसाकालकारवि
घटत्वादित्यर्थः। अप्रयोजकत्वमाह। तेजसो विरोधित्वादिति हेत्वर्थः। सर्वत्र तेजो निष्टः न तु तमो निष्टमिति वेत्। न।
गुणेन इति। तस्य हचरितेति। ननु तेजोगुणसहचरितगुणानुपलब्धेरित्यर्थः। प्रतीयते तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्श

ओ५

त्वात्। तेजोगुणस्य च निषेधतया सर्वमुक्तेः। न च तमसस्तेजोगुणत्ववादिमतेऽसिद्धिः तेजोगुणस्पर्शादिसहचरित
स्य तदपेक्षया गुणानम्स्य तमस एवोपलब्धेः। नापि तेजोगुणसहचरितगुणानंतं तमो व्यतिरिक्तमपेक्षितमेवं च ना
सिद्धिः तमो व्यतिरिक्तस्य तेजोगुणसहचरितस्यार्थं तस्तेजोरूपस्पर्शादेस्तमस उपलंभदशायामनुपलंभादिति
अं। एवं प्रकृतानुपलब्धेः तेजोगतरूपादिरहितया व्यधिकरणासिद्धिः तमसि पदार्थेऽविद्यमानत्वात्। नापि स्वरूपासिद्धिस्ते
जोगुणानुपालंभे उपलभ्यमानत्वादित्यर्थः। गच्छतीति। तत्तमसि नैरूप्याद्यनुपलंभ एवोपलभ्यमानत्वादिति वाच्यं॥
अत्रानुरूपो स्पर्शयोर्व्यभिचारात्। तत्रैकगुणस्य ग्रहणे द्वितीयाग्रहणे व्यभिचारादिति चेत्। अत्र वयं। तमो भिन्न
तेजोगुणानुपलंभे उपलभ्यमानत्वादित्यर्थः। न चैतदूष्मस्पर्शादाव स्ति तमो भिन्नस्य तस्यैव ग्रहणात्। तमसि त्वादि
तमसउपलंभदशायां तेजसः कस्यापि गुणस्यानुपलब्धेः। तमो भिन्नविशेषगुणानुपादाने तमसस्तेजोगुणत्वव्या
दिनोऽसिद्धिः एवं च तमो न तेजोगुणः तमो भिन्नतेजोगुणोपलंभनाभावकालीनोपलंभविषयत्वात्। न च स्वमते तेजोभि

त्वविशेषणवैयर्थ्यं परमतसिद्धेषु न हेतुनापरं प्रतिसाधनात् दृष्टान्तस्त्वालोकाभावः अङ्गान्नावेन वैयर्थ्यमिति।
वा। अत्र प्रयोजकत्वशंकायामाह। नन्वावदिति। हेतुस्तु साधर्म्यमात्रस्वि[illegible]काहितमसस्तेजोगुणत्वस्वीकारेण रूपपर्य
वसन्नः। न द्रूपस्य शक्लत्वास्वरत्वादित्यर्थः। ननु तमसो रूपं औपाधिकमिति शंकते नो हि इनीलेति। आश्रयरूपगतधर्मस्य
तमसि नाने अतिप्रसंगस्त्यात् कौ लेति। नापि स्वीकारस्तेजोगुणं तस्यपर्यवसन्नत्वात्तस्मादिति। इत्तिवृत्तामतः आ
लोकेतिव[illegible]हः पदानुपादाने स्पर्शेष्य[illegible]तिचारः आलोकनिरपेक्षत्वानुपादाने रूपाविवित्त्यर्थः। नन्वप्रयोजकत्वं पृथिवीरूपस्या
प्यालोकाभावेप्यारोपरूपवाक्तु[illegible]पश्य एसंभवात् कन्नायामेवालोकस्य कारणत्वात् तदुत्पत्त्या शंकते [illegible]पिवमिति। अन्यथा
तवाप्यिकथं नीलं तमश्चारोपप्रतीति भाकोनन्द्रमेव नमेनालोकापेक्षोत्पत्त आह। तदेव हीति। दृधाहि नमोवाच्यः। आ २२
रोप्यं नीलं रूपं आलोकाभावः आरोपविषयरत्नैकः यथा पितलद्रव्यगतः पीतिमारोप्यः शंखः आरोपविषयः। एवं
तदेव नीलरूपमेव धर्मित्वे आलोकाभावे समारोप्यमिति फक्किकार्थः। नीलरूपमारोपविषयः। आलोकाभा

हर

२ त्वादित्यत्र तादवीण न वैयर्थ्यं अत्र द्वितीयपदे तो द्रव्यान्यत्वेति पदानुपादाने रूपादौ व्यभिचारः। नन्वस्वमसम हेतु द्रव्यान्यसमवेत
४ त्वमसिद्धं हेतोः परंगीकारे परं प्रतिअप्रयोगात् तथाप्यवधकारस्यासमवायवादिनं प्रतिप्रथमो हेतुः अथवा द्रव्यान्यसमवा
यादीनं प्रतिद्वितीयः। अत्राप्रयोजकत्वशंकायामाह। द्रव्यासमवेतत्वमिति। द्रव्यासमवेतं द्वेधा। असमवेतं द्रव्यान्यसमवे
तं वा। तत्रासमवेतं द्वेधा सामान्यवत् निःसामान्यं वा। एवं च सामान्यवत्वे सति असमवेतत्वमस्तु अगुणत्वं मास्त्विति शंकाक गुरु
तुं न शक्यते सामान्यवतः स्वतंत्रस्य असमवेतस्याकाशादिवत् द्रव्यतया गुणत्वबाधात्। निःसामान्यत्वे सत्यसमवेतत्वे च
गुणत्वं वक्तुं न शक्यते द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुण इति लक्षणाभावात्। द्रव्यासमवेतत्वे च गुणत्वं च वक्तुमश
क्यं तद्भिन्नसामान्यादितत्र समवेतपदार्थाभावात्। गुणस्य स्मृतरामभावात् न गुणकर्मणी। तत्र गुणस्यासमवायात्वे द्र व्य
तिप्रघटकार्थः। ननु हेतुद्वयमप्यसिद्धं तस्य द्रव्य एव समवायादिति शंकते। द्रव्येति। न तावद्द्रव्यसमवायः नवातिरिक्तद्रव्यस
मवायो न वातिरिक्तद्रव्यस्यैवासिद्धेः किंतु शब्देन द्रव्यसमवाय एव तदपाकरोति। नेति। ननु तमो न दिगादिद्रव्यगुणः दिगा
दीनां विशेषगुणविरहादित्यत्र बाधकरणाभावात्सिद्धिरिति चेन्न। नतमो न दिगादिगुणः तदसमवेतत्वादित्यनुमानेनात्य

हानन्वेति । महदिबाह्येंद्रियं नरुङ्जन्मार्यन्त्रमः संभवति । अनादिसाधारणालोकाना वद्रूपस्ये विशेषो त्वगादेः

तत्रेति यो गिन्द्रे वा स्मामथ्यात् । नापि नीलं रूपमेव विशेषं तत्र स्तुतरामसामर्थ्यात् इति नाव । ननु नमानसे ऽभ

विशेषसोऽप्यनापेक्षित्वस्यात् तेषु पतत्स्य मानादिशंकृते । स्वकृतेति । वक्ष्ये रूपानीलरूपानुनावेसति नीलं तम

त्वारोपस्य विषयो नीलं रूपं न तत्र मंदत्ति सर्वथापि । एतेन कथं पार्थिवमित्याद्यपि युक्ता न आरोपेपि प्रभवो क्लेदेनो

सत्वात् । इति निरस्तो । अत्र योऽकृकशंकापरत्वान् । अवाद्रुपं त्वेत्यत्रालोकं विनेति स्मरणीयमतः आह । आलोकेति । अ १२

पिवरूपद्रव्यं द्विविधं दृष्टं एकं न विद्यते द्रव्यं समवायिकारणं यस्य तद्द्रव्यं निरवयवमिति यावत् । यथा परमाणुः । द्वि

तीयं अनेकं द्रव्यं समवायिकारणं यस्य तदनेकद्रव्यं सावयवमिति यावत् । यथा घटादिः । तत्र प्रथमं पक्षं दूषयति । नन्वे

ति । रूपवत्त्वमूर्तत्वे सति निरवयवत्वं तत्परमाणुत्वं एवं च । तमसो रूपवत्त्वेमूर्तत्वापन्नो निरवयवत्वे सति

मूर्तत्वे परमाणुत्वापत्ताव तो द्व्यणुकापत्तिरिति हृदयं । ननु रूपवत्त्वे सति निरवयवत्वेन वायुमिति न परमाणुत्वमु

मिति चेन्न । अस्यापि द्रव्यारंभकत्वादर्शनात् । द्वितीयमपाकरोति । नापीति । तमो नारब्धं स्पर्शरहितद्रव्यत्वात् मनोवत् । अना

रब्धत्वाच्च न सावयवमित्यर्थः । ननु स्पर्शरहितत्वमसिद्धं रूपवत्त्वेन स्पर्शानुमानात् । तम आरब्धं पुरुषार्थहेतुत्वात् । पुरु

षवदिति प्रतिपक्षग्रस्तं वा नवमनसि व्यभिचारः । न स्य पुरुषार्थाहेतुत्वात् पुरुषार्थघटहेतुत्वे घटादिवत् । उपलभ्यमा

नत्वस्य वायुवद्रूपलभ्यमानधर्मत्वे वोऽस्य प्रयोजकत्वात् तथापि स्पर्शस्योपलंभात् । मनसीति तदुन्नया वा बाधनमस

श्चौरादिरुपुरुषार्थीमनुपवासिद्धमिति शंकते । नन्वेति । नतावत्प्रतिपक्षः अप्रयोजकत्वात् । उपलभ्यमानधर्मतया पुरु

षार्थहेतोर्बाधकाभावे व्यभिचारस्त्वा नाप्यसिद्धिः स्पर्शवत्वसाधकस्य रूपवत्वस्य । नावादिति नित्रामेत्याह । रूपवत्त्व

स्येति । यदि तमो रूपवत् स्यात् आलोकं विना चाक्षुषं न स्यादिति तर्कः इत्याप्तास्तमाह । प्रत्यक्षत्वस्य चेति । इत्या

त्वादेशालोकसापेक्षत्वचक्षुर्ग्राह्यस्यापेक्षया। आलोकनिरपेक्षत्वचक्षुर्ग्राह्यत्वस्य निष्प्रतिबन्धत्वमादाय वैधर्म्यस्य ...
लोकाभावस्तमइत्यर्थः। नन्वभावत्वेपि तमसः कथमालोकं विनाग्रहणं। आलोकसापेक्षस्यैव चक्षुषो घटसंधानात् ...
र्थं। न च अपि वाभावत्वे तमसः प्रतियोगिज्ञानमधिकरणज्ञानं विना प्रत्यक्षविषयत्वं न स्यात् विधिमुखेन प्रतीति
र्नस्यात् इति वाच्यं। सोपाधिः तिद्धघटघटे आलोकापेक्षया सत्वेन नवत्वे तदभावग्रहेपि तदपेक्षा आलोकेनुना लोकापे
क्षा तथा वालोकाभावरूपतमोग्रहेपि तदपेक्षेत्याह। यत्र हस्तीति। योग्यानुपलब्धिस्त्वभावग्राहिका। अनुपलब्धौ योग्य
तानं प्रतियोगिग्राहकसमवधानम् अधिकरणेपि ग्राहकस्य चक्षुरादेः सत्वेन घटाभावग्राहकत्वसंगत्या प्रतियोगिग्रा २५
हकसकलसमवधानं घटाभावग्रहदशायां प्रतियोगिनस्तादृशेन्द्रियसन्निकर्षस्याभावात्। अपि तु योजितव्याप्ये तद श्री
यावत्प्रतियोगिग्राहकसमवधानं। न वैतावतापि कुम्भसन्निकर्षवारणं सन्निकर्षस्य घटेन्द्रिययोः सत्वेन तत्र घटसत्त्वस
त्वेन तस्य प्रतियोगग्राह्यत्वादिति वाच्यं। यत्र सन्निकर्षस्तत्र प्रतियोगी तिष्ठतीति कालिकव्याप्तेः सत्वात् तत्र घटस्य नाशे २

वहर्तः ... तमारोप्यमिति द्वितीयः। तदाह। तत्रैवेति। तत्रैव नीलरूपे एव नियतदेशे पृथिवीमात्रवृत्तिभावनियतदेशत्वमालोका
भाववृत्तित्वमारोप्यतइति फक्किकार्थः। नेदीयसीति सन्निकृष्टचक्षुषो निकटदेशवर्तिन्यणीयसि अणुनिमषाकारे यथा महत्व
मारोप्यतइत्यर्थः। एवं च। नीलं तमइति भ्रमो नीलरूपं विना पदद्वयेप्यनुपपन्नः प्रथमपक्षे आरोप्यज्ञानं तयावि
षये आरोपविषयज्ञानं तयानस्यात् अपेक्षणादित्यर्थमाह। उभयथापीति। आलोकं विना नीलरूपभ्रमापत्तेः। न वे
ति। ननु नवनुआरोप्यादिभ्रमाकारणे सवेंद्रियान्तरासन्निविष्टनीतिना लोकापेक्षेत्यत आह। न वेति। उभयोरारोप्या
रोपविषययोः॥ ननु वेति। भ्रमे मास्त्वपेक्षा तत्सत्त्वभ्रमायां तु स्यादेवालोकापेक्षेति भावः। स चावश्यमपेक्षितो ...
॥४७३॥ अन्यतरस्मिन्नुरूपेऽसामानस्य चक्षुषो न ज्ञानजनकमित्यर्थः। अत्र हि भ्रमद्वयेपि रूपस्यानुभवोपे
क्षितत्वसत्वमेन्द्रियान्तरादितिभावः। ननु ग्राहकचक्षुषैव भ्रमे वक्षुषारोप्यज्ञानमपेक्षितमेव तु न तादृशाऽन्यत ...

दिवसमालोकं निरस्यति। निरस्तमेतत् दीपवर्त्तिसंवलितरश्मिजालं यत्र एतादृशः कालविशेषो रात्रिः। ननु गिरिदरादि
वरवर्त्तिनां सकलितरात्रिदिनानां कथमालोकज्ञानमत आह। निरतिशयोऽत्यासन्नानां तमोज्ञानेऽपि न प्रमाणं ननु
ज्ञानवतां तु प्रवृत्तियोगिज्ञानमपि किं स्यामिति नागृ। तृतीयपक्षं कायामाह। अधिकरणमिति। छायावत् तमसोऽपि
दृष्टमिति। तयोर्ज्ञातत्वादिज्ञानसत्वादित्यर्थः। अंश तमसमनिषेत्स्याह। अनुमितमिति। ननु रूपनीलस्य विशेषो
तयोर्द्रव्यत्वे दृश्यतेत्याह। दृष्टेति। विशेषणतये वेत्ता न मित्यर्थः। यदि न संबजितोयः शब्दस्तस्य योग
नहि कुत्रस्यविधिसुखं अप्रयस्त। आकाशादिशब्दप्रयोजनका अपित्रस्य यास्तथा स्फुरित्याह। तत्र देन नन्वर्थात्र २६
तिपादकशब्दप्रयोजनकत्वं तत्त्वं ननु प्रलयादिशब्दात् दृशा एतेषां ध्वंसगतिपादकत्वात् ध्वंससस्य साधघनाव
स्वरूपतया नन्वर्थगतत्वादत आह। नन्वर्थेति। साधनाव इति कस्यार्थं नन्वर्थं तिर्यग्वशात्। लिङ्गियथा प्रलयादिशि

दृष्प्रयोगस्तथालोकाभावया स्वार्थेनादर्शितमः शब्दप्रयोग इत्यर्थः। अन्यत्रेति। कोपः परं न देवेनास्माकमित्यर्थः। काग
तिः प्रतिमात्रमयोः कान्तातिरित्यर्थः। उत्तरं। आगतिरिति। प्रमात्वे बाधकमाह। स्वात्मा विकाशमिति। ननु यथा स्वात्मा वि
कृतिमिति प्रमाणगतानुविधायनीतस्याद्वत आह। अनानुपपत्त्या कृतिरिति। एवं हि छाया मूर्त्तत्स्यात्। तत्रापि एतन्मते
ऽः स्वरूपात् तन्मते न तत्त्वेऽनेरूपस्वरूपत्वपरं न तथा। एवं च मूर्त्तानां तरतमानदेशता विरोधात् समत्रेषु स्वेषु
छायानस्यात्। नवनिन्नेनिश्रावच्छेदेन तयोरन्तावविरोधः। भिन्नावच्छेदेन तेजःसत्वे छायाया एवानुपपत्तेः रूपवत्ता
नरतानिव्याहकृते तेजःसत्त्वे एव छायाव्यवहारात्। न च दिवसस्यतिमर्थ्येऽदिवसे आलोकसत्त्वएव छायासा न स्यादित्यर्थ
सत्वात्। नन्वेवं छायानस्यादित्य वो वितं तेजइत्यादिवपर्थमिति वाच्यं। तत्रैव तात्पर्यात्। छायाया आलोकाभाव
पक्षे तु न कोऽप्यनुपपत्तिः। आलोकान्तरसंभावस्यालोकान्तरेण सादृश्यस्याविरुद्धत्वात्। मूर्त्तयोस्तु सामा...

रोधात्। एवं छायायां मूर्तत्वे छायानस्यादेवन ालो विनाशान्तस्याः स्तस्मा हरवर्जं नियमात्। आलोके
योः समानदेशता विरोधि विरोधत्वे किं स्यात्। न च न निरूपितं मूर्तद्वयं नैकत्र तिष्ठति त्रहृते तु अप्रकाशछायया।
तैवेत्यत आह। छायवेति। नस्यानश्यते त्यर्थः। छायाविनाशाप्रसमाप्ता लोकस्य च कुत्तमेन तमसा सुतराम्।
वसेत्तत्र दिति शंकां। नन्वालोकान्तरे तो निरूपिताग्रतानछायायादिति। विरोधिनीत्यत आह। आलोकांतरेणेति। यः
प्रनाति नूवकत्तेन छायानिभवस्य तु नरांसंनवादितिनावः। आवरकेत्र अधिकरणे तेजः संसर्गविरोधिनः छत्रा
दौ अन्यदेशेति। अन्यदेशता अन्यदेशे प्रतीयमानता। न तु सर्वदेशं विरह्य देशांतरसत्त्वात् तथा सति गत्यापत्तेः २७
एवं सर्वदेशे तेजसः आवरणे न सर्वत्र तम उत्पद्येत अपि तु तत्र अनावरणेन नो उत्पद्यते देशान्तरत्वावरणेनोत्पद्यते
[illegible]पलत्रं कालेन न त्राप्यते एवं च यद्यपि गच्छति तदपि देशान्तरे उपजन्य नेन तमो पातिवत्ता गतिस्तमस इत्यर्थः। नन्वे

कालेऽत्र निरूप्य न त्वा कथमित्यथमित्याद तिवाम्ले स्थूलको लो पाधि मादाय व्याप्ते सत्वात्। एवं च घटाभावग्रहे योग्य
ता निर्वाहार्थमालोकापेक्षा प्रकृते तु न तस्य प्रतियोगितया तदसत्त्वेऽपि योग्यता निर्वाहादित्याह। एवमिति। प्रतियो
गीतरसामग्रीसाकल्यं प्रकृते आलोकाभावेऽपि संभवतीति भावः। नन्वेवं कालोकात् ग्रहे परालोकग्रहस्य कारणत्वात्ते
स्य तोद्भावग्राहे प्रतियोगितरत्वादपेक्षास्यादेवेत्यत आह। तदुक्तो एकालोकग्रहे नालोकांतरापेक्षेत्यर्थः। ननु
कालोके आलोकापेक्षा न तु आलोकाभावे न हि यत्किंचिदालोकाभावस्तमो पि तु यावत् तेजः न च तत्सत्त्वे यावदभावग्रहः उपपद्य
ते इति तु [illegible] तिन्यायेनाह। प्रकृतेति। आलोकतदभावयोर्विरोधात्तेनालोकाभावग्रहे तदपेक्षेत्यर्थः। तस्मिन्निति
आलोके इत्यर्थः। प्रतिपो ग्यस्तौग्रहादि बाधकास्य ग्रहे रात्रौ वा तावत् इत्याह दिवा वेति। नान्यदित्याह। अन्यत्रापीति
त्राव पात्यर्थः। रात्रावधिकरणे निरात्रिज्ञानमावश्यकं रात्रिज्ञाने चालोकज्ञानमेवावश्यकं तस्मात् तद्भूतत्वादिति भावः।

न्यदेशोपलभ्यमानत्वं न स्यादृश्यपेसा दृश्यरूपानस्यत्वमहेतुत्वात् उपलभ्यमानत्वपर्यंतस्यानुपलंभात् अन्यदेशान्वयं तत्र नास्ति
वेन हि सर्वदेश एव विद्यमानो घटः कामेऽन्निमदेशे कस्यचित् आगमनाभावेन कस्यचिद्विनाशेन कस्यचिद्विदं स्पंदनाभावेन हि सर्वदेशेत
नो व्यवहारः न हि तत्र आगमनाभावादयो देशांतरे सर्वथा आगमनाभावस्य पतनस्य नियोगपुरुषप्रमाणस्य सत्त्वात् तत्र ज्ञातस्य ध्वंसस्य च तत्रैव
सत्त्वात् समयप्रस्थानिकोत्पन्नो नानावस्तुकदाचित् सर्वदेशेषु नीयते कदाचित् एकदेश इति तस्य च सर्वपरदेशयोः क्रमेण संबंधेन पदे
शतासंभवतीनां वस्तुमात्रे वर्तनमरतिः कथं संगतिरिति चेन्न अन्यदेशत्वं च क्रमेण गतिमात्रमात् अत्र भ्रमे किं नियमकमिति चे
न्नैतत् सर्वत्र तन्नमोऽस्यादृश्यत्वस्यानिर्बंधनात् वस्तुतस्तु व्यक्तौ न गतिप्रत्ययः सर्वदेशभाननमस्तो देशांतरे प्रतीतिः किंतु तमो
ज्ञानीयेन तत्र वान्यदेशतास्थितेव तिनेकोऽपि दोषवृत्तिरिति किं अन्यदिति भावधर्माध्यारोपेनारोपविषयस्याभावत्वं संयोगके
मित्यर्थः तारापगमदशायां ज्ञातेतारेंद्रुखापगमेस्तु खत्वं यथा रोप्यते तथा प्रकृतेपीत्याह दृष्टांत इति संयोगेति संयोग
ध्वंसे यथा विनागला रोपहत्यर्थः एतेनेति तद्दाहोपि नवप्रावत्वं त्रयोः क्रमित्यर्थः नीलिमारोपे साहचर्य ... कुलेकेति

नीलं [illegible] स्वयमप्रकृष्टरूपभास्वररूपरहितं तमो पातेनावता साधर्म्येण नैल्यारोपस्तु [illegible]
[illegible] वर्तीतितदारोपोपि विस्माद इत्यर्थः। यत्किंचित्कार्यं सत्वं न कार्यं क्रयोगकमित्याह। आरोप इति। यत्रारोप [illegible]
कायसामग्रीकल्पानल्पसामग्र्यैकदेशेनारोप आपादयितुं शक्यत इत्यर्थः। ननु किं विजं बः प्रकृते रित्यत आह। [illegible]
दिकमिति। एवंचनैल्यारोपः पुनः कारणसमूहत्वे स्तु तदारोपः मस्कृतत्वस्येत्यर्थः। आदिपदेन विशेषदर्शनं तदुप्रकृते नास्तीत्य
लोकत्वानाकस्य ग्रहादिति। नन्वालोकं विना रूपानुभवे कथमारोप इत्यत आह। स्मर्यमाणमिति। स्मरणस्य नीलरूपस्मा
रणपानानुभूतत्वा सहकारिणमालोकं विना कथमनुलवइति दूषणं न लवति। यथा संयुक्तसमवायं विना रजतत्वानुभ
वोनुपपन्नो न तु स्मरणमपीत्यर्थः। एवंचारोप्यं स्मर्यमाणमेवारोपविषय आलोकाभावे तु नालोकापेक्षेति न दोष इत्या २८
ह। धर्मिणीति। नन्वेवमारोपितं नीलरूपमेव तमोस्तु कथमालोकं विनारोप इति दोषस्य स्मर्यमाणनयैवापाकरणादि
तिशंकते। यदि इति। विनिगमनाए काप्यनिश्चयः। एवं चेति। यदि नीलरूपएव तमस्तोरजोदः स्यात्तदानीं जिमातमस्त्वाका

रकोनुभवः स्यात् । ननु नीलगुणवत्तमस्त्यर्थः । को नीलं तमः इत्यस्य तु नवत्वर्थः । ननु नीलं तमः इत्यस्यापि नीलगुणान्वेदृश
व विषयः न नीलगुणवद्वृत्तेदं बाधकं विना लक्षणार्थकल्पनायां प्रमाणाभावात् । न च नीलपदस्य गुणपरत्वे गुणे शुक्लादयः पुंसी
त्वेन पुंल्लिंगतापत्तिः गुणे परत्वे तु न त्वनवति गुणे लिंगसंख्यानन्वयनीत्यभिधानादिति वाच्यं । नीलं रूपमित्यादौ व्यभिचारेण
स्यास्य सर्ग परत्वादित्यत आह । नचेति । यदि नीलं तमः सौरभेदः स्यात्तदा नीलं तमः इति सहप्रयोगो न स्यात् । यो नरूपादिव
र्थः । नीलरूपस्य तमस्त्वे नीलः इत्याद्येतमो कुड्यव्यपदेशो स्यात् तं आरोपितस्य तस्य तथात्वे तदुपरक्तवस्त्रादावित्याह ॥ नीली
त्ति न त्वालोकाभावे आरोपितं नीलं रूपं तमः इत्यत आह । अवश्यमिति । अयमाशयः । यदि नीलं तमः इत्यत्र नीलरूपगोच
राविव न दाराः परलूपौ सोन स्यात् देवन लोके प विषया स्फुरणोत्रातिसंनवो न चात्र नीलं तमः इति प्रत्यक्षं विहाय आलोकाभा
स्तियत्रालोकाभावत्वाननुभवात् क्रियेत तथा च तमोंशे एव नादरात् इति । अपि तु नीलं तमः इत्यत्र तमोंशे आलोकाभावविषयत्वे

शुनतनीलरूपविषयः। अबाध्यमानत्वात्। नेदं नीलमिति वत् नेदं तम इति बाधाभावादित्याह अनवेति। द्वहेतौ ति। ...
रूपं तत्समिति बोधे। नेदं रजतं तत्त्वमिति बोधेन रजतत्वं बाध्यत्वेन न तु धर्म्यंशस्तथेत्यपि तमोंशस्याबाध्यमानत्वाद्धर्मिविष
यप्रकत्वमेवेत्यर्थः॥ एतेन अनीलं तम इत्यस्य नीलवत्तमो वदित्यर्थः इति निरस्तं। तमोंशस्याबाधात्। तस्मात् तदेव विषय
के धकारेणेनत्वारोप्यमानहेतुपरमं इति। तस्मादिति। श्रोहितुं तिविशेषस्तज्ज्ञानं प्रौढः प्रकाशः। न तु न कयावत्तेजः सा
मर्ग्यतावस्तमः। रूपत्वावान्तरजातिग्राहकतेजः सत्त्वे स एव छायारूपत्वग्राहकतेजः सत्त्वे रूपत्वावान्तरजातिग्राह
कतेजोविरहे अंधतमसं रूपत्वग्राहकतेजो विरहो अंधतमसमिति तस्य जेदाः। आलोकाज्ञाना भावस्य तमस्त्वे वाच्छुषत्वा
नुपपत्तिर्दूषणं त्रौ चाक्षुषत्वे रूपाभावस्तमः इति प्रागुक्तं न सत्यार्था। कं तोका इति। असाधारणस्वशक्ते नौकाद २९
त्यर्थः। गुरुत्वादपस्लुसाधारणेन च शब्देनोक्ता इत्यर्थः। ननु स्तनस्य स्पर्शशब्दस्पोतस्मत्तुल्ययाथत्विमेवास्तु तथा

त०स्वा०प०

यत्योर्भिन्नत्वात् । नापि कार्यैकं सुखदुःखयोर्भिन्नत्वात् । नापि लिङ्गलौकिकं धर्मत्वाधर्मयोर्भिन्नत्वादिति भावः । ननो
तो धर्माधर्मयोः पृथग्गुणेत्यर्थः । सामानानां गाव्याप्याधिरपीत्यत आह । स्वाविकृ इति । समवायसंबन्धेन विद्यमा
नरत्यर्थः । एवमपि बहुत्वसंख्यायां गतमत उक्तं । अनागतं तु कमित्यर्थः । नित्यमिति । अनेकवृत्ति अनेकसमवेतं
नातो घनौ रत्वात्त्यं नाजावेति प्रसक्तिः । नित्यसमवेतं ऊजपरमाणुरूपमपीति । अनेकेति द्वित्वादिवारणाय नित्यमिति । एक
पुदंतुइवत्वाचैकनेवेति स्वरूपकथयनायेति ननु भिन्नव्यक्तिस्थितयोः परस्परभावः परस्परंनास्तीत्यर्थस्तत आह । एकेति । न
नैकनेकसमवेतत्वगर्भं सामान्यलक्षणमेकमात्रसमवेतेऽव्याप्तमत आह । नैकेत्तो नादृशं सामान्यमेवनास्तीत्य २०
र्थः । अननुगतबुद्धेस्तत्कल्पिकाया अभावादित्याशयः । नन्वेकव्यक्तिगतयोर्न्यूनाधिकभावलक्षणपरापरभावेनेवास्थि
तिरिति केनतद्बुद्धिवोपलब्धित्वयोर्नास्तीत्यत आह । नपीतोता दृशिस्थले एकैकव्यक्तिरन्यथापर्यवसानं गादि
त्पर्थः । ननु तथानेकव्यक्तिसमावेशे परापरभावः परस्परविरहिवारिण्योस्तथाविधयोरभावादत आह । नमिथ इति ।

त०

जातिसांकर्यादेव तथाविधयोर्जातित्वमित्यर्थः । नन्वनेकसमवेतस्य सामान्यत्वे सामान्यादिसामान्यं न स्यात् सामा
न्यादौ समवेतधर्माभावादत आह । नेति । सामान्ये सामान्यांगीकारे नवस्थाविशेषे तु स्तिः सामान्यत्वगर्भलक्षणबाधा
तः । समवाये समवायलक्षणसंबन्धाभाव इति भावः । विरूद्धं घटत्वपटत्वाभावादिवत् । अविरुद्धमिति । एकदेशे विद्य
मानं परापरत्वाभावेनैव तिष्ठतीत्यर्थः । एवं च जात्योर्विरोधित्वावच्छेदकं परस्परपरिहारेण विद्यमानत्वमेव परापरत्वावि
च्छेदकं तु सामानाधिकरण्यमेतिलब्धं अत एव परस्परात्यंताभावसामानाधिकरण्ये सति परस्परसामानाधिकरण्यं
न जातित्वमिति जातिसांकर्यं दूषकं तावीजमप्यु नवतीतिभावः । नन्वयं दंडीत्यनुगतव्यवहारो दंडेनैव तेनानुगते
तापि तवतिरूपवानयं रूपवानयमिति लकुलेनानुगतेनापि वजत्ययं वलत्ययमिति लकुमलेनानुगतेनापि तया
कथमनुगतप्रत्ययानुरोधेन सामान्यसिद्धिरत आह । दृष्टे इति । नहि तत्रानुगतमेव प्रत्ययकारणं येनानुगतप्रत्य
यस्य सामान्यकल्पकत्वं न स्यात् । किंतु स्वजातित्वमनुगतं दण्डत्वादि तत्रानुगतमेवं दंडादीनामिति हृदयं । उप

न्या॰ ल॰

रत्वीतिननुसत्त्वैवघटंन्यूनवृत्त्यपेक्षयाधिकवृत्तेः सर्वस्यपरत्वादित्यर्थः।परत्वमपरविषयत्वयोरेकैकेनसाध्यविशे
षणइतिव्यवस्थेयमिति।ननुसर्वदिक्त्वायामाह।विषयत्वंसननसत्त्वेपियत्किंचिदपेक्षयामहाविषयत्वंघटत्वादि
वमिति।कापेक्षयासत्त्वादित्यत्राह।द्रव्यत्वादिभ्यइति।आत्मापेक्षयेत्यर्थः।उदाहरणप्रयोजनमाह।एवमिति।ननुतत्रा
गुणकर्मणोःसामान्यादिभ्यःकुतोनभाववत्त्वमितिइति।नतावत्सामान्यादिषुविद्यमानत्वात्सामान्यादौसत्ता
विरहात्तुनापिस्वाद्यवसत्त्वात्नसत्तासत्त्वात्।भाववत्त्वमपिचसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरेवप्रयोजकत्वादन्यथाद्रव्यत्वा
दिकमपिप्रयोजकंस्यादित्यतोनस्यादितिशंकते।ननुचेति।विपक्षव्यावृत्तिरेवव्यावर्त्तकत्वेप्रयोजिकादिकिंतुतत्राप्रतीय
मानत्वेनवसत्तासामान्यादौनप्रतीयते।वस्तुमात्रस्यसत्तावत्त्वनकतयासामान्यादीनामपिसत्तावत्त्वकत्वादिता ३१
हानेति।वातत्रैवकुतोनियमप्रत्ययेएवंवातत्रसत्ताप्रतीयतइतिनियमोनास्तीत्यर्थः।ननुसामान्यादेःसत्तावत्त्वंनकु
त्वेसत्तावत्त्वंस्यादित्यतआह।भावत्वादिनाप्रतीतिमात्रस्यवस्तुसाधकत्वेतिप्रसंगइत्यर्थः।घटत्वादिनुसर्वत्रप्रतीय

वसत्त्वदर्शनेवगुणादेस्तत्त्वमित्यतआह।अनुपगमेति।सत्त्वेगुरुत्वादिनागुणत्वतयाव्युत्पादनेनानुगमसिद्धांतसिद्धत्वंप्राप्नोति।एवंच
चकारस्यतत्समुच्चयार्थत्वाभावेविभागसूत्रस्यन्यूनतास्यात्तथाचतदभ्युपगमेतुकृपितिनाधिकोन्यूनंस्यादितिशेषः।
यत्तुवस्तुतःद्रव्यरहितंस्यादितिमाख्यानंतन्न।उक्तसमुच्चयार्थत्वेनाप्युपपत्तेः।तथावाअनुपगमसिद्धांतसिद्धत्वस्यव्याख्यातानां
वस्तुदेनासमुच्चयेविभागसूत्रंन्यूनंस्यादितिसेचकाररूपानंसमयग्विभागसूत्रंदर्शयितिकृपेति।अन्यथाव्याख्यानेक्रम
तुक्तसमुच्चयार्थत्वंस्यादित्यतआह।अतदृष्टेति।उक्तसमुच्चयार्थत्वेन्यूनत्वापातादित्यर्थः।ननुवरोद्देनापिनाध
दृष्ट्याघटेवप्राप्यतेइत्यतआह।अदृष्टेति।ननुयथारूपत्वेनरूपत्वेनरूपेणशुक्लादीनांसांख्यहस्तयोःदृष्टत्वेन
धर्मधर्मयोरस्तुतत्रयोविशेषस्तिरेवगुणाःसत्त्वेत्यतआह।नन्विति।तत्रैतत्पक्षेनिराकृतिरेवमुत्तमंआयोगुणे
रूपमितिलक्षणैकस्यमवस्थापकस्यसत्त्वात्।एवंजंधत्वमपिज्ञातिःइथिवीलक्षणस्यकारणेरूपस्यसत्त्वे
।एवंवसैधर्मत्वमपिज्ञातिःसुखलक्षणस्यकार्यैक्यस्यसत्त्वात्।असदृष्टेलमाकारणेकंविविहितानिबद्धे

नाद्धे सत्ताविरहेऽपि सत्ताऽन्वयानुप्रवृत्तेर्व्यक्तितद्दृष्टत्वादित्यर्थः। अनुगतप्रत्ययकारणत्वेनावश्यकल्पनीयस्य ...
ति। सामान्याभावेऽपि तत्र एवानुगतः प्रत्यय इत्याशयः। ननु घटादिष्विमादिषु [illegible] व्यवहारस्य तदाविशेषाणां मात्रं वि-
षा एव नात्र भिन्नं वयादिसामान्यादिविषयितदात्मकरूपमात्रं व्यक्तिमात्रमिति किं सामान्येनेत्यत आह। नवेति। एवं त्वनेन-
गतेनाप्यनुगतव्यवहारस्वीकारे गवादिव्यवहारेऽपि किं गोत्वादिस्वीकारेणेत्याह सामान्येऽपि। ननु यत्र प्रत्यये व्यक्तिर्वि-
शेषाणां व्यक्तिमात्रं वा न तेनासत्तेन तत्तदाकारणत्वेन सामान्यस्वीकारेणानुगमकत्वेनेत्यत आह। नहीति। तेनानुगतया विषयकः सा-
मान्यविषयकः प्रत्ययो नास्त्येवेत्यर्थः। एवं वानुगमकत्वेन घटत्वादिस्वीकारे सत्तास्वीकारोऽपि स्यादित्याह। नत्वनुगतकारण- ३२
त्वेन सत्तास्वीकारो नो विशेषेऽनवस्था विनापि सामान्यादिसत्त्वप्रत्ययात्। नच सत्त्वात्ते विद्यमानास्तत्सामान्यादावनुगत-
प्रयकारणमसंबद्धस्यानुगमकत्वे घटत्वे न पटादौ पटाकारप्रत्ययापत्तेरिति शंकते। कथमिति। सत्त्वेति। द्रव्यादौ समवा-
परं वा सामान्यविशेषस्य पदार्थयोरेकार्थसमवायः समवाये एकार्थवृत्तित्वसंबंधोऽस्त्येवेति नासंबंधमादायातिप्रसं-

गइति नाकं। वस्तुतस्तु सामान्याधिकरणे सत्तासमवायः सामान्यइतिव समवायाधिकरणे सत्तासमवायः समवाये स्वस्ति
ति न सामान्यादौ सर्वं वचनेऽपि इति तत्त्वं। न च यः संबंधोऽसत्त्वादिनापि तथा च सामान्यादौ तत्प्रत्ययोऽपि स्यादिति चेन्न ...
कविशेषेण विरहात्। ननु सत्तासंबंध एव व्यवहारनिमित्तमत आह। गुणादिष्विति। प्रतिसंगशंकते। अभावेऽपीति
तस्येति। सत्तार्थिकत्वाविशेषेण न तत्र संबंधादित्यर्थः। यद्विविधित्वेन नप्रतीतिस्तदा तत्रापि [illegible] स त्रिविधप्रत्य-
यादिति नाकं। अपरं। अपरमपीत्यर्थः। तत्र हेतुः। सत्त्वेति। सत्तानुगतज्ञानापेक्षया ल्पविषयेत्यर्थः। [illegible] इति। एवं वस्तुतो
ऽपि विशेषयोर्व्यावृत्तिः। अन्येषु सामान्यरूपेषु। एतास्संज्ञानं निःफलाइत्याह। एतदिति। ननु [illegible] रूपाधारेति नसन्नवती
त्यत आह। संतीति। स्वरूपा न च वसाने प्रजन्मतीत्यर्थः। प्राप्यन सवद्रव्यत्वादिसाधारणस्तेषामपि नित्यत्वादत आह। [illegible]
ति। असमानरूपा विशेषा इत्यर्थः। तदेव विसादयति। समानेति। तदपेक्षया न्यूनवृत्तिधर्मा तु समास्ति तदपेक्षया [illegible]
वृत्तिधर्मो विशेषः नन्वेवं विशेषस्तस्यैव तु मात्रव्यक्तिगतदा तदपेक्ष[illegible]वादित्यर्थः। [illegible] मिति। [illegible]

ऽविशेषाः स्वतो व्यावृत्ति विशेषवंतः। ते सामान्यरूपतया ऽनेकत्वरहितास्तद्भेदस्तेषां चान्योन्यव्यावृत्तियो विशेषाः स्वतो व्यावृ
त्तास्तत्र व्यावृत्तिबुद्धिसंभवात्। एते तु विशेषा एकमात्रवृत्तयः। न च तदपेक्षया न्यूनवृत्तयः संभवंति तथा चैते तेषु विशेषु उक्ते
षु समाप्यंते स्वन्यूनवृत्तिविशेषांतरशून्यविशेषत्वं वा व स्वानिकविशेषत्वं चरमविशेषत्वमित्यर्थः। अयमर्थ इति। अयं
घटस्तदितरेभ्यो भिद्यते एतदि[illegible]धासो न समवेतत्वात् स्वात्माश्रयेण घटस्तदितरेभ्यो भिद्यते घटत्वादिति। ज्ञात्वा सुवर्णमितरे
भ्यो भिद्यते द्रव्यत्वविशेषवत्त्वादिति गुणेन। वायुरितरेभ्यो भिद्यते तिर्यग्गमनविशेषवत्त्वादिति कर्मणा यथा या वृत्तिधीः
संभवति तथा परमाणुष्वः प्रत्येकं सत्त्वं वक्तिं न ता वदा श्रयः। निराश्रयत्वात्। न च संयोगसंबंधेन आश्रयो मा वर्त्तस्तत्र पर 33
मा एव तदसमवृत्तिसंभवात्। नापि जातिः। पृथिवीत्वादीनां परमाणुतरेपि वृत्तेः। एकमात्रवृत्तिजातेरभावात्। नापि गु
णो गंधादिस्तस्य गंधत्वादिना पृथिव्यां परमाणुतरसाधारणत्वात्। न च प्रातिस्विकगंधादि किंचिद्विचिंत्य एव प्राप्तियेन तेन
रूपेण हेतुता स्यात्। एवं क्रमेणापि ज्ञानं नन्वेतत्परमाणुत्वादयो व्यावर्त्तकं न विद्यंत इति किं विशेषेणेति चेत्तन्न। अथ

तेषां जनकस्य कंबुग्रीवादेः संस्थानस्य सर्वत्राभावात्। पृथिवीत्वादिरूपेण न सर्वत्र प्रतीयते व्यंजकस्य धर्मविशेषस्य गंधादेः स
र्वत्राभावादेवं कार्यादिव्यंगमपि न सर्वत्र प्रतीयते धर्मत्वं कार्यव्यंग्यं सुखलक्षणस्य कार्यस्यानुगमेन कारणानुगमेन
च्यजनीयेनाते रेव बाधकं विना कस्यनाग्रहं गंधत्वं करणव्यंग्यं पृथिवीजन्यकरणस्यानुगमेन चक्षुरस्यकत्वनिगंध
योरनुगतस्य कल्पनात्। तथा तेषां विपक्षे प्रतीयमानानामस्तु व्यावर्त्तकत्वं गमनसत्ता यान्यता ऽहि। सामान्यानरस्य ह
नति। ननु गोत्वादिनुगतप्रत्ययकारणत्वं गोत्वादेरस्तु तदन्वयेन वितप्रत्ययान्वयात्। न च व्यतिरेकव्यभिचारावना
वात्। सत्तानुससादिति प्रत्ययकारणं तद्व्यतिरेपि सामान्यादौ सत्प्रत्ययसत्त्वात्। एवं वसामान्यादिसाधारणं वस्तु
स्वरूपमेव सदिति प्रत्ययकारणं न सत्तेति नानुगतप्रत्ययकारणतया सत्तासिद्धिः व्यावर्त्तकत्वं तु त्वयापि नोभेकि
यत इति सत्ता तदर्थं नासिद्धस्ते वेसत्तासिद्धिरेव न स्यादिति न शंकनीयं। नहि तीम्नरूपतः अय किमात्र नदर्शनत्वादिति साम

पि स्वरूपसत्ता सत्त्वात्। सत्तापदं च ग्रथं। नातिप्रसक्तत्वे नैव रूपादिविरहात्। सामान्यादिवारणाय तत्त्वे तु मात्रस ... ना
मिति भावः। ननु विशेषणतावच्छेदकविशेषाकारानुगतमिति किं च विशेषणत्वरूपं अत आह। एकं चेति। न ... ति
द्वयानुगमिकालं ... एकत्वेत्यर्थः। ननु पुनः सिद्धत्वं यद्यपि नित्ये तथापि सिद्धत्वं न तदा संयोगस्य। समवायिनोरेव ... आह। अ
इति। ननु तेनावश्यानां तुल्यत्वं ... नीलत्वे सत्यनुभूयमाने ... सिद्धत्वं प्राप्येत तत्र संयुक्त साधारण्यं
सिद्धत्वं च पर्यायपृथक्त्वं ... नित्ययोः संबंधिनोः संग्रहो ... एवेति। ययोर्द्वयोर्विद्यमानयोः स्व ३४
संबंधो नास्तीत्यर्थः। संयोगस्य तेन तु विद्यमानो ... संबंधौ द्वौ निश्चितः नैव समवाये यद्यपि ... विद्यमानता ... या मुर्
संबंधोऽपि विद्यत इति। यथा गुणानुत्पत्तिदशायां गुणेनः यथा गुणनाशोत्पत्तिसमये गुणस्य तथापि समवायस्य ...
यो विद्यमानयोः संबंधो एवेति भावः। ननु चेद् ... पदार्थयोर्वा ... संबंधो गतमत आह। आश्रितत्वेनेति। यु
जसमवायानि ... संबंधो नास्तीत्यर्थः। तेनेति। अयुतसिद्धपदेनेत्यर्थः। संयोगे युतसिद्धत्वं दर्शयति तस्येति।

पर्यवसन्नमाह। तथा चेति। अत्र नित्यपदेन संयोगः आक्षिपदेन ... अवाच्यकत्वाकादि ... तस्यो ... रूपस्य नित्यत्वादि
तिताव्याप्तिः। ननु विभुद्वयसंयोगे तिप्रसक्तिस्तत्राप्यतरकर्मोन्नयकर्मकारणाकारणसंयोगाभावकारणानामसंभवे
नाम संभवेनासत्त्वात् अत आह। अनेति। विभुद्वयसंयोगो नास्त्येवेत्यर्थः। तद्दृष्टान्ते नावतैव पर्याप्तत्वे वैयर्थ्यमा
शंक्याह। एतदेवेति। स्वभावतः पूर्वोक्तयायुतसिद्धः आगंतुकेनेति। अयुतसिद्धत्वाभावमेतेन स्वभावतस्त्वमनेन यद्वि
र्मस्यानुत्पन्नत्वं। विवक्षितं आगंतुकत्वं चोत्पन्नत्वं तदा समवायस्यापि सर्वत्र ननाति ... घटादिरूपादीनामुत्पादादि
निरस्तं। ननु प्राप्तित्वं नैकान्तिः समवायेऽसत्त्वात् किंतु संयोगसमवायान्यतरत्वमिति तथा चाभाश्रयत्वेऽत्र। स्वरू
पातिरिक्तो संबंधः संयोगसमवायश्च तेन संबंधाद्घटादयस्य द्विनत्वं यद्यप्यभावेऽप्यभावेऽप्यस्ति तथापि भावत्वेन तं
कारणमिति संक्षेपः। इदमिति। न चेदम् ... ऽभाव इत्यत्र संबंधांतरमस्तु न तु स्वरूपसंबंधेन गतार्थता ... इति
तुल्यत्वात्। इति चेन्न। कारणत्रितय ... नियामकतया समवायस्वीकारात्। न तत्र प्रकीर्तितं ...

भा० का०

यत्वे सति कारणं समवायिकारणं दण्डस्य घटसमवायिकारणत्वापत्तेः। नापि गुणत्वे सति कारणत्वं न सामान्यादि [illegible] दिक
रणत्वं रूपादिगुणस्यापि असमवायिकारणत्वाभावेऽतिव्याप्तेरिति संक्षेपः। ननु धर्मिणामुद्देशदर्शनादेव धर्मिणामुद्देशः [illegible] इति
प्राप्तं एवं धर्मप्रतिपादकं यथा दर्शनादेव धर्मिणो ज्ञा इति लक्ष्यं। तथा चैवमित्यादिनाऽस्य ग्रंथो रस्यार्थ इत्यत आह। द्रव्य
येति एवं चैतज्ञाकास्मिन्कारणार्थसिद्धं ग्रंथ इति नाव्यं। नहि ननु कोषु धर्मांतरेषु सत्सु धर्मा एवं परं नोद्दिष्टा इत्यत त्रिधा
नं कृतं तदिति हृदयं। ननु चैवं शक्त्यादयो न संतीत्येवं तत्र व्यवहारः विशेषविस्तरस्त्वग्रे आह। शक्त्यादीनामिति। ननु धर्मवि
वेचनसंगते सामान्यादिधर्मनिधानादेव तत्र आह। यद्यपीति। शंकमाकुलकत्वं व्यवहारस्य धर्मनिधानं न स्वेन मित्यर्थः। यद्य ३५
पि धर्मनिधानादेव धर्मत्रयो ज्ञाः एवं तेषां द्रव्यादिनिरूपेपदार्थनिरूपणापत्तेः। तथा प्यासत्यायं धर्म इति विरोधानो ज्ञातव्य
इतत्त्वज्ञानोपयुक्ता इति आह। यद्यपीति। सर्वस्य द्रव्यस्य पत्या धर्मनिरूपणे धर्मकत्वान्नापि वैयर्थ्यमिति। आह। अपि शिति। नन्वभा
नसमनुपबोधकत्वमेव वाक्यमिति मांगी। ननु यं तत्रतिवेन्न अस्तित्वेतद संभवात्। नन्वस्ति तद् यदि स्वरूपमन्वं तपान्य

वृत्तकस्य धर्मस्य व्यावर्त्तकत्वाभावात्। तत्र व्यावर्त्तकांतरापेक्षायामनवस्थाभावात्। ननु विशेषेष्वेव प्रसंग इति चेन्न। तस्य
र्मिग्राहकमानेन स्वतो व्यावर्त्तस्यैव सिद्धेः। एवं च नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धास्तत्र गोत्वं न विशेषपर्वतः आश्रयस्य रूपेण
विशेषेनैव तेषां व्यावृत्तत्वात्। आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वं स्वतः व्यावर्तकत्वादिति भावः। अयमर्थ भद इति नैकव्य
क्तिवृत्तेः सामान्यत्वं न गगने कथमेकव्यक्तिवृत्तेः धर्मत्वेऽपि व्यावर्त्तकत्वमेवं गुणानां सामान्यत्वे समानानां गुणानां नभस्त्वेऽपि व्या
वर्त्तकतानि सामान्यत्वे तु सामान्य [illegible] गुण [illegible] भावाद्गुणत्वमित्यर्थः। तस्मादिति। नित्यद्रव्येषु विशेषाः अत्येकं
व्यावर्त्तकास्ते विशेषाः एव पदार्थनिरूपणा एवं ननु सामान्यादवं नन्नितास्ते प्रत्येकं व्यावर्त्तस्याकत्वादित्यर्थः। अंत्यव्यप
देशादिना [illegible] मात्रे [illegible] नित्यसमवाय [illegible] बोधको विशेषो नित्येति नः न च समानादिरित्याशयः। एकेति। एकव्यक्तिसामान्ये
वित्र नेकव्ये [illegible] सन्तवादित्येकमात्र [illegible] विवक्षितं व्यपदेशाय [illegible] अर्थः एवं चैकमात्र [illegible] इति
समवायः अन्यथा रूपध्वंसे नित्याप्ते स्वरूपसत्वंश सत्ता [illegible] नित्यत्वं अन्वभाव [illegible]

वेपि सत्ताजातिमत्त्वं तु सामान्यादावप्यनास्तीत्यत आह। विधीति। नान्वेदं पदैर्विधमानत्वेन प्रतीयमानत्वं तदाऽभावेगतं
भावत्वेन प्रतीयमानत्वमपि त्वभावे संभवात्। प्रतीयमानत्वं तु यद्यभावत्वेनाप्रतीतं तदा तुच्छमेव प्रतीतं चेत्तदेव लक्षण
मस्तु गुरुत्वाधिक्यमतमत आह। प्रतियोगीति। न तु प्रमेयत्वादिना भावोपि ज्ञायमानः प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणः। न वा
य्रे सर्वत्राहृढ विवक्षितं। अभावो भावत्वेन ज्ञायमानस्य घटत्वादेरपि प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणादिति चेत्तन्न। अभावविशेष्यता
न विशेषणत्वस्य विवक्षितत्वात्। इत्थमादिविशेष्यकेन ज्ञानेऽनाभावस्यापि विशेष्यत्वात्। अभावविशेष्यके नियमेन विशेष्यत्वा
दानन्वाद्विधेयत्वं पदाभिधीयमानत्वं तद्वानभिधानदशायां नास्तीत्याह। अनभिधानेति। बाध्यत्वं विवक्षितं तन्न ज्ञाननिव
र्त्यतायामप्यस्तीत्याशयः। ननु ज्ञेयत्वं ज्ञानकर्मत्वं यदि तदातीन्द्रियेऽव्याप्तिः क्रियाजन्यफलशालित्वकर्मत्वात्। प्रत्यक्षज्ञा
न एव विषयस्य विषयतया जन्यत्वादत आह। ज्ञानेति। ज्ञानविषयतामात्रं विवक्षितं त[illegible]स्वरादिज्ञानमादा
यात्र संभवतीत्याशयः। वैधर्म्येति प्रसक्तिरिव साधर्म्यातिप्रसक्तिर्निर्दोषायेत्याह्वे पमप्राधान्येनाप्रकाशनमिति।

२३

धै२ तमाउः

ननु नित्यद्वयोः प्राप्त्योऽप्राप्तेरित्यर्थं परमाण्वोः संयोगसंबंधेन विद्यमानत्वात् न वा ह नित्यादत्ते आकाशादिकारणजन्यत्वे
मन्यत्राश्रितत्वम् इत्युच्यते आमनआहस्त्रिरेति त्वमिति। समवायसंबंधेनाधेयत्वमित्यर्थः। नन्वेति। तस्यानवस्थानयेन स
त्वादित्यर्थः। समवायस्येति। स्वरूपसंबंधेन हि समवायो वर्त्तते स्वरूपसंबंधधर्मित्वात्। समवायसमवायिनोश्च स्व
रूपसंबंधे समवायिसमवायिनावेव धर्मिणौ एवं च प्रकृते स्वरूपसंबंधस्य समवायघटितत्वात् समवायेनैव समवा
यवृत्तिरित्यर्थः। नाशस्यानित्ये समवायेन वृत्तिर्लक्षणमपि तु समवायेनेति भावः। निःक्रियत्वमिति। क्रियावत्त्वयोवर्त्तते
त्वम्। विनाशकोपाधिः। पृथिवीत्वादिस्तत्राद्वितीयतेनानिः पत्रियविनष्टघटादौ नातिव्याप्तिरित्यर्थः। सोमवायित्वं यदि सम
वायो वेतत्वं न तदा निर्गुणेषु नास्ति यदि च समवायित्वं तदा सामान्यादौ नास्तीत्यत आह। समवायेति। समवायवत्त्वं विवक्षितं तद्। ३९
न्यत्र समवायेऽन्यसमवायवत्त्वे वा विशिष्टमिति भावः। ननु नेकृत्वसंख्यानैर्गुण्यादत आह। स्वरूपेति। ननु द्रव्य
घटे कायास्वरूपत्वेदः समवायेऽप्यस्तीति चेन्न। स्वाश्रयनिष्ठावृत्तिपदार्थविनाशकोपाधिविवक्षितत्वात्। नवृत्तित्वद्व्य

त्वादित्यादर्शं एकद्रव्यादिभिन्नेद्रव्याद्यंतरे सत्वात् । न समवायवत्वं तथा समवायभिन्ने द्रव्यादावसत्वात् । समवायभिन्नस्य सम
वायस्याभावाभावादित्यर्थः । समवायादिति । न च भेदसाधने साध्याविशेषः भेदस्य बहुविधतया एकस्य साध्यतायामपरस्य
हेतुत्वात् निर्गुणत्वं यद्यपि गुणाभाववत्वं तदान्योन्याभावमादाय द्रव्ये गतमत आह गुणाभावेति गुणात्यंताभावेत्यर्थः । स च सा
मान्याभावो विवक्षितः । नातो विशेषाभावेन तत्र सक्तिः । न तु क्रियान्योन्याभावेन ध्वंसस्त्विरत आह । क्रियाभाव इति । आकाशादावति
व्याप्तिरिति चेन्न । तद्वृत्तित्वाभावविशिष्टकोपाधेर्द्रव्यत्वस्य क्रियासमानाधिकरणत्वान्तद्धादित्यस्यैव विवक्षितत्वात् । एकार्थसम
वायसत्तायास्सामान्याद्यावृत्तत आह । समवायेति । अनुसामान्यविशेषवत्वं यद्यनुगमकत्वाभावे जातिमत्वं तदा सामान्ये
ऽगतं सामान्यवत्वे द्रव्यासत्वाद्दत आह । द्रव्यत्वादयस्तु जातिस्वरूपतादृशधर्मवत्वमित्यर्थः । लक्षणं तु जातिमत्वमात्रं शेषं पदं
व्यर्थं । निरूपपदेनेति । परोपपदेन सर्वाभिधानमिति नाव । व्यवहारेति । एकेनार्थपदेन भिन्नयाभिधाने लाघवं यथा संरूप
पदेन साधारणाभिधानमित्यर्थः । संयमपदेनात्रितयस्य एवोक्तं तेनार्थपदेन तु कुत्रापि देवं कुत्रापि द्वयं कुत्रापि चिन्त्यं ... लक्ष्य ...

२०
शास्त्रिणा हि इत्यादिना।। तदिदमिति। वैशेषिकाणां पि जितप्रत्येकमन्वयानुकूल एव समवायपरतिनावत। वैयर्थ्यमाशंक्याह
साधकत्वेति। ननु धर्मकर्तृत्वे नाधर्मे धर्मकर्तृत्वं च नधर्मेत्यत आह। अधर्मपि तिधर्मपि ति वा कर्तृत्वं च नकारणपातं तु पादान्तर्गते तात्पर्य
र्ये हत्वानादिमत एवं कर्तृत्वात्। तस्य प्रवृत्ते भगवत एव संभवात्। एतन धर्मादिजिनकृत्वं। इत्यादिना भि भावनापदत्रः। लक्ष
वैशेष्यस्त द्विविधं पूर्वं विहितः। प्रयत्नो यागादिना घट्टकूलः। निषिद्धस्त्वापहाद्यनुकूलस्तद्विषया नोगवादीनां धर्मादिङ्न
कर्तृत्वं स्वरूपतो ऽनेकेन त्वे सर्वदा धर्माधर्मपृथुत्पत्तिप्रसंगात्। गवादीनां विधिधर्मानवत्वात्। एवं यागादिषु इत्यादिषु जनयतु ऽनन्तकाल्ममु
त्रयविधिप्रयत्ने विषयत्वसंभवात्। न ज्ञानादिषु तदसंभवादित्यर्थः। ननु ज्ञानादिषु कथं न भावनावेश इत्यत आहासम्भवेति। व्या
पारितया भावना विशेषत्वं गंगङ्गाकूलादेन व्यापारस्यापोगप्रवृत्ते व्यापारस्य संभवात्। ज्ञानादौ तु न संभवति कुत्वेतरपदार्थस्य
ज्ञन्यधर्मानाथ्यत्वात्। व्यापारतयानुभावना वेशो गंगाकूलसंयोगादौ सवज्ञानादिषु न संभवत्येव नित्यत्वान्नुभवं च स्वरूप २९
तो भावनावेशो द्विविधः। स च ज्ञानादिषु बाधितः। इत्यादिकमनंतरीभ्यत्तु भावना वेशो भावनादिविषयत्वाय। व्यापार्यन्यत इति त्वे

चन्मदृति। अत्र लिंगमत्पयेनच्चसत्वं ज्ञानविशेषणं संस्कारेण सर्वेण ज्ञात्वधर्मस्य ज्ञानस्यैव जननात्। अत एव वरमज्ञानेन
पिज्ञातृधर्मत्वात्। अत एव ज्ञानेनरे स्मृपेन्द्रितं फलेन च त्याबाधाय विस्फारो जनकोनवत्ये वस्पर्शवद्वेगवत्संयोगस्यानिधानस्य स्पर्शवद्
उभयसंयोगस्य नोदनाया अक्रियां प्रतिजनकत्वादिति चेन्न। स्पर्शपदस्यात्र संपातापातत्वात्। ननु परमाणुद्वित्वं द्व्यणुकपरिमा
कारणमिति चेन्न। अकारणद्वित्वस्य द्वित्वपदेन ग्रहणेन अणुकपरिमाणानारम्भकत्वमिति चेन्न। पृथक्त्वादीत्यादिपदेन ग्रहणात्।
ननु इत्याश्रितत्वं यद्द्रव्यसमवेतत्वं तदाश्रयत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्तिरत आह। इत्येवेति। बहुव्रीहिः। अत्र असमवायिकारणत्वमात्रविवक्षिते
उभयपदं व्यर्थमतो आधेति। तत्र कर्मत्व समवायिकारणत्वादित्यर्थः। अत्र कर्मजन्यो वेगोऽभिन्नपातश्रयाकारजन्यकार्यवेग [illegible] धे
वेगवन्नाकपालेनाभिघातवेगकपाले वेगस्यैवासमवायिकारणत्वात्। स्वरूपसत्वस्य इत्यादावतिव्याप्तेराह [illegible] अत्र

[illegible]नीति कार्यत्वे तिरोषं । इत्यादिषु कार्यान्तरसमवेतभाणमस्ति । सत्त्वानुगतादिबुद्धिमात्रमिति चेत् । बुद्धिमात्रकार्य[illegible]
[illegible]सर्वत्र साक्षिरिति चेत् । कार्यान्तरवृत्तित्वाभावविनाशको पाधिस्सत्त्वस्य लक्षणत्वात् । एतेन कथं बुद्धिरेकात्र मानं [illegible]
स्यादि[illegible]त्वात् । इति निरस्तं । अकार्यत्वमिति । प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रमस्तु नेत्र स्वतन्त्रावेशाख्य[illegible]त्यमित्याह । अकार्यत्वमिति ॥

स्तनधर्मादिजनकत्वे प्रयोजकत्वं यथा। नन्वितरभिन्नत्वेन ज्ञातानां गवादीनां तासामनुपयोगस्तत्तज्ज्ञानं वा गोत्वादिचेद्धर्माधानमि
ति तदुपयोग आगन्तव्यात्। नैवेति। अनियोगवदिति तावता धर्मादिप्रयोजकत्वे सिद्धे पुनर्जनकत्वसिद्धिर्विधिनिषेधयो
रन्यथा वादिति भावः। अदृष्टार्थस्तु ज्ञानमात्रेण व्यावृत्तिबोधजनकत्वमात्रेण तेषां ज्ञात्यादीनां तदुपयोगो धर्मादिजनकत्व
सिद्धौ विधिनिषेधयोरन्यथा वादिति भावः। अदृष्टार्थस्तु ज्ञानमात्रेण व्यावृत्तिबोधजनकत्वमात्रेण तेषां ज्ञात्यादीनां तदुपयोगो ध
र्मादिजनकत्वमिति न गां दद्यात् न हन्यादिति वर्जित्वं दद्यात् न हन्यादिति विध्यादेरन्यथा वादिति। एतदेवोपसंहरति तस्मादि
ति। अवच्छेदमात्रेण व्यावर्त्तकतया उपयुज्यन्ते। प्रयोजकी भवति। जन्यत्वं तु कारणत्वमिति भावः। ननु ज्ञात्यादीनां त्रयाणां प्रक
मः कुत एव तावेमेति वाच्यं नुपपत्तेः कार्यत्वस्य प्रागभावप्रागभावप्रतियोगित्वस्य ध्वंसेपि सत्त्वात् अनित्यत्वस्य ध्वंसप्रति
योगित्वस्य प्रागभावेपि सत्त्वादत आह। कार्यत्वमिति। अनन्यत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वे सति नावित्वं सत्ताजातियोगित्वं वा स
त्वा सत्ताजातियोगित्वे सति अनादित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थः। एवं च सत्ताविशिष्टाभूततया रतिव्याप्तिरिति भावः। असं

लक्षणापर्ये भाष्यकृतोपपादितमित्याह । अन्यथेति । प्रकृतमविशेषधर्म्येत्यपि द्रष्टव्यं । एवं कार्यत्वमिति । स्वरूपविशेषेणेति । विनाशु पदार्थ
दिति भावः । ज्ञानत्वधर्मेति । ज्ञानत्वमात्रस्य धर्मो ज्ञानं । तद्भिन्नस्य तत्कार्यमिति । तत्कारणत्वं लक्षणमित्यर्थः । अस्या वितुष्टायाः प्रयोजनमाह ।
अन्यथेति । अत्र ज्ञानेतरपदेनानुगतबुद्ध्यादिजनके सामान्यादावतिव्याप्तिर्वार्यते । कार्यपदेन च सत्ताग्रहणे [illegible] नक्षोऽजन्यदंष्ट्र
त्वघटे ननु पाकिमां द्वित्वादिविवक्षेदेकानुपपत्तिः न हि तत्तत्पुंसजनकत्वात् । तन्मतिं न जनकमतो द्वित्वत्वादिति चेन्न । प्रमेयवानि
ति सामान्यलक्षणजन्यबोधे प्रमेयसामान्यांतर्गततया तस्यापि कारणत्वात् । प्रमेये ज्ञानजनकत्वं न सामान्यप्रत्यासत्तिरिति चेन्न । प्र
मेयत्वेनानुगमकारात् । प्रमेयत्वमेव तत्र प्रत्यासत्तिरिति चेत्तथापि सैव हेतुः संजनयति परं परासंबंधस्याग्रहणात् । आदिपदग्राह्यं गुणं वे
धं विशिष्य वदन्ने दूषणानुपपन्नत्वादाह । अन्यथेति । अवयवरूपादेरवयवविरूपादिकारणत्वादित्यर्थः । द्वित्वेति । एकत्वादेर्द्वित्वादिकारण ३८
त्वादित्यर्थः । [illegible] द्वित्वद्वित्वस्य कारणत्वादि पदेन त्रिपुरुषादिपरिग्रहः । बहुत्वसंख्याया महत्त्वकारणत्वात् । विनश्यदवस्थेति
ते हि विनश्यदवस्थायामुत्पन्नैः कार्यं न जन्यते । अभिमतक्षणे आश्रयाभावादित्यर्थः । अंतरेति । सर्वशब्देन शब्दांतरजन्यत्वादित्यर्थः ।

[illegible] । अन्यथा
कार्यत्वे। व्यक्तिरिति। तत्रैव समवायादित्यर्थः। तदुत्पत्तौ ति। अनुत्पन्नस्य समवायिकारणनावात्समवायिकारणनाशस्य च ना
शकत्वादित्यर्थः। सामान्ये। एकमात्रवृत्तित्वात् [illegible] त्यर्थः। सर्वव्यक्तिषु कृत्स्नेन तु न उत्पन्नत्वमिति [illegible] आह। अभेदेति। न च प्रथम
व्यक्तिसमवायिकारणकमेव घटत्वं संसर्गिणाम नैनत्त्वे न [illegible] प्राथमिकत्वासंभवात्। समवायिकारणभिन्ने कार्यस्यासमवा
यादिविशेषणानां कार्यत्वेनुत्पत्तिदशायां व्यावर्त्तकाभावेपि नित्यद्रव्याप्यनिन्नो निस्फुटित्याह। नित्येति। ननु सर्वमभिन्नानि वि
शेष्यत्वविशिष्टायां भिन्नाभिन्नविषयं तत्रत्यतत आह। नवेति। स्वार्थेनावेति। अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वपरावृत्तिः स्यादित्यर्थः।
एतेनेत्यपि रितिनिरस्तं। असंकीर्णत्वात्। जिनत्वात्। विशिष्टानि विशेषवंति। भावत्वेति। भावकार्यस्य समवायिकारणजन्य
त्वनियमादित्यर्थः। ननु समवेतकार्यं तथा नियमो ननु भावकार्यत्वव्यक्त आह। कृष्णमिति। ननु द्वे सवदन [illegible] एवेति [illegible] त आह।
न्यथावेति। समवायिकारणस्वीकारं आह। कथं वेति। न तत्संयोगजन्यत्वं। ननु संयोगजत्वं जातिस्तयोगजन्यत्वं [illegible] आह। नित्ये।

ते। समवायस्य लाघवेनैकतया नित्यसंबंधसिद्धानुत्पन्नत्वसिद्धेः सर्वत्र तथात्वमित्यर्थः। आत्मेति। ज्ञानजन्यत्वादित्यर्थः। गुणत्वेति।
द्रव्यकर्मभिन्नस्य सामान्यवतो गुणत्वनियमादित्यर्थः। विशेषांतरेति। अन्यथा नन्वेदं स्यादित्यर्थः। अनवस्थानादिति। समवाय
संबंधेनैव सामान्यवत्त्वे इत्यर्थः। नित्यत्वमपि ध्वंसाप्रतियोगित्वं न तत्र प्रतियोगिनि सत्ताप्रवेशः कृत्यमित्याह। नित्यत्वमिति। अकार्यत्वा
दभावे ध्वंसेऽसतीत्यर्थः। न तु प्रागभावे व्यभिचारः। अनित्यत्वं जातत्वे सतीति। न तु प्रागभावे व्यभिचारः। व्याप्यत्वनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिर्वक्तीति
सभावत्वस्यानिवृत्तेः। अनित्यत्वमिति ते पर्यवस्यतीति भावः। अकार्यत्वमस्तु किं नित्यत्वं मास्त्वित्यत आशंकितमपाकरोति। अकार्यमिति।
६न क्लिप्तिशब्दादिना मानयावदन्ते त्वं अनुगतकृत्यादिनिरूपणादित्यत्राह। यदा यस्य कार्यरूपता नागात् पदार्थशब्देन सामान्यादयो नि
धीयंत एवार्थशब्देनाप्येष्वर्थसंकेतमादाय वैशेषिकसंकेतमादाय नानुगतत्वमित्याह। स्वस्वसमयेति। अविशेषालोमिति। द्रव्यादि ३९
गतीयमनित्येष्वपि विशेषजातीयं तु न तथेत्यर्थः। अकर्मणामिति। द्रव्यादिजातीयं नित्यमपि कर्मजातीयं तु न तथेत्यर्थः। वस्तुत्वमिति।
रूपादिजातीयत्वमपि विशेषसमवायोतु न तथात्वं पृथक्त्वादित्यर्थः। योगिप्रत्यक्षतासत्त्वाप्यस्तीति भावः। एतेन यत्परमा
णुरूपादौ कृपयेव यमसाधर्म्य॰ कथं घटादौ द्वितीयकपर्यंत परमाणावेतदीयमिति निरस्तं तज्जातीयपरतया व्याख्यानात्।

असमवायिकारणत्वमिति । तदिदमपि जातिनिष्ठं अव्यावर्त्तकविरूपादेरसमवायिकारणत्वाभावात् । कर्मणो किन्तिति जातिनिष्ठत्वमि-
ति चेत्तन्न । विनश्यद्द्रव्यस्यासमवायिकारणत्वाभावेन तत्राव्याप्तिवारकत्वात् । ननु यत्क्षणे विनश्यद्द्रव्यस्थं तद्वारणे मनसि जनि-
तमेव कर्म तेन संयोगो दिङ्जननात् । विनश्यद्द्रव्येन द्रव्येण उत्पन्ने तद्दशायामेव विनश्यद्द्रव्यस्यैवायं तदिति चेत्तन्न । नाविनश्यद्द्र-
व्यस्यासमवायिकारणत्वाभावात् । कार्यस्य गुणकत्वापत्तेः पश्चात्तनदशायां द्रव्यं विनश्यद्द्रव्यस्थं रूपं वा तत्र तद्वारणे यदि
ति चेन्न । तत्र कर्मविनश्यद्द्रव्यत्वेनैव संयोगाद्युत्पत्तौ तस्य कारणत्वे प्रमाणाभावात् । पूर्वदशायां तस्याविनश्यद्द्रव्यत्वे-
न कारणतायाः स्वरूपयोग्यतारूपायाः सत्त्वात् केवलं विनश्यद्द्रव्यस्थं कर्मणो भावात् फलोपधायकत्वापत्तेरिति चेत्तत्र विनश्य-
द्दशायामसमवायिकारणत्वाभावेन तत्कारणतायामव्याप्तिवारकत्वेनासमवायिकारणवृत्तिजातिमत्त्वस्य लक्षणत्वे न वि-
वक्षितत्वात् । असमवेतत्वेति । अत्रासावधारणप्रयोजनात्वविशेषणमिति भावः । अतिव्याप्तिः सर्वथैवोपलक्षणमिति । उ-
...नस्यैवोपपत्तेनेनेति सुलभ्या व्याप्तिरित्यर्थः । संतत किं वितत्त्रापत्तिस्यायेनास्मिन् सर्वपदे ... सिद्धं तद्घोनयत्नी...
...तः । सर्वपदं ... घटस्यैव देशे घटत्वं घटत्वसमवायो वाभावो वा तस्यैव तत्रैव देशे घटादिगमनं ...

...तात् । न हि घटेन घटेन सह तद्व्याप्तिः अनुगतत्वात् एवं च समवायविघटमानौ जातिस्समवायौ यत्र यत्र व्यक्तिस्तत्र जाती येत इति वा
...र्थं । तथा च समवायविघटमानेऽनुगतव्यक्तिविशेषणत्वनियमनियमः स्यादिति तस्याः जातेः एव नासौ जाती नैयायिकविशेषणत्वस्य
समवायिनिरूपकत्वमिति । एतत् समवायीति । एष चासौ समवायश्चेत्यर्थः । इत्थं व्याप्तिमिति अत्रानिरूपकत्वात् तत्त्वे तु न व्यक्तौ स
वत्रागे साधारणं सर्वत्रधर्मात् साधारण्यागतवाकारानुगतत्वेन व्यवहारात् । इत्यत्र तु न तथा । न च तथा स्याः कालादिना दृष्टत्वस्य
व्यवहारात् इत्यर्थः । न तावत् यत्किञ्चिद्द्रव्यवृत्तित्वात् तस्मात् कः स्यात् सो घटवृत्तित्वाद्यवृत्तित्वात् तस्मादप्रसंगः तस्मात् स्यादित्येव ज्ञानप्रवृत्ति
तो वृत्तित्वे न तथा त्वावच्छेदेनेत्र । प्रकृते तु किं कार्याश्रयत्वं जन्यत्वे वृत्तित्वे इत्याह । कार्याश्रये तत् उपलक्षणमुपलक्षते नेनेतिक
रणानुपपत्त्या ... । ननु रूपादिसाधारणोऽनुगतव्यवहारः प्रमाणं नास्तीत्यत आह । अन्यथेति । कार्याश्रयत्वादिः समवायिका
रणत्वं तेन तद्व्यक्त्यन्तरेणाभावप्रसंगात् । न च पृथक् किं स्यात् अवच्छेदेन न वा तिरिक्तेऽपि प्रसंगादित्यर्थः । सामान्यानियतं व्यत्वा ४०
न व्यक्तित्वे । ननु सामान्यमिवाकारणत्वमपि सामान्यावच्छिन्नमस्त्वत आह । कारणत्वमिति । नियतत्वं च वृत्तित्वादिः कारणत्वा
दिः कारणत्वादितरानुगतस्यानुगमकं विना न स्यादित्यर्थः । ननु उपाधिरेवानुगमकोऽस्त्वत आह । तद्धेति । ननु सर्वसाधार

नानुगतप्रत्ययानावबाधकोऽस्तीत्यत आह व्यक्तेरिति । तत्र बाधकमिति शेषः । व्यक्तेरभेदोऽनेकत्वस्याभावात् । तुल्यत्वं समव्या
योरेकदेशसंगतः । संकरः समाधिकरणयोर्व्याप्यव्यापकभावनियमात् । परस्परसमानाधिकरणत्वेन नानाधर्मप्रतियोगिनोरिति नि
यमात् । अनवस्थितिः सामान्यरूपहानिः विशेषे संबन्धः समवाय इत्यर्थः । ननु जातित्वे सा धर्मप्रतीतिस्तु न मङ्गलेनान्यथासि
द्धेरित्यत आह संकरकेति । ननु सामान्यवत्त्वाभावेऽपि गोत्वादिप्रतीतेर्न तत्रान्यथासिद्धिरित्यत आह नहीति । ननु सामान्यात्मकत्वे
स्वस्वरूपमनुवृत्तं तथा च प्रत्ययाः संभवतीत्यत आह स्वसमवेतेति । स्वसमवेतसमवायिकरणमित्याह । समवायीति । एतेन सम
वायिकारणं न समवायिनः कारणं द्रव्यादावतिव्याप्तेः । अत एव न समवायिवृत्तिकारणं । नापि समवायिकारणं यस्य रूपादा
वतिव्याप्तेरिति निरस्तं । समवायवृत्तौ तेन संबन्धं तदेण निष्प्रसक्तिरिति शेषः । नन्वेवं द्रव्ये धर्मत्रये सत्वे द्रव्यपदस्य नाना
र्थत्वं स्यादत आह तदेतदिति । प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन नानार्थमिति शेषः । अन्यतरेनापीति । गुणे तु कार्येण द्वितीये क्षणे नश्यत्येन प्रथ
मक्षणे नाशः कर्मणोऽपि पूर्वदेशसंयोगेन नाश इत्यर्थः । अनित्यस्य धर्मव्याप्तिमाशंक्याह एतदिति । तत्समानाधिकरणो नाशवि
नाशकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः । अनाद्यनन्तत्वमेव वा तस्येत्याह । अथ वेति । न विद्यन्ते तदिहाप्यन्वितमिति शेषः । अनाश्रितसंयोगे

तयसंबंधेनाविद्यमानत्वंतदासमवायेऽव्याप्तमतआह।आधारत्वेति।अन्यसमवायवत्त्वेसत्यसमवेतत्वमित्यर्थः।अत्रसत्तां
डत्वादौविशेष्यत्वसमवायेनेत्यस्यसत्त्वमितिविशिष्टमुक्तंनित्येति।प्रसक्तेरतआह।द्रव्यत्वेसतीति।द्रव्यत्वसमवेतत्वंअनित्यत्वंच
विशेषगुणवत्त्वंवानित्यद्रव्यमात्रवृत्तिकानांसाधर्म्यमित्याह।रूपवत्त्वादिति।विपर्ययत्वान्मूर्तेरूपयोर्लक्षणलक्षणयोःपूर्वोक्तस्वरूपत्वेहेतुगुण
दावव्याप्तेतआह।बहुत्वेति।अपेक्षाबुद्धिजन्योपाधिव्याप्यबहुत्वसंख्यावत्त्वंविवक्षितंनातोद्व्याकाशवराद्यव्याप्तिःबहुत्वसंख्यामात्र
व्याप्तिप्रसक्तिःतस्याःकस्याश्चिदुपाधेर्व्याप्यत्वाभावादित्यादि।हिदूलपाकजाशादौसत्त्वात्।घटपटस्ताभादिद्व्यादिबहुत्वसंख्यावृ
त्तेर्वेति।पृथिवीत्वादिव्याप्येत्यर्थः।द्रव्यत्वादिरूपापरजातिर्नवेतीत्यतआह।पृथिवीत्वादिकेति।द्रव्यत्वापरजातिमत्त्वंलक्षणमित्य
र्थः।संस्कारेति।पृथिव्यादिषुवेगस्थितिस्थापकोऽवासनिनावनेत्यर्थः।मनस्यपिस्थितिस्थापकत्वमाहदीर्घबलवनातद्धन्वंच। ४१
आत्मादावव्याप्तेतआह।स्पर्शेति।असर्वगतेति।अपरिच्छिन्नपरिमाणत्वमित्यर्थः।व्याप्यव्यापकभावोन्यत्राप्यततआह।गुरुग
विशेषाविति।नित्यनिरन्तरयोगतिसंतानएववेगःसचक्रियाजन्यनेनैवव्याप्यत्यतआह।संस्कारेति।क्रियेसर्वगतत्वंनसंभ
वतीत्यतआह।संबंधमिति।सर्वमूर्तसंयोगित्वमित्यर्थः।ननुकृष्टंमहत्त्वंघटापेक्षयानवदावव्याप्यततआह।प्रकर्षेति।न

त्यर्थः॥ हदेति। तो जनकमात्रस्य तज्जातीयत्वं दस्याप कत्वमित्यर्थः। इष्टापत्तिमाह। एकामिति। जातिसंकरेति। एवं च बाधकाभावसहितस्य कान्तत्वस्य
जातिबाधकस्यापकत्वमिति विनिगमनाविरहादनयोरेकस्यापि न जातित्वमित्यर्थः। ननु बहुत्वानुरोधेन बाधकापाधिरूपं सामान्यं
ष्यते सवे तद्भिपृथिवीत्वादिना ऽन्यथा सिद्धं किं तन्न लक्षणमपीत्याह। अस्त्विति। एकेति। पृथिवीत्वादिवस्तोपधर्मः कुल एव तस्य च यद्वृत्ति नि
मित्तत्वे एकार्थत्वमनवनीतिभावः। तं धर्ममाह। तस्मादिति। ननु यत्साक्षात्क्रियमाणतया योगसाधनं स्यचेत् [illegible] विषयोस्तु तादिस्ति
याद स्मात्कादाव तिव्याप्तिरस्तद्रूपादेरतीन्द्रियस्त्वात्। न तत्प्रत्यक्षयोग्यतया सिद्धत्वपर्यन्तत्वं नुमर्थं। तत्प्रत्ययमात्रेणोपपद्यते इति चेन्न। नाव
विशेषगु तेन्द्रियग्राह्यजातीयस्य विवक्षितत्वाद्दो। अत्रात्मादौ प्रसंगवारणाय विशेषेति। अत्रात्मादौ इन्द्रियत्वादिभावेन रूपत्वमिति [illegible]
८६४ रमात्मादिन [illegible] वारणाय विशेषगुणेति तया बहिरिन्द्रियग्राह्येति। न ह्येतत्कर्मणि शक्तस्य न छिन्नत्व उपादानमवच्छिन्नत्वेनेति ४२
हित्यर्थः। अन्यथेति। यद्विशेषणोपपद्यते भेतदाम न स्यनि व्याप्ति [illegible] इत्यर्थः। नान्विदमनुपपन्नं एतावन्निजसदिन्द्रियसमवायिकारण
त्वात्। स्पर्शवित् एवं च द्रव्यसमवायिकारणवान् श्रोत्रियस्य नियतत्वात्तन्न च नम्रते न इन्द्रियानुपपन्नं इन्द्रियाणि नेताम्यकान्
तत्तात्पर्यादिवचनं सर्वेष्वप्युपपन्नमत आह। अन्नतीति। मणि नस्यति वारणाय बाह्येन्द्रियस्वलावत्वं न न्द्रण [illegible]

ति। ननु बाह्यत्वं यदि शरीरानवच्छिन्नस्य ज्ञानजनकत्वं च कृष्णेव यातित स्पर्शादीन्द्रियानिकस्य विज्ञानस्य विषये संबंधादत आह
नामेति। आत्मगुणाग्राहेणेत्यर्थः। मनसापि [illegible] गुणस्यापि ग्रहणे न यथा शक्नते संज्ञवादित्याशयः। ननु संख्यादयो [illegible]
ऽन्यग्रह विषयानेन्द्रियद्वयेनैकेन्द्रिय ज्ञेन्यते आह। गतिनियते निनेति। एकमात्रेन्द्रियग्राह्यमात्रविषयत्वं विवक्षितमित्यर्थः।
इन्द्रियत्वं नानुगतं जातिर्जातिसंकरात्। तथा वधाणत्वादिकमेव तत्। एकं वानुगमो न आह। साक्षात्कारीति। न हि जातिरेवानुगता
न विनाऽवः। अतीन्द्रियगुणसंग्रहायाह। योग्येति। अयोग्यज्ञानीयत्वार्थः। ननु विशेषगुणत्वं व्यावर्तकगुणत्वं तत्संख्यादावपि नादि
रख्यादयो रूपादिष्वेवम्याहत्ता अत आह। परस्परमिति। जातिपुरस्कारेण स्वाश्रये कद्रव्यव्यवच्छेदहेतुत्वमित्यर्थः। न च रूपादयः
न रूपत्वाद्यवान्तरजातिसत्त्वात्। न हि संख्यात्वादपि तथास्ति संख्या त्वादिनुमेकद्रव्यमात्रवृत्तौ हेतुतावच्छेदकं एवं संख्यात्वादि
गुणे धसमानाधिकरणसंख्यात्वादिरूपं न जातिरित्याशयः। ननु विशेषणपदमेकेकपदं वाच्यर्थं न तु वारणीयस्य संख्यादेरेव हेनैव वा
रणादत आह। अस्त्रेति। वाच्यपदत्वात्मवारणायेत्यर्थः। द्रव्यनिमित्तकारणत्वं कालादावपीत्यत आह। द्रव्येति। गुणसमवायिका
रणत्वावारणाय द्रव्येति। एकार्थसमवायवारणाय। समवायेति। अपरत्वमपरत्वं वृथित्वादि [illegible]

५

कर्षकारणत्रासरेणुत्वं परत्वमणुत्वमेव नास्ति। अपकृष्टमहत्त्वं तु पृथिव्यादिचतुष्टये त्र्यणुकादिरूपेषु आकाशादिषु तु प्रकर्ष
काष्ठाप्राप्तमेव ततं महत्त्वं नास्तीत्येवेत्यत आह। अवान्तरेति। मौनाभावस्त्वेकदेशिनो मते। शरीरेति। अत्राप्यप्रत्यक्षत्वं समवा
यिकारणत्वं कारणत्वमात्रस्पर्शस्पर्शोपलक्षणं इतिकर्तव्यताका [illegible] कालादौ चगते। बाह्येति। अन्यथा मनोग्राह्ये आत्मन्यपि व्या
प्तेरित्यर्थः। संज्ञावत्तर इति। ननु रूपवद्व्यापकं घटादौ पृथिव्यां स्पर्शादौ वर्तते ऽसमवायादित्यर्थः। तत्कार्ये गुरुत्वकार्यं लक्षणं तु
पतनमात्रगुरुत्वासमवायिकारणक्रियायां एव पतनत्वात्। शृंगारादिबाधितोत आह। माधुर्यादिष्विति। आलोकेति। आलो
कस्तु न विषयादित्येव [illegible] लोकत्र [illegible] रूपादिस्तु द्रव्यपदेन वारणीय इत्यर्थः। आत्मेतरेति। तेजोनात्मस्वरस्तु रूपमत्र तु नि
रूपमेवेत्यर्थः। विशेषितमसिद्धा गुणाः संख्यादयोपीत्यत आह। स्वाश्रयेति। त्वग्वृत्तेति। काचादौ न तादृशो गुण इत्यर्थः। ४३
ननु गुणा इति। एवं चतुर्दश गुणा एकत्र त एव नान्यत्रेत्यर्थः। नन्वीश्वरात्मनि चतुर्दश गुणा इत्यत आह। संख्यावि
तमिति। ननु दण्डमात्रस्यापि त्वं नासमन्मतसिद्धमत आह। अव्याप्येति। अत्रापीति द्वित्वादीनां क्षणत्रयाव्यापक
त्वेपि विशेषगुणत्वाभावात्। संयोगादीनामप्याप्यवृत्तित्वेन त्वाभावादिति भावः। अनन्तेति।

तु न दर्शनपरिमाणं नास्त्येव दृष्टान्तविरहस्य [illegible] परमाणुः परिमाणत्वादाकाशादौ वर्तत इत्यसंभवादिनत्याशंकते। नन्विति। अर्हि
एको द्वावित्यादिरियन्नासंख्या सा एव परिछिन्नमितमित्या [illegible] परमाणुगुरुत्वमस्तु तयोरविगुणत्वं मास्त्वित्याह सर्वमेति। अपि तु प
[illegible] परिमाणं तदपरिमाणवत्तदल्पत्वान्तपरिमाणं नस्यादित्याह। हस्तेति। ननु परममहत्त्वे नैव तत्रैव
तत्रैवेयत्तेति शंकते। तथा वदति। हस्तादिकल्पनाभावादित्यर्थः। एतादृशीयत्ता कल्पेदिसंभवतीत्याह। तथा वदति। तस्मादि
ति। अन्यथासंख्यादेष्वपूर्के इत्यर्थः। [illegible] रूपादिष्विपि। परस्परं। अणुमहदादिषु। हस्तादेरप्युपयावच्छिन्नं तत्परपरिमाणं तु
सैव परिमाणमित्यर्थः। सर्वसंयोगेन समानदेशत्वेपि [illegible] स्वाश्रयगतसर्वगतत्वेन पृथ्वीरूपमत आह। सर्वेषामि
ति। आकाशादिवारयति [illegible] मिति। समानदेशव्याप्ययोः संयोगत्वे [illegible] यथा एकसंयोजेनाश्रयस्यापरोविनलं संबंध
ने इत्यर्थः। एवं वार्यते [illegible] नरूपमित्याह। सर्वमिति। नएवमस्त्वेव। नन्वेवमाकाशादीनामपरिमितत्वासिद्धान्तव्याकोप
समवायेन तत्वे परिमाणो प्रसक्तिरत आह। अथवेति। औपाधिकं। उपाधिरूपं। अंकुरेति। व्यक्तिमात्रस्पृष्ट [illegible] प्रसक्ति
रित्यर्थः। वहिरिति। वहिरिंद्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः। जातीयपदानपरमाणुवादस्वाध्यासिः विशेष [illegible] वनित्याभि

र अर्थाति। निर्मीसात्कात्कारणात्। तस्मात्समवायिकारणत्वात्। एतस्य संज्ञा वित्वमाह। सुवर्णादाविति। अलेने ति
कस्यादिलक्षणेन तावदेन केस्यचित् बहिर्गतेनेत्यर्थः। साधर्म्यमिति अनुगमकत्वव्यावर्तकत्वे हि साधर्म्यत्वे तदेकस्यापि संल
वतो व जद्द्यामनुगमकत्वात्। अलक्ष्याद्व्यावर्तकत्वादित्यर्थः। अथ वेति। साधर्म्यस्य विपर्ययकोन्यस्मादन्यस्य साधर्म्यं वैध
र्म्यविपर्ययोप्यन्यस्य वैधर्म्यं साधर्म्यं चेत्यर्थः। वैधर्म्यविपर्ययः साधर्म्यमित्युदाहरति। अंधवतीति। तद्विपर्ययात् तद्विपर्यय
त्यर्थः। साधर्म्यवैधर्म्यमित्युदाहरति। तद्रूपमिति। तद्विपर्ययाद्व्यावर्तकत्वात्। धूसाधर्म्यमेव वैधर्म्यमित्युदाहरति सतीति।
तद्विपर्ययाद्व्यावर्तकत्वात्। साधर्म्यविपर्ययः वैधर्म्यमित्युदाहरति। विपर्याय इति। परार्थत्वं परोपकारकत्वमात्मन्य ४४
पि पुत्रादिना पित्रादेः उपकारकरणादिति चेन्न। भोगनप्रकरणत्वस्य विवक्षणादिति केचिन्न। ननु सर्वस्यैवेतनादन्य
स्य परार्थत्वादित्यादिविषिद्धं ग्रन्थकरणान्नजीवियोधात्। तस्मात्प्रयमात्रप्रयोजकत्वं विवक्षितं आत्मा तु न तथा तेन स्वप्र
योजनस्यापि साधनात्। नन्वेतावतापि स्वप्रयोजनासाधनत्वे सति परप्रयोजनसाधनत्वमुक्तं तत्र स्वप्रयोजनसाधनत्व

उ

मात्रं समर्थमिति चेन्न। एतदस्य रसादेवाचेतनत्वस्याभिधानात्। तस्य च वैयर्थ्येन लक्षणत्वाभावेपि साधर्म्यत्वसत्त्वात्। कि
नत्वेकारकोनुगतबोधोन्यस्मान्न भवति ततो न भवतीति भावः। अनंतं करणत्वं अंतःकरणभिन्नत्वं न तत्वं तन्त्वे सति कारण
त्वं। अकरणेत्याह। एवमपि तु कारणभिन्नत्वं विवक्षितं न तत्व न तु त्वे सति कारणत्वं प्रत्येकं दोषात्। अजेदत्वं सांसिद्धिकद्र
वत्वराहित्यं। अपाकजेति। पीलुपाकमते अवयवविनिपार्थिवेति व्याप्तिरिति चेन्न। पाकप्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वात्।
एवमग्रेपीति। अतीन्द्रियत्वं। ऐन्द्रियकत्वविरुद्धविनाशकोपाधिरहितद्रव्यत्वं तेन न परमाण्वादावतिव्याप्तिः। इन्द्रियजन्यज्ञाना
दिकार्यजनकत्वं न हि शरीरादावेन वच्छिन्न आत्मादिर्ज्ञानादिजनयतीत्यर्थः। ननु मोक्षजनकस्य वैधर्म्यविरोधस्य तनेवप
र्याप्तत्वात्किमप्रमित्यर्थेनेत्यत आह। तदेकमिति। द्रव्यत्वादिक्षिगुणादिप्रतियोगिकं भेदः सिद्धः। अंत्याविशेषवत्त्वादित्यत
नद्व्यमिनद्भ्योति घते। विशेषवत्त्वादित्यनुमानमनित्यद्रव्यात्मागसिद्धेः। नापि आकाशादिभ्यो भिद्यते न विशेषव
त्त्वादिनिकाशादिव्यावृत्तात्। तदितिदजिधानं समर्थमिति चेन्न। नित्यद्रव्याणां तेभ्यो भिद्यत इति। आहत्ति केवलस्यैतत्तः

संनवादेकदेशदृष्ट्यादिकुपरस्परत्वेन विवेकः सिद्धः। सर्वग्रंथेनेति तदर्थमग्रिमप्रकरणारंभ इति हृदयं प्रकरणारंभेति अ
ग्रिमेषु प्रकरणेष्वित्यर्थः। अकस्मादिति प्रतिबंधिकायाने कृधर्मकृतिसाध्यास्त त्रिरूपरणे नापगमादित्यर्थः। एकैकमिति व
स्तुनः अनेकत्वमात्रं श्रावत्र प्रशस्तत्वयो मत्वप्रशेषत्वमित्यर्थः। यद्यपि वीप्सायाप्तावता सामर्थ्यमन्यथा सर्वत्र प्रसज्येत शब्द जाल
योपायी तदानुसरणापत्तेः। तथापि नतिवीप्साद्व्यमादाय नमस्कर्त्याद्यादयेति व्यर्थत्वात् बोधयति। पृथिवीत्वं नोपाधिः जा
तित्वे बाधकाभावादित्याह। पृथिवीत्वं नामेति नान्येति। एकार्थसमवायो गुणादौ संयुक्तसमवायो जलादौ केतिव्यस्कृत इतिना
वः। लक्षणेन स्वस्वरूपसिद्धिरिति भ्रांत्याशंकते। नन्विति। स्वरूपसिद्धौ लक्षणमिदमन्यलोके वक्तुमशक्यं सिद्धेऽतः सिद्धये ल
क्षणमेव यथार्थमित्यर्थः। सिद्धस्वरूपे लक्षणे नाप्रसिद्धेऽथ भेदने तत्साध्यते एवं नाश्रयासिद्धिः प्रयोजनत्वे तत्र ८५
हा स्वरूपेति। ननु पृथिव्यां नेतरभेदः साधयितुं शक्यते पृथिव्याः पक्षत्वे जलादेर्विपक्षत्वेन दृष्टांताभावादतआह। तथा
हीति। एवं व्यतिरेकीतया नान्वयिदृष्टांतापेक्षेति भावः। ननु साध्याप्रसिद्धिर्व्यतिरेकिण्यपेक्षितान्यथा भावज्ञाने मति
रेकव्याप्तिग्रहणत्वमिति शंकते। तथापीति। साधनेति। जलादिभेदस्य पृथिव्यामेव प्रसिद्धिसंभवादित्यर्थः। तत्रापि नु

रूपे नियममथ विवयति। घंटेवेति। असंभववारणाय तत्समवेतकार्यवारणाय तत्समवेतेनेति। वस्त्रकुसुमनिमित्त
वर्णनया एतावानंश्रमोपि व्यर्थ इति भावः। तथा रेति तत्स्य धिकरणतयात्र नीयमानं सर्ववस्तु वस्पंकरणमित्यर्थः। ति
नमोऽत्र व्यतिरेकेण व्यभिचारः। अत्र व्यभिचारं शंकते। जेद्दैति। तस्यापि कारणतया नव्यभिचार इत्याह। तस्यापीति। नहीति। विष
टकारकानन्तरविदिति भावः। यद्येवमिति विवदिकारकत्वेन गणितानां कारणत्वमेव दर्शितं क्ष्याप्या संप्रदानमिति।
कारणं कापि तु कुः ख्याभावादधिकरणतया तथात्र ननैतदुक्तं तत्रात् दृष्टद्वारा कारणत्वमस्तिभोगसाधने घटादावि
ति सर्वत्रापि निमित्तमित्तिकारणत्वमस्तिरसंहिते मिस्यर्थः। अधिकरणत्वयेति। तथा च निरुक्त विद्यत्तिन तु सर्वकेत्यर्थः।
द्यामिति। अत्रोपाधिपदं संपातयातं तस्याधिकरणत्वेपि तयोरधिकरणत्वानुपपत्त्यासादिकालोपाधीत्सर्वक्रियासंयोगो
कालोपाधिः शरीरं पत्वेपि। तदनाश्रयत्वेति सतितदसमवायिकारणसंयोगाधारणत्वमित्यर्थः। तास्यां द्रव्यत्वे तत्
नेदस्यापमनुमानताभनेमिनिकत्वं यदि निमित्तकारणत्वस्य कारणाद्वोपमैथमानत्वं तद्द्रव्यत्वे प्रधानमतेत्रा

मानासिद्धौ सैवाप्रसिद्धिरित्यत आह प्रत्यक्षेति । ननु पक्षैकदेशे वृत्तौ साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनं स्यादत आह किंचिदिति ॥
उद्देश्यप्रतीतिसिद्धौ हि सिद्धसाधनं न च घटं न तटान्तरे इति प्रतीतेरुद्देश्यत्वं किंतु पक्षवृत्तितत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वाकारा सा चासिद्धेति भावः । आ
शंकते नन्वेकस्मिन्नेकत्वं नेनाश्रयैकदेशे साध्यसिद्धौ न सिद्धसाधनमित्युक्तं । अवच्छिद्यते नेनेत्यवच्छेदो विशेषणं तदवच्छेदेनतादृशे
भावघटत्वादिति तस्य व्याप्तिस्यात् पलक्षितत्वादिति । एवं च घटत्वादिनि विशिष्टधर्मे व्याप्तेनो सकलाश्रयेषु सिद्धयामपि सामा
न्यधर्मेण व्याप्तत्वानुद्देश्यत्वात्सिद्धसाधनं न भवतीत्युक्तं न च नीलघटविशिष्टत्वानिमित्ताकांतत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नतरेण व्याप्तत्वो
सिद्धयामपि सामान्यान्तरेणोद्देश्यतायां सिद्धसाधनं न भवतीत्युक्तं व्याप्यव्यतिरेके व्याप्याएव व्याप्यान्तरेण प्रदत्तस्यादि
नावाप्या व्याप्तेतो सिद्धयां व्यतिरेके व्याप्योद्देश्यतायां सिद्धसाधनं न भवतीत्युक्तं । एवं चोद्देश्यप्रतीतौ सिद्धसाधनं सावच्छे
देनास्ति सकलविषयत्वाभावात् । यत्र तु विशिष्टविषयत्वात् सामान्यप्रकारिकायाश्च भावात् । विशेषप्रकारत्वात् । इयं विशि
ष्टसामान्यप्रकारिकायाः स्वतंत्रासमावात् । व्यतिरेकव्याप्तिसाध्यायाम भावात् । प्रत्यक्षे साध्याभावा सत्ता देवं च प्रत्यक्षे

[illegible]द्धसाधनमिति सकलाशयः। केवलेति। अत्र केवलपदानुपादाने ऽन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः। विशेषणस्य केवलत्व। निर्दे[illegible]
नेवेत्येके। व्यवहारस्तेऽन्यतरसाधकत्वं विशेषणं तेनैतदन्यतरासाधकस्य केवलव्यतिरेकिणोपि न लक्षणत्वमित्यन्ये। तथा च लिंगत्वे
तस्य द्वितीयपक्षे सम्मतित्वं संभवति प्रथमपक्षे तु कथं व्यवच्छेदसाधनस्य तच्छेदेन प्रवेशादिति चेन्न। समानासमानजातीयव्यव
च्छेदसाधने ऽन्वयदृष्टान्ताभावत्रासात् प्रथमपक्षेपि लक्षणप्रविष्टस्य केवलव्यतिरेकित्वस्याभावात्। लक्षणार्थः लक्षणेन या साध्यः या
दृशी साध्यसिद्धिरुद्देश्या तादृशानिसिद्धेतिशंक्यते एवमिति। न हि व्यवहारोपायेन पक्षे साध्यसिद्धिस्तेनैव इत्यर्थमपेक्षिता येन व्यतिरेकव्याप्ति
साध्यसिद्ध्यभावात्साध्याप्रसिद्धिः स्यात्। नापि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरपेक्षिता येन तदभावेऽप्रसिद्धिः स्यात् किंतु साध्यत्वा
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रसिद्धिः सा चास्त्येवेत्याह पक्षेति। पक्षसंबंधितया प्रसिद्धिर्नापेक्षितेत्यर्थः। तथा सति। यादृशी प्रतीतिरुद्दे ४८
श्या तादृश्याः प्रसिद्धो सिद्धसाधनमेव स्यादित्यर्थः। तथापीति। ऋजुमार्गेण सिध्यतोर्थस्य वक्रेण साधनायोगादित्यर्थः। प्रासंगिकमि
ति। यद्यन्वयव्याप्तिस्फूर्तिस्तदान्वयत्वं तथा। यदानुमानतदा व्यतिरेकव्याप्तिरेवेत्सीकार्या एतेनैतदधास्ता विशेषे केवलव्यतिरेकिणोसत्वात्
स्यादर्शायां लक्षणमुपपन्नमित्यर्थः। व्यवहारविषयस्येति पक्षस्येत्यर्थः। संगच्छत इति। विषयविशेषानालिंगितस्येत्यर्थः। निर्मिते

ति। पृथिवीत्वनिमित्तकत्वं पक्षस्येत्यर्थः। नाद्यः पक्षे साध्यसिद्धिरूपदृष्टान्ता। तावन्नसिद्धेतिवाच्यं। सर्वेषां। अन्वयास्फूर्तिदशायामित्यर्थः।
एतेन पक्षे साध्यत्वं न दृष्टान्तत्वे द्वयोरनुगमः किंतु मिश्रितसाध्यत्वं तथा च केन चिद्रूपेण पक्षत्वे केन चिद्रूपेण तु दृष्टान्तत्वमिति न विरुद्धमिति निरस्तं। व्याप्ति
स्फूर्तिसमये वा हि। वस्तुतस्तु विषयविशेषानालिंगित एव व्यवहारः प्रकृतेपि सिद्धो न तु पक्षदृष्टान्तादिविषयो। अत एवोक्तं सर्वत्रेति। तथा च
सर्वत्र साध्यसंदेह एवेति दृष्टान्तान्तरान्वेषणीयमिति हृदयम्। इत्थं च दृष्टान्तो गगनाधिकरणानिरपेक्षो व्याप्तौ न कश्चिच्छक्यत इति घटादौ साध्य
सिद्धिरूपो दृष्टान्तो नाधिकरणापेक्षः। पृथिवीतिशब्दप्रयोगस्य तत्त्रिरेखाचित्रग्रहणसंभवादत एवोक्तं संमुग्धस्येति। पृथिवी
व्यवहारः पृथिवीत्वनिमित्तकः पृथिवीत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनुमानेन्वयमुखेनोदाहरणमुपन्यस्यं वंशं कृते यद्यस्येति। दृ
त्वादिरूपे दृष्टान्तीकृतः। ननु तत्र पृथिवीत्वनिमित्तकत्वं साध्यमिति कथमन्वयः। न च महत्त्रिमित्तकर्मत्वमस्तीति दृष्टान्तता तस्यास्यात्वा
दित्याह पृथिवीत्वेति। अथैकोपपदृष्टान्तता न शब्दे कारणत्वादेकत्वमिति। वक्तोन्वयदृष्टान्ताप्रयुक्तः। वस्तुगत्या न तत्र घटदृष्टान्ततायां वादि
रेकोदाहरणप्रयोग एव प्रकृतसाध्यहेत्वोस्तत्रासावादितिमागदाहृत्य। इस्यवेति। प्रकृतानुमाने प्रयोग इत्यर्थः। न तु यद्यस्येत्यादि

प्रसक्तोदाहरणप्रयोगस्यैव प्रकृतसाध्यहेतुत्वात्॥ तत्र साध्याभावहेतुत्वाभावयोरदर्शनादित्यादि भावः। ननु एवं कथं केवलानुमाने व्यतिरेको
न्याशंकामाह विवक्षितेति। तद्धि विवक्षितो व्यतिरेकप्रयोगे परं न व्यतिरेकी। यत्र पृथिवीत्वं निमित्तकत्वाभावस्तत्र पृथिवीत्वाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायि
त्वाभावात्। विवक्षितेत्यादेरुपनयप्रयोगे व्यतिरेकासंभव एवेत्यर्थः। पर्यवसितमेवं च लिंगस्यान्वयमतिरिक्ता नियमेन लक्षणमपि ... केवलान्वयि
व्यतिरेकी लक्षणमित्यर्थः। व्याप्तत्वादिति। लिंगादेरपि नान्वयव्यतिरेकिता नियमस्तत्रार्थः। एवं च न द्विशेषस्य लक्षणस्य केवलव्यतिरेकि
त्वं न विरुद्धं पर्यायित्वं नास्त्येवेति भावः। तदेव साधनीये न्वयासंभवेऽपि तत्सम्बन्धस्याधिकरणविशेषविषयतयाऽनिष्टमादितितत्तद्विदि
त्वं न विरुद्धं पर्यायित्वं नास्त्येवेति भावः। ... पृथिवीपदशक्यत्वे तु साध्ये न तथा संमुग्धप्रसिद्धेरेकान्तवादित्यादयुक्तमपरेति। तत्र न शक्तिको हि भेद
शायां केवलव्यतिरेकानुकूलः पृथिवीपदशक्यत्वे तु साध्ये न तथा ... साधनात्। अत्र हेतुशक्तिककत्वान्वयी संभवति दृष्टान्ताप्रसिद्धियात्। साध्यप्रसिद्धेस्तु सम्मुग्धे वेत्यर्थः। कृत्यमिति। यदि
किं साधयति सिद्धसाधनात्। अत्र हेतुशक्तिकत्वान्वयी संभवति ... तस्य दृष्टान्ताप्रसिद्धिमात्रमुक्तं न तु लक्षणत्वमित्याह इत्यस्यपीति। समवायिकारणत्वादिलक्षं
णे पादिसाधकस्यैव लक्षणत्वमित्यर्थः। तस्य दृष्टान्ता ... मात्रमुक्तं ... रण ... सिद्धिः। आकाशादिवत्। ...
णानिकटे पवनं ... दसाधारणबोधनायेति भावः। ... णादिस्यो जिघते क्रियावत्त्वादित्यत्र नागासिद्धिः। आकाशादिवत्। म्हो
४७

तेऽस्यंगुणादिर्नोनिषेधते द्वियाबलादित्यत्रासाधारण्यं सपक्षादाकाशादेरपि व्यावृत्तत्वादित्याह नन्विति। ननुजन्यगुणकपनावस्थरेकल्प
नमर्यातिरस्यस्तमतआत्मतस्मादिति। द्रव्यत्वोपयोगित्वान्नार्थान्तरत्वमिति भावः। अत्र जन्यत्वेनेति। तथा च जन्यगुणक्रमाणेन कुकाल
यगुणात्। विशेषप्रतिपत्तिः सम्भवतीति भावः। ननु प्रमाणं व्यवस्थापकं तत्तयाऽज्ञातमपि व्यवस्था स्यादित्याह ये त्विति। तेषामिति। नादि
सर्वत्र जन्यगुणमिति तत्र नैव साधकं किन्तु बाधकं अनुमानमपि तत्र पक्षधर्मताज्ञानं तर्हि योगसिद्धमेव स्यात् तथा तिव्याप्तिं तद्धि व्यभिचारएवं
तनुनयप्रसक्तिं वा संहत्यैव वाक्यव्याप्यस्फूर्त्तिर्दृश्यायां व्यतिरेकिणा जन्यगुणमिति प्रमाणं व्यवस्थापकं जन्यगुणं न व्यवस्थापकमि
तिग्राह्यंपिवा मिनपिवा मीतिवद्विरुद्धमिति नावलोन समाप्तिः धूर्विप्रसिद्धं साध्यते तेन न संभवति नवेनालब्धप्रसिद्धिं साध्यते तेनन्वे
संभवतीति शंकते। अनुवादस्तु तीव्र जन्यगुणेति करी। अनवस्थानभवति सर्वव्यवस्थितेः कल्पनजन्यस्य अवस्थाकरणत्वेन तस्यापि व्यव
स्यायात्र नावात्। इत्यादि। नवेति। तत्रापि संमुग्धं साध्यप्रसिद्धिमादाय जन्यगुणो व्यवहारः साध्यते तेनजन्यदोषपक्षधर्मतापदाजन्यगुणप
रंपराव्यवस्थापनं तदा नोपेक्षितम न्यथानवस्थास्यादित्याह नत्रापीति। पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते रूपवत्वादित्यनुमानं मास्तु

नैव निगरानुगंधस्यत्वोऽस्ति रूपं नु नव्यमिवस्त्वीत्यत आह । नन्विति । एवं हि गंधवत्वे सति रूपवत्वादित्येतु कार्यं तत्र बद्ध
यपदद्वैयर्थ्यमित्याह विशेषणेति । अत्र विशिष्यत इति व्युत्पत्त्या विशेषणपदं विशेष्यपरं तत्तेन तस्य विशेषणत्वाभावादस्फु
दिष्यता । किं गंधस्यासारणत्वं निकटस्थत्वाप्य एवत्र कुशलमित्यर्थः । रूपद्रव्यसमवायव्याप्यत्वे हेतुरुक्तस्तत्र समजस्य
सिद्रव्यसमवाये संभवति मर्गको वोपुक्तस्यापि निरोत्स्याह इति सूत्रे इति । ननु जलगुरुत्वं पतनप्रति वा पतनकारणमत आह नापीति । वि
पर्यासेति । यत्र नो हेमानतत्रैव क्रियेति समानाधिकरणपदर्शनादित्यर्थः । स्वजनकास्य यत्र आत्मत्वेन ज्ञानातितं त्रस्या हेतदुनैति । अस्य ने ५
हेमिति । तत्पदार्थान्यथासिद्धिवारकोपपत्तिरित्यर्थः । मीमांसकेति । कर्मण इति कर्मसमवायिकारणत्वाभावादित्यर्थः । दुर्दूरूठे कत्वपाठेमी
मांसकस्य विशेषणं दुर्दूरूतत्वपाठे विजातिपत्तेः । क्रियामध्याहरति वर्त्तत इति । एवकारार्थमाह नेति । नेमेति । द्रव्यांतरे विद्यमानत्वेन ४८
त्यर्थः । महत्त्वेत्यादि । स्वाभाविकत्वेऽन्यात्वया चानुविधानं न स्यादित्यर्थः । कृत्यत्वगते षुमएपादिषु संजवेन कथं पृथक्त्वामतिशंक
तेनन्विति । पाकजरूपस्य जत्वहेतुसिद्धतया तेन गंधानुमानान्त्रामा विस्रादि । पाके नेति । योग्यानुपलब्ध्यैत्वावीन्नानुपलब्धि

बाधकत्वाहार्येनुद्भवादिति ॥ अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वे घ्राणेपि गंधेन रूपादिग्रहः । अस्ति प्रायवानिति ॥ अनेन ग्रंथेन गंधकालुसाना
कुरूपस्य पाकजत्वस्य प्रामाणिकतेति नावकाशः । ननु कथमनेकविधं रूपं द्रव्यं नतावत् शुक्लत्वाद्यनेकजातिमद्रूपमेकं नानाविरुद्धजातिरेव तत्क
रूपस्य न वा हत् । नाप्येकदा शुक्लाद्यनेकं रूपं नाहि तदाश्रयं व्याप्य तिष्ठति सर्वावच्छेदेन शुक्लस्य सर्वावच्छेदेन पीतादेरनुत्पत्तेः ननु नवानाना
प्यव्याप्यस्याप्यस्यति संस्कारत्वेत्यबहिरिंद्रियग्राह्यगुणत्वावांतरजात्याव्याप्य[illegible]परत्वे समानवत्व्याप्यवृत्तित्वात् । अवांतरवि
देहयोन संयोगादौ व्यभिचारः । गुणत्वेन व्याप्यवृत्तिरूपादिसजातीयस्य तस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । ननु यदि व्याप्यवृत्तित्वेन सजातीयं
नाव्याप्यवृत्ति तदा विरूपत्रतीति तस्यात् । अवच्छेदकभेदेन विधमाननानारूपैरेव चित्ररूपव्यवहारादिके चेन्न । शुक्लस्यैव चित्रस्यापि
विजातीयस्य स्वीकारात् । ननु तर्हि स्वाश्रयेविधमानानि प्रत्येकरूपाण्येव व्यवस्थापकानीति चेन्न । अव्यापकत्वादित्याह पटवर्तीति
एकदा नानारूपाभावे विपाकवशेन नानारूपसंसृष्टद्रव्यं संभवति नतु मां तदुत्पादहतथापीति । आपवनीलादिरूपं स्वभावादिवन
वीतरेषु रूपं तर्हि नरजातिमदित्याह । कुंवेति ॰ शुक्लं रूपं जगतीगतमेकमेव घटत्ववत् । तद्देवाश्रयव्यं गंधवएकत्वे सामिशयन्तो
४ सजातीयस्याव्याप्यवृत्तिना विरोधात् । संस्कारत्वान्यत्वेति विशेषणान्वेगस्याव्याप्यवृत्तित्वे सावनाया अव्याप्यवृत्तित्वेमानिग्रो
प्राप्तेत्यंतेन नन्नो भातो व्यभिचारिस्तस्य भवे आप्य ४८ अ० कि ।

नन्वादिति चेत् रूपरससंबंधात् संबंधात् तद्रूपप्रत्यक्षे । एवं चैकव्यक्तिकतया श्रुतत्वमेव न जातिः कुतोऽवान्तरजातिरत्र
तमत्राह । ये पुनरिति । रूपयन्ति तेषामिति । ननु सर्ववस्तूत्पादनाशावित्यत आह अत्र नैकेति । तत्र निरूप्यत्वप्रसंगाद्दुःखे
वस्यैव सामान्यत्वे प्रयोजकत्वात् । अस्त्विति । तथापि न तत्रावान्तरजातिसिद्धिर्भावः । नैत्यादिनेति । श्रुतत्वं वा सति नरगेत्वं । नीलाद्यो
न विनैव कार्याणां विद्वितीयपीत्यर्थः । गंधस्यैवास्याप्यव्याप्तिपरिहरति अस्यापीति । मधुराम्लयो रसवंतः पाकजतेजःरूपवत्त्वाद्
र्थः । अत्रापीति । नित्यश्चायमेवेत्यर्थः । जलरसे परस्परमुत्कर्षापकर्षश्रवणान्निरोधिकत्वात् । अपामिति । यद्यपि
सापेक्षयोत्कर्षापकर्षौ जलरसे स्तः । तथापि न सजातीयरसापेक्षया पृथिव्यामेवेति भावः । एवं च गंधः स्वरूपेणैव भेदकः । रूपरसौ तु वा
तरानेकजातीयमत्र येऽपुरस्कृत इति । तेनेति । स्यादेतदिति । सुरभिगंधवती पृथिवी असुरभिगंधवद्व्यावर्त्य पाकजास्त्वित्यर्थः । ४९
पाकजरसविगंधवद्व्यवस्थापकः । एकस्मिन्नगंधत्वे दस्यकुसुमे क्रमेण दृष्टत्वादिति । ननु स्पर्शस्य जलादिष्वपि आम्रफलानां
तत्त्वविशेषणं पाकजत्वेनैव जलादिवारणात् तोऽसकृतैक भागेनापदेशादि स्पर्शस्य पाकज इति । नैतसतितो

जः संयोगासमवायिकारणक तस्यैव पाकजत्वाद्यर्थत्वादित्यर्थः। स्फुटत्वादिति। यथा शुक्लरूपवति तेजःसंयोगे सति कृष्ण
दृश्यते मधुररसवत्याम्रादिषु रसान्तरमुत्पद्यते नैवं पृथिव्यां सर्वस्पर्शविजातीयस्पर्शः अनुष्णाशीतस्पर्श एव विद्यमाने आदिवं
तेजःसंयोगे जाते पि तत्र सर्वस्पर्शाद्भिन्नः स्पर्शो जात इति प्रतीतिः साक्षात्प्रतिरस्कृतत्वात्तेजःसंयोगं विनापूर्वमजातत्वे तेजःसंयोगेस
तिसाक्षात्तं जातत्वं तत्पक्षकत्वाद्यस्य निरेकाग्रहात्तत्कारणत्वं पाकजत्वं गुडत्वं रूपादेः एतच्छाक्यतदप्रतिपाकजत्वे स्पर्शस्याविप्रतिपत्तिरित्यर्थः।
श्यपि पिम्पिरुत्पन्न भिन्नत्वादिना वैजात्यमनुमीयत एव तथापि शीतत्वादिना नानुभूयत इत्यपनि ज्ञायते तेन ननु पार्थिवो स्पर्शः पाकजः प
पृथिवीगुणत्वादिदं परिमाणादेर्व्यभिचारान्नापार्थिवेति। अविशिष्टे हुः विशेषाद्वित्रयोजकवैजात्यप्रत्यक्षः (दर्शनेति। इदमस्यैकतया
त्रायपक्षिन्नत्वेन नस्यात्। एवं च तत्र रूपादिगुणपुरस्कारेण वदितुं स्पर्शपुरस्कारेणपाश्रयः। ननु नत्वहुः स्वविशेषाद्वित्रयोजकवैजात्यं
र हि नैतत्पाकत्रयोऽपुमेवातपस्पर्शे सिद्धिदुःखकमपजातस्पर्शे सिद्ध तत्तदुपशमस्पर्शदृष्टेः विधेनि। विशेषो न स्पर्शविषयो तस्य सकारणावजः
यतस्याकुरणत्वे त. किंतु संयोगविशेषो साधारणो वर्णगा जलवायुजन्योर्नस्पर्शसामस्पतो वायुजलस्पर्शस्य जलस्पर्शस्य जलस्पः

उ.स.१

दिगादिगमवेतसंयोगे दिगाद्यस्तित्वाभावप्रसंगादित्युक्तम्॥ तस्मादिति॰ अनुकूलस्तन्तकीः मृदुत्वाद्युपजनक एव तेन त्वचा अनुष्णेत्यादि
नागस्यानुद्भूतत्वेऽप्रवेशाद्याप्यवैयर्थ्यमाशंक्याह॥ पैत्वेति॰ औष्ण्ये ॥ नयो तेजसि जयोर्द्रवत्वादिति भावः॥ ननु अनुष्णाशीतेऽपल
मतत्वेन तत्राप्युष्णत्वमिति॥ परस्पराभिभूतत्वमंशीतोष्णाभ्यामेव तत्प्रतीतेरन्यथासिद्धिरिति भावः॥ बलवदिति॥ नतावत्समबलस्य
नबलाभ्यामभिभवः किंत्वधिकबलेन तथाच तस्यान्यतरस्योपजनेऽशैत्यमौष्ण्यं वोपलभ्येत तथा चानुष्णाशीतप्रतीतेर्न तस्याभिभवान्यथासि
द्धिरिति तृतीयस्पर्शः स्वीकार्य इति भावः॥ अपि च जलतेजसोः संबंधेऽपि स्पर्शोपलब्धेः तृतीयस्पर्शसिद्धिरित्याह तथाविधस्येति॥ निविडद्र
र्थः॥ एतावता तेजसोऽसंबंध उक्तः॥ अपेक्ष्य पनेन ऊष्मासंबंधः॥ अनवस्थितेति॥ अनित्यद्रव्यस्यासावयवत्वनियमादित्यर्थः॥ ननु नित्यमपि
रूपादिविशिष्टावयवं स्यादत आह॥ एकस्येति॰ अत्र षष्ठी व्यधिकरणा एकस्य कस्यचिद्विशिष्टस्य स्वत्वेनाभिमन्यमानस्य तस्यावयवस्य नि ५०
रवयवत्वे कार्यत्वाभावकार्यं निराश्रयं स्यादेवं च न दृष्टं रूपादेरवयवाभावेऽप्याश्रयत्वात्॥ अकृतेन स्पर्शद्रव्यस्य समवायिकारणत्वेन
वयवत्वादिति भावः॥ निष्प्रामाणिकेति॥ यत्र प्रत्यक्षप्रमाणं कार्यं घटादेः तत्रापि वाभावेनानित्यत्वात्॥ नित्यं च न प्रत्यक्षं न

द्वैतं स्यात् तन्त्वादेस्य समवायिकारणतया तत् सिद्धान्ते न तत्सजातीयस्यैव सिद्धेरिति भावः । नन्वेकेनैव समुच्चयसिद्धे चकारद्वयं व्यर्थं न च नियम
नियकरणाय द्वितीयः समुच्चये सिद्धे नियमनिराकरणस्यापि तेनैव सिद्धेरिति चेन्न । एकेन तद्ध्वस्य नियमनिराकरणस्य समुच्चयस्य
वादिनीति येन मूर्तामूर्तत्वाभिधानात् । व्यर्थमिति न्यायायातं नन्वनित्यायां तथापि परमाणौ नो चेन्नित्यत्वं कार्यं पुनरिति । महत्त्वाद्द्व्यणुक
महत्त्वात् । यत्कार्यद्रव्यं तेनानित्येत्यर्थः । द्व्यणुके पदोपादानात् कारणादौ व्यभिचारस्तन्महत्त्वस्यापि द्व्यणुके तस्याः कार्यत्वं च जायते सति नातो ध्वंस
व्यभिचारः । नोपलभ्यते न च तत्र त्रिषु तथा च न तत्प्रसङ्गे प्रमाणमित्याशयः । जन्यद्रव्यस्य धर्मपरत्वे धर्मी निर्विकल्पकः स्यादनन्ता
ह्रस्वत्वावदिति । ननु तथापि प्रमाणं नोक्तमत आह । कार्यद्रव्याणामनित्यस्मात् किंचावयविकारणं नियतमपि तद्वत्प्रमाणमिति तर्कविभज्य मानस्य
नाशप्रसङ्गवत्तो यदि परमाणुः स्यात्तदा सर्षपपरमाणुर्निर्विकल्पमेरुपरमाणुस्तु हरतत परिमाणवैषम्यं । न तदानीं व्यवयवपरं परायत्तत्व
त्रानन्त्यसाम्यात् परिमाणसाम्यं स्यादित्याह अनन्तेति । पारंपर्येणावयवसंख्याधिक्यं न तथापि मेरोरवयवे महत्त्व विशेषः प्रवयसंख्या
संयोगो वा वाच्यः महत्त्वप्रयोजकोऽस्ति सर्षपावयवस्याधुनेति । यदि सर्षपावयवे मेरोरवयवे वाऽवयवसंख्यापर [illegible]

वयवे परिमाणविशेषः अवयवो वा न सर्षपावयवइत्येवं न स्यात् हरन्तस्तरुतस्तयोः परिमाणविशेषः स्यात्तयोरिति। एवं चावयवयोरस्ताद्दृशो यावदवयवी
धर्मस्वीकार्यः। परंपरायां विशेषः स धीस्तत्परिमाणस्थितिप्रधानइत्यर्थः। ननु मास्तु परंपरायां विशेषः सावयवे त्वस्तिसंख्यायां विशेषः एवं च
इति निरवयवे [illegible] स्य स्वज्य अवयवारब्धवृद्धिविशेषः स्यादिति चेन्न अनवस्थायां तात्पर्यादित्युक्तेः अणुकावयवस्य सावयवारब्धत्वे मन्दवं स्यादि
त्यदीनापीति। ननु त्रुटजयस्य कल्याम्बुधित्वं यदि यस्य विनाशस्यावयवो नास्तीत्येवं विधत्वं तदा घटस्यापि निरवयवत्वापत्तिः न च तदृष्टपत्तु
त्रुतिचेन्न अंत्यावयविनाशोत्तरमवयवो नास्तीत्यभिप्रायात्। एवं च यस्यांते वयवो निकृष्टे तस्य परिमाणः सर्षपादिवघस्य तु दूरे समर्पणश्चे ५१
घादिवदेवं तारतम्यप्रदायसर्वत्रावयवेयमिति ध्येयं। अंत्योहि अवयवः सावयवो निरवयवो वा अंत्यत्वानुपपत्तिः। अत्रेवयवपदं परापरसा
त्वात्। तथा च नपरिणतेदवयवेत्वं वैयर्थ्यं तत्राह। कुम्भादिदिति। यदि सनिरवयवस्तदा स एव विधिर्न तु तन्नाशो निरवयवस्य नाशानु
पपत्तेः। समवायिकारणनाशस्यासमवायिकारणनाशस्य वा नाशकस्याभावात्। द्व्यणुके हि अवयवविभागादसमवायिकारणसंयोगनाशे
सति नश्यति अवयवनाशे सति वा न च निरवयवेऽणुनयं संभवतीति भावः। ननु परमावयवस्य विभागएवाकाशादिनि शेषविधिर्नुषिष्यति

एवंवयस्यचरमोवयवोनिकटेस्वल्पःपश्यन्दृष्टेसमदृनितिनोपपन्नंशंकृतेनापि।तितस्येति।आकाशस्यसावयवास्तित्वेनिनवेद्विभाग
नुपपत्तिस्तस्यद्विखत्वान्नतिष्ठतिचेत्सावयवोनिरवयवोवात्रयमेतदेवानवधित्वंद्वितीयेपरमाणुसिद्धेर्नतिष्ठति।तिपक्षेपिद्विलोके
अनंतरंनाशोवाच्यः।नचनिरवयवस्यनाशइतिसावयवत्वात्तदेवानवधित्वमितितिन्नावत्।एवंचाकाशस्यमावयवयोर्विभागस्यवाधिका
रणतया आकाशसत्त्वेपिचरमावयवासत्त्वेकथंविभागःस्यादस्यतत्रतिंतिसमवायिकारणनाशेपिकार्यनाशोवादिन्याश्रयः।ननुविभागस्य
कोवधिःपरस्परावायम्यएवंचावधीकृत्यचरमावयवस्याभावेपिस्थानस्यसाकाशादेर्विभागःसएववाच्यस्थितत्वेनाह।नचवैकेति॰विभागोधात्र
यत्वेनस्यर्थः।एवमप्यवधित्वेनस्वीकृतसावयवत्वनिरवयवत्वाभ्यांसएवदोषस्तदत्तिनावन्।नचधिरपिचरमोवयवोनोंगीकार्यःकिंतुकस्थिद्विभा
गत्रआकाशावधिराकाशमात्रवृत्तिरवधिर्जविष्यतीतिशंकायामाह॰किंविदिति॰एतादृशेविभागेमानाभावादितिभावः।वस्तुतस्तुविभागात्र
यतयावयवस्वीकारेनतस्यसावयवस्वीकारेणतस्यसावयवत्वनिरवयवत्वाभ्यांदोषतादवस्थ्यमितिहृदयं।तर्कितमिति॰तर्कन्तुआयेन
मात्रंवदेत्याशयः।तत्पदसमेवमानमित्तिकस्यविद्मतत्वमाह।अत्रेति॰सचनसावयवकर्ममात्रोनावादिस्याहतस्यवेति॰त्रसरेणुपर्यंत

चाक्षुषद्रव्यत्वात् अत्र त्रसरेणौ व्यभिचारवारणाय द्रव्येति स्वमते प्रथमाणौ व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति न च तु महत्त्वं ... बधित्व
मत आह । अनेकेति । त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटादिवदिति । कथं तस्यावधित्वमिति भावः । त्रसरेणुर्महान् चाक्षुषद्रव्यत्वा
दित्यत्राप्रयोजकत्वमाशंक्याह यदीति । ह्रस्वदूरस्थमादोषद्रव्यचाक्षुषतायां महत्परिमाणप्रकर्षानुविधानदर्शनात्कार्यकारणभावस्यैवानुवि
धानदर्शनेन कार्यकारणभावे सिद्धे स्वप्रत्यक्षानुकूलस्य स्वकरितिवाच्य । त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वमाशंक्याह ।
यदीत्यादि । शा चाक्षुषद्रव्यत्वानामनेकद्रव्यवत्त्वव्यतिरेकेणापि द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षं नास्यात् महत्त्वमाशंक्याह । यस्य महत्त्वं कारणत्वात् कारण
व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकनियमात् नन्वेवं च महत्त्वस्य चाक्षुषत्वे कारणत्वात् । न च महत्त्वं जातिनानेकद्रव्यवत्त्वं कारणं न प्रकर्षेण
महत्त्वप्रकर्षादर्शनादित्यर्थः । महाकाशादिपरिमाणवत् त्रसरेणुपरिमाणस्यानेकद्रव्यवत्त्वव्यतिरेकेणापि न च चाक्षुषता
हेतुत्वं स्यादिति वेत्र । चाक्षुषमहत्त्वस्य निरूपाधिसहचारेणान्यत्वनियमात् । अनेकेति । अनेकं द्रव्यं आरम्भकं यस्य तन्त्वादि सावयव ५२
इत्यर्थः । अस्मदादीति । योगिचाक्षुषत्वमादाय स्वमते प्रथमसाध्ये प्रथमाणौ व्यभिचारवारणाय द्वितीयसाध्ये आकाशादौ न वा

रणायास्पदादिति । अणुपरिमाणानारम्भकविशिष्टं नामेति साध्यसिद्धौ एतद्विशिष्टं तन्निरवयवं सिध्यति । तस्यावयववत्वे तदपेक्षया न्यू
नपरिमाणोः सत्त्वे विश्रामानवस्थापादित्याह । अप्रमेति । परस्परेति । परमाणुद्व्यणुकयोः सिद्धौ अणुपरिमाणसिद्धिः । अणुकादिषु महत्त्वमि
माणस्यैव सत्त्वादिः अणुपरिमाणसिद्धौ वनतारनम्भ पक्षीकृत्य नयोः सिद्धिरित्यर्थः । असौ त्रसरेणुः । कार्येति । अनुमानप्रकाशस्य
तस्मादित्यादिना त्वयैवोक्तमित्यर्थः । ननु ने महत्त्वारणव एवमन्यत्वं नितेत्तः परमाणवन्तरस्यतत्राह । महदिति । रूपेति । महत्त्वे सत्युद्भूतरूपव
त्वमेव प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकमित्यर्थः । एवं च त्रसरेण्ववयवाः सावयवाः महत्त्वे सति द्रव्यसमवायिकारणत्वादित्यपि नानुमानमित्याहुः नु
पावेति । महत्त्वोनाधादित्यर्थः । ननु यदि नेतेषु महत्त्वं तदा कार्ये महत्त्वं न स्यात् । कारणे महत्त्वस्याभावात् । ननु द्व्यणुकारम्भसंयोगात्त्रि
रवयवत्वेन नस्यापि तत्राभावनाहेति । बहुत्वसंख्यापि असमवायिकारणगतायाः कार्यमहत्त्वकारणत्वादिति दर्शयति यद्यपीति । तत्र किं
उक्तौ तत्स्वायत्वादित्यर्थः । अत्रैव परमाणस्य पूर्वमनुक्तेऽर्थ थ्या । कृते नुपपत्तेः । वस्तुतस्तु पूर्वं यदनेकद्रव्यत्वमुक्तं तत्र सावयवत्वपार्थ
घस्यास्मन्मते अणुके महत्त्व साधितत्वेन महत्त्वाकारणत्वादेवं वावयवपरंपरावत्त्वं वा क्वचन उत्कर्षादेवत्व महत्त्वे तु [illegible]

स्तथा चोक्तं त्रसरेणौ महत्त्वादित्यत्र व्यधिकरणासिद्धिरिति चेन्न महदारंभकसंख्यादेरसत्त्वात्। महत्त्वमिति। अनेकद्रव्यैः सावय
वैः नस्येति। ननु त्रसरेणौ स्वावयवाः सावयवाः कार्यमहत्त्वं त्र्यणुकावयवगतं सावयवत्वं द्व्यणुकमित्यर्थः। तथा कार्यकारणभावस्यानुकूल
तर्कस्य सहायवान्त्वाऽप्रयोजकमिति भावः। कार्यकारणभावे प्रमाणमाह। अन्यथेति। परंपरया द्व्यणुकेऽधिकमहत्त्वमित्यर्थः। बहुत्वेति। त्रस
रेणववयवा बहवो द्व्यारंभकाः परिमाणद्व्यणुकस्य महत्त्वं न तदारंभकत्वादित्यर्थः। नाधः सिद्धसाधनं द्व्यणुकद्वयमेवारभत इत्यनेन कारा
त्वाद्वाणु त्रिविधारंभ इति परं संदेहाद् हेतोरयथाश्रुते सिद्धेः परिमाणस्य सत्त्वान्न। तुल्येति। समानपरिमाणद्रव्यत्रितयं तु कृतं तु स्तोके
योद्रव्यत्वयोरेकस्याधिकपरिमाणत्वे बहुत्वसंख्यैव प्रयोजिकेत्यर्थः। नेति। विजातीयत्वे न स्पत्तीत्यर्थः। ननु विभागवत्तदन्यत्यर्थः। तत्र द्व्यणुकादेर्म 43
वहेतुत्व संभवेन सावयवत्वपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति। सावयवत्वसाधकानुमानेऽप्रयोजकतामपाकरोति विपक्षेति। कार्यमहत्त्वं प्रति
अवयवसावयवत्वस्य हेतुतया न त्रैव विपक्षबाधकस्य सुरुक्तत्वमुक्ते द्वितीयानुमानेऽपि विपक्षबाधकमुक्तं पूर्वसंख्यायाः महत्त्वकारणत्वाद
धनात्। तृतीयानुमाने तु विभागसाधकं विना शक्तसाधकेत्यादनन्तविधानात्। ननु द्व्यणुकावयवा अपि सावयवा नवत्व आहानादिति।

न्तत्वाद्यनुमानस्य स्वत्वात्। बाधकादिति। अनवस्थाप्रसंगलक्षणादित्यर्थः। ननु द्व्यणुकान्वयवत्त्वेऽपि सावयवत्वेनैव सावयवत्वाः इत्या
ऽनेकत्वान्मूर्तत्वादित्यादीनां सत्वेन नु पंचप्रमाणेन नावश्यं तत्राह। इत्येवेति। अनुकूलतर्काभावात् श्रुतिकल्पनकेऽस्ति। तिकृष्टवाद्बिरु
इत्यर्थः। तस्मादिति। ननु सम्भवासिद्धिः किमर्थमनिहितास्सावयवत्वसाधने कार्यत्वमात्रेऽ वाप्ययोगादिति चेन्न। अयत्राकार्य
त्वं नास्ति तत्र सावयवत्वं नास्तीति सावयवत्वनिवृत्तौ तथा व्याप्ते रूपयोगव्यापकनिवृत्त्यैव व्याप्यनिवृत्तेः। व्यापकनिवृत्त्या व्याप्य
कनिवृत्तेस्संभवात्। व्यवस्थितेर्नीतिप्रमाणेन लक्षणाविन्येत्यर्थः। एतावता पिप्रमाणं लोके न प्रमाण्यमिति प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वे
नाभिहितमिति भावात्। व्यतिरेकमुखेन स्थैर्यादिस्वरूपतानिहा प्रमेयेति। लोष्टादिनिपातेन यथा पुरुषादिर्नश्यति न तथा पृथिवीत्यर्थः
वैति। पृथिव्या पतितं स्वं मघोनगच्छतिजले बुद्धिरिति त्यर्थः। सर्वमिति जलादौ पृथिवीपातेऽप्याजलादीनां नैववस्थितिस्य यथावतिन
तथा पृथिव्यां जलादिपातेऽपीत्यर्थः। भवेति। क्षयाद्दृष्टिमां वृंहणाबाधाः संतिन तथा जलस्येत्यर्थः। अनन्तरं तु अपरजातेर्व्यंजकाभावेना
नावद्दर्त्यर्थः। ननु घटादिकुठारादिपातेनश्यत्वेव लक्षणादिना मयोगैस्त्र तिवंधोऽत्वेनाक्रियत एव ब्रनुकर्षादेस्यातेन्नं दुःपृथिव्याः सर्वविशिष्टितिर

न्यथासंभवतीति चेन्न। स्थैर्यपदेन निबिडसंयोगस्य विवक्षितत्वात्। तस्य च पृथिवीमात्रवृत्तित्वात्। एतन्निबंधश्च स्वाधिकगुरुत्वाश्रयस्य तृणादि
तु नन्वयि। स्पृष्टशरीरे ऽपि तत्त्वं च स्वाधिकगुरुत्वाश्रयपतनप्रतिबंधकत्वं। एकत्रगतिमात्रम् अपरत्र तद्विशेषः पतनमिति विवक्षितत्वात्। ननु शरीरेंद्रियवि
षयभेदात्त्रिविधं पृथिव्यादिकम् आह। एतेनेति। उपमानस्य संज्ञापदस्य शक्तिग्राहकत्वाद् अर्थाधिकमिति न्यायेनात्र तात्पर्यम् इति भावः। पृथिवीत्वं च
शरीरत्वेंद्रियत्वेतरजातिव्याप्यशरीरेंद्रियत्व नानापृथिवीत्वं पार्थिवशरीरे इंद्रियं च द्वितयम् अपि तिष्ठति सांकर्यात् शरीरत्वेंद्रियत्वयोर्जातित्व
मित्याह तथमेति। तत्तीयम् इति साक्षात्क्रिया यस्याप्तस्या योगसाधनस्येव विषयतया। अत्र शरीरत्वं भावः। अहं ज्ञानेन इत्यादि साक्षात्कारानंतरम् अस्य का
र्यत्वे शरीराभावादपि विषयतया तद्धेतोः कथं ज्ञानित्वम् इत्यर्थः। समवायादेः स्वजन्यत्वेन भावानां विषयतयात्रोपाधेरिति भावः। तस्मादिति ५४
योगः स्वसमवेते सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वावच्छिन्ने आत्मनि तदन्यावयविशरीरम् इत्यर्थः। अत्रांत्यपदं कृतादिवारणाय। तस्य शरीरत्वं न
कृतयांत्यावयवित्वाभावात्। तदवच्छेदेनापि भोगस्य ज्ञायाभानत्वाच्चेति भावः। ननु यदवच्छिन्ने आत्मनि ज्ञानम् इत्याद्येव कर्यं नो ह्यपि ति
चेन्न विवारस्य वर्द्धमानेऽप्यनुसर्तव्यत्वात्। नाशशरीरेति। अतींद्रियम् इत्युक्तेन कुर्षसंयोगेऽपि तदर्थं शरीरस्संमुक्तम् इति। अतींद्रि

यपदानुपादाने आलोके यातिन स्यात्कपिकदाचिच्छरीरस्य संयुक्तस्य साक्षात्करोतीति साधनत्वात्परमाणुवायुरणय साक्षादिति। दी। अतीन्द्रियेश
रीरसंयुक्ते पितस्मिन्नुत्पन्नाकात्। अतीयमानतयेति। साक्षात्क्रियमाणेत्यर्थः। अन्यथातीन्द्रियेधर्मादावतिव्याप्तेः। लक्षणेति। लक्षणेलक्षो
यस्याधिरूपोधर्मस्तेऽतिव्याप्तिनिमित्तमप्रसिद्धेताः सङ्ग्रहात्त्वर्थः। त्रिविधंवेदितिविकाराार्थमाहवद्गतिताविता किमिमित्यत्र आ. प्रावाधादिस्वप्र
तीचतुर्विधंप्रमाणस्यसत्त्वात्। एकविधंशब्दस्याप्रसिद्धाक्रियमाणतयाज्ञोऽगसाधनत्वेनविषयत्वात्। अनेकेति। द्विविधं चार्वाकंप्र
भियायेवज्ञातादेर्व्ययोनिजमेवेत्यर्थः। कूर्मधारस्पंदवादयनिदेवतानामिति। अत्रप्रमाणमाहश्रूयते। दि। ननुदेवादिशरीरंयोनिजं शरी
रत्वादस्मदादिशरीरवत्। नवाप्रयोजकत्वंकारणंविनाकार्योत्पत्तेरसंभावितत्वात्। इत्याहन्नित्विति। अनुमानेव्यभिचारमाहशरीरत्वस्य
तिएवंशरीरस्मात्वप्रतिनयोनिः कारणमत्तिभावः। ननुदेवादिशरीरंयोनिजं सर्वथा अस्मच्छरीरसदृशत्वादित्यत आह संस्थानेति।
सर्वथासादृश्यमस्मदादिशरीरेणतत्रनास्तीत्यर्थः। तदेवदर्शयति त्रिविधमिति। किंतुसादृश्यंतुनयोनिजत्वनियामकं अप्रयोजकत्वादि
त्याहकिंचिदिति। यथाकिंचित्सादृश्यसत्त्वेपिकश्चित्कीटः कश्चिज्जरायुजस्तथा कश्चिद्योनिजः कश्चिदयोनिजः स्यादित्यर्थः। अप्रयोजकेनापि

साध्यसिद्धौ गवयेगोः गोत्वत्रिधर्मवत्त्वादित्यापत्त्या दितित्याकाशादिशरीरं योनिजं सर्वात्मना मनुष्यशरीरसदृशत्वान्मागवयादिशरीरवदित्येवानु
मानं न दृष्टांते दृष्टांतासिद्धेरित्याहान्नवेति। तत्र साध्यसत्त्वे पि दृष्टान्ताभावेन साधनवैकल्पे घन दृष्टांततेतिभावः। यद्वा सर्वात्मना सादृश्येन योनिजत्वे किं
नैयूहानंतरं तथा तु मे यं व्याप्तिग्रहश्च न मनुष्यादौ तत्र न दृष्टान्तावादित्याहान्नचेति। एतेन व्याप्तव्यभिचारस्यापि तोषलोल्कयंतदुपन्यासः इत्यपास्तं
अयोनिजशरीरसिद्धौ मामस्त्विति दृष्टान्तोपसंहारस्तिातन्मादितिनिन्कुमनन्तानन्तरीकतत्त्वेन समर्थकृष्णयानदेनेदिति। नाद्दष्टो धर्मोस्त्वियेन गभीसाध्य
नुभवेनन्यवर्तीत्यादित्यर्थः। ननु परमाणुनिकृष्टशरीरारंभः साक्षात्परंपरया वाइत्यतआ दृष्टलेति। तदेतदिति परं परात्कारणत्वमित्यर्थः।
ननु मशकादीनां सुखमध्यानुभवतां कथं नरकपीडास्तु सुखासंनिन्नदुःखस्यैव नरकत्वादित्यतआ दृष्टेर किंगमिति। एवंतत्त्वशादीनां नारकिणां न
रकपीडानुभवतीत्यर्थः। ननु देहजत्वमेव शरीरत्वात्तिकृषं नेदनियतापष्टीत्यतआ दृष्टदेनेति कुद्धजलपदेनावयवाष्टधंते आत्मा। वा तथा च ष
पपघते एवेत्यर्थः। संस्थानसंस्थानिनोः अवयवावयविनोः। इतोप्ययोनिजं शरीरमंगीकर्तव्यमित्याहानहीति। अमीव नारकिणां न योनिजं श

शरीरं तल्लिंगेन्द्रियं विना उपकारकत्वं वा व्यंजनवतयोस्तथात्वे सुखदुःखसंभवतीत्याह नापीति। स्वर्गेऽपीति। आगामिकल्पस्योत्पत्तौ यत्र कुत्रचिदित्यर्थः। द्विविधत्व
देवादिशरीरस्यापि कारणजन्यत्वादित्यर्थः। शरीरत्वं इतरेभ्यः शरीरविशेषतया। अत्रैव शरीर एव। अन्नादीनि तेषां अन्तःसंज्ञा ज्ञानं ज्ञानिभेदः
रत्वं ज्ञानत्वं रूपत्वेन ज्ञाना। लौकिकेस्तेषु शरीरान्तरे देवत्वेन नापि ष्ठितं त्वेन विवक्षन्नत्याह अंधकारे पिनियोग नरस्त्यर्थः। विषयत्वविवक्षाहेतु
त्प्रत्यक्षेणेति। विवक्षाविशेषस्यैव निरूपणे हेतुत्वे दृष्टांतमाह एकयाविधिदिति। यथा विधिपर्याप्तान्तर्गत स्वस्वत्वादिः पृथगणनानां तथा शरीरान्तर्गतस्या
त्यर्थः। ननु तयोरन्यत्रान्तर्गतत्वे न तत्वेन त्वस्य विषये नैर्गाव क्रियतन्तर्विकिद दृष्टांत। कार्यमन्त्र आह एकयाविदिति। कैविधान नन्तर्गतिर्नास्मृतिरर्थः
विद्यायामन्तर्गते तथा उक्ते प्रतिपादः। घमिनेतिति। अनन्तवनया कयापि रिदिति। यथा गंधादेः पाकजत्वमनुक्त्वा सो रूपादिनिरूपणे शरीरादी
नामेव क्रममनुपेक्ष्य योनिजत्वादिकं तथा शरीरत्वमनुक्त्वा विषयत्वमुक्तं वचनं हि विवक्षाधीनं सा चेत्थमेव ग्रंथकर्तुः तत्र नित्याशयः। एतत् शरी
रत्वं त्रिविधनिष्पन्नेति। नोक्ताधिष्ठानमात्रेण शरीरत्वे सिद्धे प्रतिनिषेधेनेति। अग्न्यादिके योगिशरीरे व्याप्तिवारणात् जीवनादिः प्रत्येकहेतुत्वमन्यावैय
र्थ्यात्। एतेन जीवनाय श्वासादिक्रियावायुः प्राणः। वायुः। सोऽपि प्राणोऽपानवायुरपीत्यर्थः। तदपि क्रमस्थापनमपि। बहिर्निष्क्रमणाद्योः विघ्नस्तत्र लक्ष्ये

रोहणं वेत्यर्थः। अत्रापि वैयर्थ्यं नयात्मन्येकं हेतुनेत्यवधेयं। ननु रूपादिमत्त्वं अस्मादानं मास्त्वत्तस्मादन्यथेति। यथा न्यायादानस्वरूपाणं विनाशस्थ्या। ध
स्तथा हेतुर्विनो हेतोपि स्यादित्यर्थः। नन्वीदृशिकार्यकारणभाव एव किं मानमत आह आगम इति। दर्मदात्तीरसं ज्ञानादृत्यादिरित्यर्थः। मनुष्यादी
शरीरमित्यर्थः। मनुष्यादिपदं प्रकृत्यभिप्रायेण। पार्थिवगंधादेरेतोरक्तैव वा दित्यत्र स्वत्वात्स्यैव हेता। स्वेदजत्वे दं पाकः शरीरसंबंधे मनुष्यादि
रूपादिपरावृत्तिर्निते नो स्पर्शं सम्भवते। ननु समन्वेदनुत्पन्नेः गतः। एतावना शरीरेस्य सर्वं किं सत्ताप्यनेषै कस्य समवायिकारणतयान्येषामि
तनया प्युपपद्यत इत्यत आह सत्यमिति। तथैवेति। पंचानां समवायिकारणत्वमस्तीत्यर्थः। विजातीयानां स्वकृत्यवादिना दिशादय एवं नकाव्यम पि न
तुल्यन्यायतया सर्वत्र एवं यत्र नियमतो वयव बहुले केन चिद्विजातीमारंभे पार्थिवान्न जारब्धे गंधवत्वं तेजो जारब्धे सत्वं तेजो वा घारब्धे रूपत्वं
स्यात्कार्यगंधादेः कारणगतस्याने कस्य गंधादेः कारणत्वान्न तत्र गंधरसस्वरूपाणामेकै कत्वादित्यर्थमा ह इत्थमिति। स्वकार्यं एव न तथा हि
नोपमत इति चेन्न। तत्र च हि नाम पै वयवानां संयवेन सजातीयस्यानेकस्य संभवात्। द्व्यणुके तु तदभावा तू। ननु कारणगुणाद्वेन कारणना
त्वनेकत्वमपि तत्र देशं योगैरवादित्ये कस्मादपि गंधाद्युत्पत्तिरित्यत आह। आरंभकत्वं हि। सदाद्यनेके गंधादयस्तारंभकास्तदा हीति।

द्वित्वं वा सन्ततो न्यतिरेकस्यत्वारंभकत्वे स्यादेवेत्यर्थः। नन्वनेकस्याप्यारंभकत्वे सन्ततोत्पत्तिः स्यादेव स्वस्वावयवे विद्यमानानामेकं
धारिणो सत्त्वे न द्वितीयविलंबात्तावदित्यारंभकेनेत्यथेति। यदि घटादिकमनुत्पन्नं तदा तत्रैको गंधो ज्ञानं एवं सत एवं गंधान्तरोत्पत्तिर्भवति वेधवृ
त्तिन सन्ततोत्पत्तिः। ननु तथापि घटादेः समवायिकारणानि तंवा देवविलंबादिनानेकारंभकत्वे सन्ततोत्पत्तिरित्तदेकारंभकत्वे पि
मानमित्यादि समवायीनि तस्मादेकारंभकत्वे न दूषणमिति तिरोधं धनम्यामालिकमित्यर्थः। ननु दर्शनीमुरो भिन्नीकल्पनादर्शनं त्वनेक
ज्ञानकत्व एवेति तं कृते नन्वेति। पत्र सजाती पकारणबाहुल्यं तत्रानेकजन्यत्वे पि न तत्वे नजनकता गेरवात् विजातीयारंभकत्वे स्वभा
वैस्यादिकारणामिति विपक्षइति। सन्ततोत्पत्तेर्निरस्तत्वादित्यर्थः। ननु विजातीयारंभो सिद्ध एवेत्यत आह ते नेति तिजोजलाभ्यामारंभकत्व
स्तत्वं वायुपृथिवीपोमाभ्यां गंधउपपद्यते विजातीयानारंभकेनुभव। निरूपाबाधकं विनाभमः स्यादित्यर्थः। एवं वायोस्त्यादिनागंधे
नविज्ञातीयस्पर्शारंभकत्वमपि यत्पर्यंतं समाहितं न दपाकरोति नेति जलपृथिवीपरमाणुभ्यामेकत्रणुकारंभे तत्रवेधनगंधे

नगंधारंभेऽवयवकृसत्त्वा पृथिवीत्वं स्यादेव हेतोरन्यतेजस्त्वं स्यादेवं बह्वा तिसांकर्यमित्याशंक्यैकैवेति सजातीयारंभयोः पृथिवीत्वजलत्वयोरे
वैकं विजातीयारंभे तु द्वयमिति परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र सत्त्वे जातिसांकर्यमिति भावः। यद्वा विजातीयास्यामेवारंभस्तदा
परमाणुष्वेव परस्परपरिहारोऽस्त्विति। एवं तेजस्त्वादावपि सांकर्योद्धारः। एकाकारानुगतत्वं साध्यं सिद्धसाधनवारणाय योपादानेऽगंधवद्वृत्तिरिति
ति। प्रकृतानुमानप्रायेण तत्रान्यथा ऽणुकारी परमाणुशरीरे व्यभिचारात्। परमाणोर्व्यभिचारस्य वारणाय कार्यत्वे सतीति जेतव्यपाकजगंधत्वादिति
गंधवत्त्वे वेति। ननु विजातीयारंभेऽपि द्व्यणुकस्य गंधवत्त्वासिद्ध्या साधनमिति चेन्नास्ते द्व्यणुकारंभकत्वस्य साध्यत्वात्तस्य चासिद्धेः। विजातीयारंभेते
नस्ते द्व्यणुकस्यापि स्वीकाराद्। ये पुनर्निर्गंधायाः सन्तः इत्यत्र ये पुनःस्ते द्व्यणुकारंभका इत्यर्थः। गंधवत्त्वेवस्ते द्व्यणुकानारंभका इत्यर्थः। एतेन द्व्यणुका
नारंभकेऽद्व्यणुके व्यभिचारोऽपि परिहृतः। द्व्यणुकारंभकत्वस्यासाध्यत्वात्। स्ते द्व्यणुकारंभकत्वस्यैव साध्यत्वात्। ननु सजातीयारंभनाशे ५७
त्र्यणुकमात्रमनित्यं ह्यनेनासिद्धं द्वितीयेऽपि तथा सजातीयारंभकस्यैव दृष्टान्तत्वात्। अन्यथा नते गंधवत्त्वे। विजातीयारंभकस्य

हेतेरसनीति। अन्यथेति। निरवयवत्वमित्यर्थः। ननु भित्त्यादेवाकाशादिवन्निरवयवत्वेऽपि महत्त्वं स्यादत आह नित्यत्वे सतीति। निरवयवत्वं द्वेधा परममहत्पर
माणुरूपं च तत्राद्यं त्रसरेणुर्वर्तते अनेन तं त्यजस्यादित्यर्थः। एवं च त्रसरेणोरवयवसिद्धावपि न तदवयवसिद्धिरित्यत आह नन्वेवेति। ननु सर्वहेतु
नैवात्रापि सावयवत्वसिद्धिरित्यत आह नहीति। न यावन्महत्त्वे सति निरूपवत्त्वं सर्वहेतुः अनुकूलतेसिद्ध इति भावः। ननु यदि त्रसरेणोरवयवास्तेन
सावयववास्तदा न त्र्यणुकस्य संयोगस्तस्य सावयवत्व एव हेतुत्वे यदि च न महान्तस्तदा महत्त्वासमवायिकारणं महत्त्वमपि तत्र नास्तीति कथम
त्र्यणुकस्य कार्यत्वाच्छंकाबहुत्वसंख्यावशादेव महदारम्भकत्वस्य कल्पितत्वादित्यपरितोषात्। त्रसरेणावकार्यद्रव्यारम्भकमहत्त्वे सति कार्यत्वादित्यनुमाने
न द्व्यणुकसिद्धिः। अणुत्वेऽशङ्का दोषव्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीति। आकाशादौ कार्यत्वादिव्याहतत्वादिति। नन्वत्रयोऽणुकेनामहत्त्वोपपत्तेर्बहु
त्वसंख्यायैव महत्त्वारम्भकत्वशादेव नाधावात्। महत्त्वस्य द्व्यणुकारम्भसंयोगस्य अणुत्वे व्यभिचारादत आह अन्यथेति। यदि परमाणुनिरवयवबहु
त्वसंख्याया एव महत्त्वारम्भकत्वे तदा घटादीनामपि नैरन्तर्येण परमाणुघटस्योर्मध्यवर्तिकार्येनोपलब्धिरित्यर्थः। ननु परमाणव एव पेक्षया महत्त्वं घटा
द्यवयवानामहत्त्वानामनारम्भकत्वं ... परमाणुसाध्यत्वमेतित्तेषां नोपजीव्याभावादत आह तथा चेति। अवयवसंयोगस्ये

रत्वादित्यस्वेतन्नानवयवस्याणुत्वस्य वदंतीत्येतेनैतस्याप्यनंतीत्यर्थत्वं स्यादित्यर्थः। अत्रापीष्टापत्तौ नावकाशस्तयश्चेति। कं नु आवादानं घटत्वादीनां घट
त्वादिग्रहं प्रति कारणीभूतावयवसंयोगत्वस्य कृत्वादेवेत्यर्थः। ननु परमाणुः पूर्ववयवविनाशस्याग्रिमावयवविनाशस्यनंतं तथावांतरादिकार्येपजंना
पत्तिं रेखोपरेखोपजंनो द्व्यणुकानारंभकार्य [illegible] वतयात्मकत्वादित्यत आह नन्वेति। मूर्त्तानामिति। परमाणुषोव सर्ववदग्रिमस्यस
मवायादित्याशयः। ननु सर्वावयवावीयावन्तु परमाणुष्ववर्त्तनेतदधिकेषु थाग्रिमदतिं न्यूनाधिकदेशतया न विरोधः न हि महियावद्धिस्त्रस
रेण्वारंभस्तावद्द्व्यणुकं यावत्तुरणुकारंभो धिकपरिमाणत्वानुपपत्तेरित्यपाकरोतीन्यूनेति। अधिकेषु परमाणुष्ववयवविनोऽनावादधिकस्य
स्थितिरस्तु सर्ववर्त्तनेपुरुषस्थाप्यनिर्वर्त्तमूर्त्तस्यतंत्रसत्वादित्याहन्यूनेति। यन्मूर्त्तेन समानदेशं तन्मूर्त्तं यथा घटेन समानदेशकपा
लरूपमित्याहत आपत्ति। नन्वन्यूनाधिकदेशतया समानदेशयोरेवमूर्त्तत्वविरोधो न त्वसमानदेशयोरतो न न्यूनाधिकत्वे देशयोर्वि
रोधस्तत्राह। संयोगित्यपीति। एवं सन्यूनदेशस्याप्यधिकारावादेरधिकदेशघटादिस्थितिविरोधित्वात्संयोगित्वं समवायित्वमपि न ५६
यात्वमित्याशयः। उदंचनं शरावः। यदि मूर्त्तयोः समवायिनि समानदेशत्वं न्यूनाधिकदेशतया नास्ति तदा चरमतंतुपक्षेपणेन सम

वेतस्याधिकदेशस्थमहापटस्य नाशेन्यदेन देशस्थखंडपटस्योत्संगोनस्यादित्याह कथमिति प्रतिबंधकेति महापटस्य प्रतिबंधकत्वेपि
विद्यमानेभ्यः संयोगेभ्यः खंडपटस्तद्देशे जायते न तु महापटकाले खंडपटस्य सत्वमित्यर्थः। आश्रयनाशादिति। आश्रयतंतो हि द्वितंतुकादयः सर्वेपि सम
मवेतास्तथा च तदपकर्षणे समवायिकारणनाशात्सर्वेषां नाशे तद्व्यतिरिक्तोपलंभाभावात्तदेकपटोत्पत्तिर्वाच्येत्यर्थः। नन्विति। अणुनिर्भरतया
व्यासज्येय द्विघटाधारत्वकल्पनलक्षणो तिप्रसंगस्तस्य अणुकेपि तथात्वात्रकश्चित्परमाणुव्यावृत्तो विशेषो वाच्यः स्वेच्छापरिकल्पितस्य नियमः
परमाणावपि द्व्यणुत्पत्तिप्रसंगात्तथा च द्व्यणुकेपि महदारंभकत्वमुच्यतेत्यर्थः। एवं चातिप्रसंगः त्र्यणुके नियमादेकत्वविषयत्वात् इति परमाणुनिरवयवत्व
अणुकारंभकत्वे तिन द्व्यणुकस्य द्विरिति पर्यवसितं तत्राह। उच्यते इति। ननु द्वितंतुकेपट एवायं संख्यापकर्षोस्तीति चेत् इति किं द्व्यणुकेनेत्यत आह साक्षा
त्परंपरासाधारणोत्कर्षाभावस्याविवक्षितत्वात्। तत्र तंतुपटयोरवयवावयविनोरुत्कर्षसत्वात्। एवं चात्रेति परमाणुभिन्नारंभते नोत्कर्षविरहः सिद्ध
ति तदपेक्षयापकृष्टयोर्द्वित्वैकत्वयोः सत्वात् एकस्य परमाणुरनारंभकत्वे एकस्य संयोगाभावे समवायिकारणाभावात्। अनेकसंख्या
आदिरेपेक्षितस्य कारणापेक्षया कार्ये परिमाणस्यवानुपपत्तेः एकस्य परमाणोः संयोगाभावे संयोगनाशसंभवे समवायिकारणा

ला॰ कि॰

शास्तंनत्वेऽसमवायिकारणनाशाभावे न जन्यस्यानित्यत्वप्रसंगः परमाणो नित्यः तयासमवायिकारणानां । स्याप्यसंभवात् । एवं परमाणुद्व्यणुक
स्य त्र्यणुकस्य सिद्धिरिति प्रकरणार्थः । तथाच इति । अवयवमहत्त्वयोरित्यवधुत्वस्याप्यभावादित्यर्थः । उत्तरयथापीति । महदारंभाद्यमेवतस्य
स्वीकारादित्यर्थः । ननु द्वाभ्यां परमाणुभ्यां नवतु द्व्यणुकारंभोस्तु त्रिभिर्निरवयवैः कारंभोपिस्यादिति शंकते । नचेति । कारणकारणेन कार्यकार्या
रंभः कुचिद्वृत्त नियमो भाज्ञ किंतु रुत्याह । अनियमेति । महत्त्वहानौ सत्यत्व द्व्यणुकेव्यभिचारवारणाय काशादेकार्यत्वादिति । एतच्चद्वि
त्यसाध्ये प्रथमे महत्त्वमात्रस्य समर्थत्वादिति भावः । कार्यत्वमात्रं तु न तत्र व्याप्यं । तथासत्यवयवादिरामे नवस्यास्यादित्याह न स्यादिति । नि
२ रवयवीद्यर्थः । द्वयोर्विरणं समाहारः । अर्थेति । अनेकेषु त्रयाणा स्वरूपेण वहुत्वमेवाम्र्धिमस्यसावयवत्वादिति । सामान्येति । त्रे ह्रादित्वं स्यमित्यर्थः
त्र्यं वदिति । संदेहमात्र दिवक्षायां शर्वपदेका तिप्रसंगादित्यर्थः । ह्ययत्वासिद्धस्तुति । नतु त्र्यस्वहलत्वे न रूपादीनामतिप्रसंगादिति भावः । नन्तुरुढ
स्यवत्वं नास्यव्यवस्था प्रकृष्टपिवातेजसोरपि सत्वादत आह । समस्त्वेत्यादि इति । नन्वेवं संख्यारूपद्रव्यर्थमितिचेन्न । अपाकृज्ञानार्थस्वरूपवत्त्वस्य
वर्त्तिनत्वात्कारेण रूपस्य प्रकृतविशेषणस्य वत्वे प्रमाणमाह । नाधिकिशत इति । अरोपधिमित्यर्थः । एतदेत दुक्तेति । अन्यथा तेजः संयोगे ए

नपरावृत्तिः स्यादित्यर्थः। परावृत्तिं विना कथं रूपान्तरोपलब्धिरित्यत आह पार्थिवेति। ओषधीनीत्यर्थः। रसादीनां संगंकारयति। एतेनेति। अपाक
रसवत्वं जलादीनामित्यर्थः। माधुर्यस्यैव पर्याप्ते। ननु माषसूपयसि पाकेन विजातीयो रसस्तु दृष्टम पक्वसूपवासरूपमास्वाद्य नाशानन्तरं माधुर्यं निरमेव
जायते तदत्यत आह। ईषदिति। तदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः। जलरसस्य नियमतो मधुरत्वेन रसान्तरोपलब्धेरौपाधिकत्वमाह। सिद्धत्वेदनेति।
त्वत्रोपपत्तिमाह। कथमिति। स्पर्शान्तरोपलब्धिरपि जलेत्वौपाधिकी तदन्वयव्यतिरेकानुविधानादित्याह। एवमिति। एवं यथा तेजादिषु
पार्थिवेषु स्नेहस्योपलम्भात् तैलादौ जलेनोपलम्भन एव न तथा च स्नेहो जलगतो न तत्पेक्षया किं तु हविर्वाजननसत्वे पृथिवीविशेषगुणः न विशेष
गुणस्य रूपादिन्यायेन सकलपृथिवीव्यापकत्वात्। किं न घृतत्वाद्व्याप्यो जातिविशेष एवेति तस्य विभक्तमाह। अत्रेति। अत्रैतिशयो गुणकर्मैक
नियतस्तत्र कर्मत्वं वा वित्तमेवेति गुणत्वं मिन्याह। तदसदिति। ननु भायं नियमो अप्यतिशयवृत्ति नेरत आह। नचेति। नवस्तु गुणत्वाति
पद्मिनां अतिशयगेव द्वैकन्नवतीत्यर्थः। ननु स्नेहो गुणः भान्तिशयत्वादिनि कर्मत्वे व्यभिचारीत्यत आह। सामान्यविशेषवत्यादेति तथा च

बा॰ द्र॰

नसामान्यमिति। प्रकृते साध्यमित्यर्थः। गुण एवेति। कर्मत्वस्यासंभवादित्यर्थः। किंच परमाणुपर्यन्तं स्नेहस्तिष्ठति न वा। आद्ये स्नेहत्वेन तदुपपद्येत इति
वातव्याप्यजातेः परमाणावनाश्रयादित्यात तर्किं वेति। [illegible] स्या एकेति। घटत्वादेस्तु कथं कृत्वा वादि व्यंजकमित्यर्थः। व्यंजकं विना विशेषगुणत्वव्याप्यं न परमाणु
पुर्स्यास्यत्तीति शंकते नेदृशेति। तस्य द्रव्यस्य परमाणुवृत्तित्वे [illegible] मानाभावमुपपादयति पाकजेति। अयमाशयः। क्षीरस्पर्शादिसिद्धा तया स्तृप्ता
थीवा परमाणौ क्षीरत्वव्यंजकस्य योग्यताया नाशः। पाकजेनावधमानानां तेषां नाशे क्षीरत्वस्य नत्राणं सत्वसंगमत्। व्यंजकाभावदति व्यंजमा
हत्वेः न वेष्टापत्तिः ज्ञावक्ष्विनुणविशेषामयिकस्य संग्रकात्। नान्यः तादृशरूपयोग्यतायाः सर्वत्र सत्वेन सर्वपार्थिवपरमाणुषु
क्षीरत्वापत्तेः। नवेष्टापत्तिः। तदारब्धसर्वकार्याणां क्षीरत्वापत्तेः। क्षीरारब्धस्पर्शत्वस्य नियमात्। ननु यथा परमाणौ न क्षीरत्वं वृत्तितु कार्य ९९
णुकादौ तथा स्नेहोप्यस्ति विपार्थयणुकादावेति क्षीरत्वं जलके षु परमाणुषु तथा स्नेहाद्यन्तस्तिष्ठति यथा तदारब्धेषु क्षीरत्वं न तथैवं स्नेहा
स्तत्पेषु यदि तेः सारूप्यादिति। न स्तिथिति तदाने नैवं व्यवहारोपपत्तेरिति किं ज्ञात्वेत्याह नन्विति। यदि स्पर्शादिमत्परमाणुरब्धेष्वेव स्नेहस्तदा।

पृथिव्यादिमात्रे स्यादित्यत्रिकेत्याह न हीति । ननु घृतत्वादावपि रूपादिविशेषा एव परमाणुवृत्तयो न दृष्टं नियामकमुत्पन्नत्वादि न वेति । नहि घृ-
तत्वादिवेयधिकरण्यं तस्य किंतु सामान्यविशेष एव भवति तथा च घृतादिपरमाणुवृत्तीनां तेषां घृतत्वादिव्यञ्जकत्वमेव न घृतादिजातिः स्नेहव्यञ्जकत्वे
घृतत्वे जातिपरमाणुषु विभक्तत्वादित्यर्थः । ननु कारणेष्वव्यञ्जकमत आह न वेति । अत एवेति । यतः क्षीरबीजं न तस्य वघृतत्वे तत्त्वे
घृतव्यपदेशमनुपपाद्य निरस्येति । स्नेहस्य गुणत्वमनुपलभ्यमानत्वात्तस्मादिति । जले स्नेहो नास्ति अनुपलब्धेरिति तिरस्कृत्य दोषमपाकरोति
न वेति । नहि जले स्नेहो नोपलभ्यते एव किंतु घृतेनुपलभ्यमानाद्दृष्टस्योपलभ्यते यथा समानपरिमाणस्तु दृष्टो पि तथापि स्नेहोत्कर्षं
जोऽस्त्वादिवित्यर्थः । अन्यस्मिन्नुक्ते अन्यकार्ये प्रमाणमाह अन्यथेति उपनयकार्यः संग्रहो जलादवन्नु ... तत्र व्यवस्थापपन्नेत्यर्थः । नि-
त्यतादि संयुक्तसमवायेन जलस्य स्नेह ... आश्रयः समानस्तु नेत्तिके नैको पपन्ने रित्याह तथापीति संयुक्तसमवायेन
नोपलभ्यत इत्युपसंहरति तस्मादिति पिण्डभावेऽपीति नवपि जलाद्वायोर्जलस्येत्यर्थः । किं तु शाद्वदतीति व्यवच्छेदासंभवेऽल्पमनुपलब्ध्यानुपपत्तेरि-
त्यर्थः । कार्यमित्यत्र संबन्धापेक्षायामाह तादात्म्येति । पृथिव्यामिति प्रकारत्रयेण पृथक्कथनायेदम् निर्दिष्टं पूर्ववदित्यर्थः ॥

२ स्फो॰

घटादेरस्या प्रत्यक्षत्वानप्रमाणमाह आपद्यतीति सर्वसांधारणारंभकत्वानावान्नुविदित्नुक्ते अनुभूतलिङ्ग द्रव्यस्येति कुछापात्रिमपदं कि
नत्वेवमिति। योनिरुद्धेबाधकमन्दस्तुकेति। विप्रकृष्टत्वं दूरस्थत्वं। ननु कुलेन कूर्थपार्थिवारंभ इत्यत आह। विजातीयानामिति। आरंभकत्वं सम
वायिकारणत्वेनिमित्ततयात्वेकं प्रत्यपरस्परसहकारित्वेन विजातीयानमिति भावः। ननु करकादि कथमाप्यः सांसिद्धिकद्रवत्वविरहा
दित्यत आह। आप्यत्वेपीति। ऊष्मविशेषाभावसहकृतेनादृष्टेन विलयनप्रतिबंधके द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमेव न तु नैमित्तिकमित्यर्थः॥ इति
जलग्रंथः॥ ॥समुच्चयासंभवादाहात्वर्थ इति। स्थूलपदबोध्यमाह। नेवेति। नदेयमेवेत्यर्थः। स्वतो दुत्पत्तिरूपासिद्धिर्न
संभवतीत्यत आह। असिद्धेति। स्वरूपमपि न ज्ञायोऽन माह। यथ्यमानेति। उपाध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोहितिमोपजनकोपाधिरि
त्यर्थः। ननु शुक्लत्वप्रतीतिरेव श्रोत्रप्राधिकं नवत्वित्याशंक्याह। नवेति। स्वरूपसंक्रांतिर्हि न रूपानिवर्तनं स्यात्। नवदलदरूपमस्ति
कमन्यथा जलज्ञावितनाशाशेषेतत्वं स्त्रीनीयते इत्यर्थः। एवकारइति। अनुलब्धमात्र नात्रव साधकं प्रतियोधर्म्यानुपजनन
ऽनेनास्तिअयोग्यत्वाद् प्रमाणेनु नत्रनेतरस्वमेवेत्यर्थः। अप्राप्यकारीति विषयासंबद्धमेवाह एवं यदि अप्राप्यकारि स्यात्तदा

दिवदधिष्ठानत्वं बद्धस्फटिकोपात्तनवैवं गोलकासंबद्धस्य ग्रहणादित्यर्थः॥ दृष्युक्ति। ॥यदि प्राप्य ग्रहीयात्तदा स्वव्यस्याधिकदेशावच्छेदेन
त्रास्यनावादधिकदेशावच्छिन्नं न गृह्णीयात्॥ ॥नवाधिष्ठानासंबद्धस्य स्वसंबंधस्वाधिष्ठानसंबद्धस्यापि प्रसंगादित्यर्थः॥ नखवदितिमाव चू
रसंबंधस्यावदेवस्यिनन्नितत्वर्थिकं तथा। अक्तेतेपि स्वस्यत्वागस्यैव ग्रहणं स्यादित्यर्थः॥ शाखेति। गनिक्रमे प्राप्यग्रहे लेदिक्रमविलंबग्रहणं स्यात्
तयथा तुल्यविरोधइत्यर्थः॥ काचेति। भाव्यात्राप्यग्रहणं व्यवधाने ग्रहणं न स्यात् व्यवधायकेन प्रतिबंधेन गमनासंभवेन त्राप्यसंभवादि
त्यर्थः॥ नतैजसत्वमिति। प्राप्यकारित्वानुरोधेन इंद्रियेगोलकातिरिक्तं च तद्वहिः संक्रियते गोलकस्य च तदधिष्ठानत्वसंभवात्। अप्राप्यकारित्वे तु
गोलकमेव चक्षुः किं तत्र सत्त्वाधानुपपत्तिः अदृष्टविशेषसाचिव्ये तत्स्फुटत्वादित्यर्थः॥ अधिष्ठानेति। आधेयचक्षुष आधारसंबंधानि
यमेनयथा शाखावासंबद्धग्रहे पि प्रदीपः प्राप्यकारी तथा चक्षुरपीत्यर्थः॥ रश्मीनरेति। एवं च यावति दूरे संबद्धं ते तावद्ग्रहणमित्यर्थः॥
यद्यप्यनिर्गतं गोलकवर्त्मि मासैमेव चक्षुस्तथापि निर्गतं महद्भवतीति भावः॥ ततश्च प्रदीपवत्तेजः प्राप्तोक्रमात् ज्ञानं दृष्टान्ते ना

त्वादित्ति। यद्देवस्तूद्भवव्यंजनं तदेवालोकरतिय धात्वमस्तथैव च तत्तेषामित्यर्थः। चक्षुर्व्यापारोऽकाल्पमात्रत्वेन चक्षुषा नावदर्थसंस्पृष्टेन यु
गपत्तावदर्थग्रहणमिति केषांचिन्मतमत आह केचिदित्ति। दृष्टेत्ति। एवं हि तस्य चक्षुषः कृष्णागोलकसंस्थत्वेन तत्रस्थमपि गृह्येतेत्यर्थः। ननु
कुड्यदेशस्यमेव गृह्यत इति न तदुपलब्धव्यत आह दृष्ट्येति। न च चाक्षुषवृत्तिस्थाने स्वतन्त उपपद्यते किं तु गोलकद्वारा साक्षात्स्पृष्टदेशस्थो
नाप्यस्तित दाक्षेत्रदिनाग्रह्यतेत्यर्थः। स्फटिकादीति। तथा सचित्रेशुता तेषां व्यवधानप्रतिबंधकत्वाभावः। भासाद्रस्वभावतया सच्छिद्रत्वा
विशेषकस्पर्शालित्वेत्यर्थः। येषामिति। कुड्यादिव्यवहितमित्युपलब्धोऽत्र उपलेशस्य मपि गृहणीयास्तित्यपि यो ऽपि न तु प्रतिबंधकस्याभावात्पा पे
नत्वान्नेव्यवहितग्रहणमित्यत आह। न हानि। नित्याधिर्हि व्याप्तिर्विघात कारणत्ति व च्छाक्तिनेवत्राकारणत्वे न तु प्रध्यतेनेव च त एव
प्रतिबंधकत्वं नित्यादेरनंतरमन्ते पि नित्यादिकार्याभावप्रसंगात्। अनंतरालवर्तिनः प्रतिबंधकत्वं स्वजन्य परिमाणस्यार्धादेरंतरा ६३
लेस त्वेम हत्परिमाणस्य गरुडादेरग्रहणप्रसंग इति भावः। ननु नित्यादिव्यवहितचक्षुर्ग्रहणे योग्यत्वाभावान्न गृह्यते न तु प्रा

स्पर्शाभावादिति शंकते योग्यमिति। अयोग्यत्वे स्थैर्यपक्षे नोपपद्येत तथा च कदाचिदुत्पत्तिर्न स्यात् तस्य नित्यादव्यवधाने ग्रहणापत्तेः।
तद्दशायां तदयोग्यं एकस्यैव योग्यत्वायोग्यत्वयोः स्वाभावादित्याह। स्थैर्य इति। ननु अनित्यत्वेन नाशाभावात्तथा ग्रहणदशायां यत्र आसीत् सयो
ग्यः अग्रहणदशायां त्वयोग्य इति अत आह। क्षणिकत्वेपीति। ननु क्षणिकतापक्षेः तत्रापि सहकारिणां परस्परमसमासन्निरपेक्षत्वे तदवान
हि विनष्टयोर्बीजक्षित्योरंकुरजनकत्वं न तथा घटस्य रूपोः अपि सहकारिणोः अहेतुः न घटितव्ये परस्परं प्रत्यासत्तिरपेक्षितैव। प्रत्या
सीदतां प्रत्यासत्तिर्जायते। अतिशयः कार्यं अन्यथा सीदन्तः अप्रत्यासन्नाः सहकारिणः अन्यथा सहकारिकारणानि विभावात्। अपरस्प
रकारिणः अतिशयपत्तिफलोपदर्शितान्कुर्वन्ति एकं कारणं प्रत्यासन्नमेव परं कारणं प्रत्युपहितं कुरुते तेन न स्वस्थैव निराव। निरंतरो
त्पादो अक्षयोरपि सहकारिणोः संयोगस्तु उभयोरेवान्यथा तु प्रत्यासत्त्येन स्यथा हेतुः न घटितव्ये हस्तस्पर्शनाशयोरित्यनिष्टत्वात्।
प्रत्यासत्तिरेवेति। नवेति। अव्यवधानस्य प्रत्यासिद्धत्वादित्यर्थः। तन्तुरिति। गच्छद्रहेतुः प्रतिक्षणं निरनुवर्तमानं गत्वावच्छेदकसंयुक्तं ग

वतीति न्यायमतं तत्र लक्षणे कृतानि रासेन न्यायपदमग्रे स्थापनीयमिति भावः। रूपादिसंग्रहायाह। काठिन्येनेति जानाति। एकंवृनज्ञातीयस्य
सर्वस्य तरुमूर्द्धज्वलनमेवेत्यर्थः। विच्छेदनं स्पर्शनेंद्रियं आहरणमाहरत्र मुक्तस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यानुमयपक्षेतराह। आद्रि
नयरत्वीरसादेः पर्दिणामात्रासाद्वा दाह। तप एवेति न पाकतनुरूपं अपितु कर्मधारयस्त्वर्थः। घटादिषु वर्णं पार्थिवं गुरुत्वादिस्वनुमा
मंनसं नवति जले व्यभिचारात्। नापि तेन ऊर्ध्वमिति नाप्यसंदिग्धानि द्वेः। उपष्टंभकनागस्य वायुगुरुत्वं तत्र संयुक्तसमवायेन प्रतीयते न
नत्रैव का तिष्ठतीति संदेहात् तथापि सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यनुमानं। नचात्रैष्यसिद्धिरुत्तमागस्याप्रतीतेरित्या
शंक्य घपीति। ननु यदि सुवर्णस्य द्रवत्वं स्यात् पार्थिवस्यात् तदा तपेन द्रुतिव्यक्ते रदर्शनमतनिम्बपादित्यर्थः। पक्षहेत्वोस्तयोः सतोः परस्पर
विलक्षणयोर्हेत्वोर्विरोधस्तु विशेषविरोधो महत्पदं येन दृष्टान्तेन त्रिसंयोगेनोच्छिद्यमानस्य पक्षे वानुच्छिद्यमानस्य सत्वाद्दोषः स्या ९५
त्। अयं तत्र विरोधावच्छिन्नयोरसमानधर्मत्वेपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य समानधर्मत्वात्। अन्यथा महानसीयवह्निना सह इतरपि

स्पर्शनेतरसत्त्वरतिस्पर्शत्वात्तत्रापि विरोधः स्यादित्याह ॥ विशेषेति । ननु तर्हि विशेषे विरोधोदाहरणं किमित्यत आह तथेति । यथा
विशेषविरोधो दृष्टान्ते तथाग्रे वक्ष्यामो न त्वेवमौ दित्यर्थः । सुवर्णं तैजसं अत्यन्ताग्निसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधारत्वादिति प
क्षे न सन्न वर्तते सपक्षासौ रादितेऽसौ विपक्षाद्व्यावृत्ता देवमाहि … त्वेनासाधारणत्वादित्याह । नवेति । आस्तामिति हेत्वाभावनान्ते इत्यर्थः । वि
रुद्धमिति । व्यभिचारीत्यर्थः । साध्यसत्त्वरतित्वेन विरोधासंभवादिति बोध्यं । नैवेति । जलत्वे द्रवत्वस्य दृष्टान्ताप्रासंग्रहः स्यादिति । स्ने
हस्यापि विद्यमानत्वादित्यर्थः । तर्केणानुमानमाशंक्य आत्र योजकत्वेन परिहरति नवेति स्वभावो यद्यन्यत्रस्यात्तदा तेर्दृष्टजलं
मप्यन्यस्य स्यादिति पृथिवीस्वभावो … पृथिव्या मत आह । नवेति । स्वभावे समव्याप्तिदर्शनेन सकलजपृथिव्या
तस्यादित्यर्थः । ननु मास्तु पृथिवीमात्रस्य स्वभावो घृतस्य तु स्यात् तथापि न तेजसि स न वर्तत इत्यत आह । नवेति । एवं हि सर्वमित्रे स्या
त् । न वेति स्वभावे सम व्याप्तिदर्शनेन सकलजपृथिव्या नस्यादित्यर्थः । ननु सा मास्तु पृथिवीमात्रस्य स्वभावो घृतस्य तु न नु जातौ दोनस्य
तेनाभिन्नजातीयत्वादित्यर्थः । एवं च यथा कारणावशादन्यत्राप्युष्णधर्मानेन कर्मणा न पृथिवीत्वं तथा नैमित्तिकद्रवत्वेनापि

स्याद्। तस्मादिति। अपि च सुवर्णम पार्थिवं असति विरोधिद्रव्ये त्यंताग्निसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् जलवदित्यनुमा-
नमित्याह॥ ।किंचेति। उत्पन्नस्य पार्थिवभागे च न [illegible] निवारः। तत्र तस्यैव विरोधित्वात्। असति विरोधिद्रव्य इति नागानावादित्यर्थः।
ज्ञातेनैवेति॥ ॥अग्निसंयोग [illegible] यान्तरनोत्पघने किंतु पार्थिवभागविशाद्ग्रतीयतइत्याह। तन्निमित्तं [illegible]॥ अभिनवादेवनास्वर
रूपानुलम्भो नत्वभावादित्यभास्वरं रूपं च मतं उस्य च साधकमसिद्धमित्याह। असिद्धेति। अभिनवत्वनंतास्वरत्वानुपलं
भेतुष्ठ हरति। नहीति। प्रसंगाद्विचारयति। अथेति। तद्धविति सुवर्णस्य च अत्यन्तकृत्वादित्यर्थः। नीशीत्यनिमा कनेनो [illegible]
वेनाभिभवावा च प्रतिपादनायत्तथा चात्रानुद्भूतवाद्वेवानुपलंभो नत्वसतिजवादिनिमित्ताशयः। नत्वमिष्टेनैत्रपुमपिद्रवत्वे-
पलम्भनइत्याह। अभिनवेचवपान्निदृष्टांतासिद्धिमाह। नहीति। तस्य उल्काप्रकाशस्य उल्काप्रकाशोग्न्यते विविच्यलु-
यः साहश्यो। ~~[illegible]~~
~~[illegible] दृष्टांतासिद्धिमाह। नहीति। तस्य। उल्काप्रकाशस्य उल्काप्रकाशोग्न्यते विविच्य [illegible]~~

मेषावत्त्वगन्धवत्त्वादित्याशयः ॥ रूपमिति यदि तैजसमिति यदि तैजसमपीत्यर्थः । तेजोऽप्युष्णस्पर्शवदित्यादिक्रमेण निरूपणे बीजमाह । अतीति
यत्नेति । कालाघवेन्वया प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयतया पृथिव्यादयः प्रधानं तेषु वाधिकगुणाश्रयतया सर्वं सर्वप्राधान्यं बाह्या
काशयोस्तु वायुरप्राधान्यं त्रिविधं कार्यत्वेनेति प्रेयं मनस्तु न प्रतिनियतमिन्द्रियं सर्वथा स्वकृत्वादित्याशयः । अत्र प्रयोजकत्वशंकायामाह । पा
कजत्वेति । वायुस्पर्शो पाकजो पार्थिवस्पर्शत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वे ऽनुसत्वेऽपि स्पर्शमात्रस्य तथात्वे पाकजत्वं न स्वीकृत्य यानित्ततु
नतत्त्वेन व्याप्तस्य वृत्तिं नेतरत्वादिः अग्निसंयोगवृत्तिप्रतीततया दावद्विपाकजविशेषाणां तस्य दर्शनेन न विशेषान्तरस्य पाकज २५
त्वव्यापकत्वात्तथा च तत्र निरस्ता वायुस्पर्शपाकजत्वनिवृत्तिः यदि तत्र निरस्ताव पिपाकजत्वं तिष्ठति तदा संसर्गाद्यो ऽपि पाकजानवेधुः ।
एवं च सर्वत्रापि निवारणे विशेषान्तरनिरस्ता वायाव पितथात्वेनैतव्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । तद्विरहितेति स्वाविरहितेन
कैवं यत्र विशेषान्तरं तिष्ठति पार्थिवरूपादौ तत्र व्यावर्तिकायाः व्यापकनिवृत्तेरभावात् । व्यापकत्वमपि तत्र तिष्ठतीत्यायो तुनव्या
पकनिवृत्ते रितिभावः । विशेषान्तरनिरस्त्वावेद त्रपाकजत्वं मिनिवृत्तेनतदेव पार्थिवस्पर्शत्वाव पाकजत्वयो व्याप्तिरागतेत्या

द्रव्यारंभे नेति। संयोगं विना किं समवायिकारणं स्यात् संख्यादिं विना रूपादेः संख्यादिन स्यादित्यर्थः। एवं चारंभकस्य संख्या
दिनियमेन न तु जनकतयारंभकेपि तद्वदिति भावः। विभागे नेति। परमाणवादिद्व्यणुकस्य समवायिकारणनाशात्संयोगनाशात्समवा
यिकारणनाशादेव नाशो वाच्य इत्यर्थः। परत्वेति। पदार्थैकदेशपदार्थमिथ्यापक्षा तत्र सर्वत्रासत्वेन दूरत्वादूरत्वयोः संभवेन स्या
मुक्तसंयोगस्यापरस्य संभवे तत्कार्ये परत्वापरत्वव्यापकमित्यर्थः। एतद्रूपवदिति। एतदित्यादिपदकविशेषणानामनिरूपणं पृथि
व्यादिनापेतिरतासाध्ये निधानाय देन संयोगोपन्यस्यते अन्यथा स्पर्शवादित्यादिवैयर्थ्यात्। स्पर्शवद्वेगवत्त्वमस्येवा
निधानत्वात्। एतदपि कर्मासमवायिकारणं अन्यत्वं हेतुः न तु गुरुत्वादि। एते नेति। सूत्रकृता वायुगुणगणनायां १८
रूपस्यानिर्देशेन स्पर्शस्य च निर्देशेनेत्यर्थः। नन्वेवमरूपस्यादिष्वपि स्पर्शस्यासाधारणत्वे स्पर्शस्य वायुत्वव्यापकत्व स्या
पकत्वं स्यादिति विरुद्धेनेत्यत आह। तथापीति। न हि स्पर्शत्वेन तस्यासाधारणतापि त्वेतादृशस्पर्शवत्वेनेत्यर्थः। कृष्ण
विदिति नैयायिकतत्त्वा उद्भवो रूपानुपलंभेन न तत्र चित्रतादित्याशयः। न तत्रित्येतद्रूपमपि उद्भूतं नोपलभ्यत इत्याह। अपि न वे

पीति। दृष्टांततासिद्धिमाह नच तत्रिति। तस्य आकाशस्य उद्भूतशब्दाश्रयत्वेनेति विशेषस्तु नापः। सा ...स्पर्शस्य भाषा ४१
५ वत्त्वस्य पित्तद्रव्यावस्थायां कथमिति यदि तेजःसमित्यर्थः। तेजोप्यंशः। पृथिव्यादिकमेवानित्यपणे वाजमात्। त्रिति नियतेति। कालत्रयपेक्षया प्रति
यत्नेंद्रियतत्र प्रयत्नतया पृथिव्यादेः प्रधानं तेषु राविकरणं तेन यावत्त्वे स्पर्शप्राधान्यं वाधाकाशयोस्तु वायुप्राधान्यं त्रिविधकायव
त्त्वेति। अयं मनसस्तु न त्वनियतमिंद्रियं सर्वेषामेकत्वादित्याशयः। अनयोऽनुकूलं कायमाह। पाकजत्वं हानि। वायुस्पर्शो पाकजो पार्थिवस्पर्शत्वादिति
त्रानयोरनेकहेतुसत्वेपि साध्यं मास्तु तथापाकजत्वं च वह्नित्वापातेन तु च नसत्वेन व्यापकस्य ... नतरत्वादेः प्रसंगान्तः पृथिवीन पाकवपि
कत्वे विशेषाख्यस्पर्शदर्शनेन विशेषातरस्य पाकजत्वव्यापकत्वान्न तथा चतेति। तत्त्वावायुस्पर्शोपाकजत्वनिरूपणं यदि तन्निरूपणावपि पाकजत्वेति
केन तेन संख्याद्योपि पाकजा नान्य ... एवं च समवायिनाम निसारेण विशेषा न्यवनिरूपणाशयावच्छित्यात्वेन तत्र व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। तद
विदिति। एवं च यत्र विशेषांतरं तत्र पार्थिवरूपादि तत्र यावत्क्रियाः आपकमिति तत्रावात् व्याप्यपाकजत्वमपि तिष्ठति तयोस्तु व्याप
कत्वेति रितिवादः। विशेषांतरनिरूपणे स्त्रपाकजत्वं निरूपणं तदा पार्थिवस्पर्शत्वादिपाकजत्वयोर्व्याप्तिरागतेत्याशयः। द्रव्यारंभे नेति। संयो
गं विना किं समवायिकारणं स्यात् संख्यादि विना रूपादेः संख्यादिन स्यादित्यर्थः। एवं चारंभकस्य संख्यादिनियमेन न तु जनकतयारंभके

यितदिति भावः। विलिंगेनेति। परमाएवारद्रव्यस्य समवायिकारणनाशासंभवेनासमवायिकारणनाशादेव नाशो वाच्य इत्यर्थः। यदाव
क्षित्रमहिमाणकेलानदासर्वनाशात्वेन हस्ता हस्तयोः संनद्धेन संयोगस्यापि प्रसक्तेः संभवेत् कार्यपरत्वोघातकत्वप्रकृमित्यर्थः। एतद्रूपवदिति।
एतद्विधादिपि हि विशेषणमहिम्ना न पृथिव्यादीनामतिरतासाध्ये निघानपदेन संयोगे घटते अत्र स्पृश्यस्पर्शवदित्यादि विशेषयधर्मो हि स्पर्शव
द्रोगबद्द्रव्यसंयोगस्यैवाभिघातत्वात्। एतादृक्द्रव्यकर्मसमवायिकारणाऽनवं हेतुः तच्च गुरुत्वादित्येतेनेति। तत्र केरुता वायुगुणगणनायां
त्रपूस्या निर्दिष्टेन स्पर्शस्यैव निर्दिष्टत्वेनेत्यर्थः। नत्वेवमरूपत्वसाल्विपेन स्पर्शस्पर्शसाधारणत्वे स्पर्शवान्वयवस्यापकत्वं हृर्वेति। वि
रुर्थेतित्यतश्रोत्रेण नयनवेति। न स्त्विस्पर्शत्वेन तस्मात्साधारणवायुप्रत्ययस्य तदुत्पत्तेन व्यापारोत्तरं नाविलंबं न स्यादित्यर्थः। तत्तपपघते
तामिंद्रियत्रयोऽन्तनया नुकृतस्मादिलं त्वगिंद्रियत्वे नाहशस्पर्शत्वे नेत्यर्थः। कस्यचिदिति। ॐ मलये निस्पर्शस्याप्यवयवस्य पुनर्वा
भुस्पर्शेन स्यादित्यर्थः। ननु स्पर्शेनानुमातव्य इत्याह। परमाएविति। शब्दादिभिरपि नानुमानमित्याह। स्थूलानामिति। स्थूलकार्या

लक्षित्यर्थः। तेषां परमाएवजन्यत्वेन परमाएवनुमापकत्वादित्याशयः। संस्थानविशेषः स्थानविशेषः कोऽजकादिजन्याऽसंभवात्। सत्वात्
त्रंगसंगिसजितं त्रसरेणुः। नन्वेतावता पृथिव्याद्यवच्छिन्नत्वं वयवारस्वत्वं इन्द्रियत्वं त्रसस्य वायोः त्राप्यनेन च सर्वस्य स्पर्शस्य न यात्वेमान
मस्तिहिथा न स्याविदीन्द्रियत्वं कुतो न भवतीत्यत आह। अत एवेति। अयमाशयः। कस्यचिदेवेन्द्रियत्वं न सर्वस्येत्यत्र दृष्टविशेषारख
तंवत्रयोकंरं इंद्रियत्वे पिकस्यचिदेवव्यंजकत्वमित्यत्रापि न निरूतत्वं त्रयोऽकृत्वे मिति। ननु शरीरस्य तद्देशस्थानत्वेन रवाऽद। नांशर
रत्वं न स्यादत आह। न खेति। इन्द्रियपक्षिरित्यर्थः। ननु नाप्यधाररूपमिन्द्रियपदोपादानस्य किंकृत्यमत आह। नन्विति। त्वकराद
वायास्पार्थिवतया न वायुयवावयवं प्रत्यक्षतया। नेंद्रियत्वमिति। कथं वायवीयं सिद्धिंद्रियत्वमिति शंकायां नत्वक्षशब्दवाच्यस्य तत्त्वकूमो
अपितुप्रत्यक्षस्य रूपकृत्यै इन्द्रियेणाशंकायास्तत्संबंधो नास्त्येवेति सिद्धांत नस्यस्य नायेंद्रियपदमित्याशयः। एतत्त्वायोरप्रत्यक्षत्वे। त्वगिंद्रि
येति। वायुप्रत्यक्षस्य तदुत्पत्तेन व्यापारोत्तरं नाविलंबं न स्यादित्यर्थः। तन्मतेऽप्युपपद्यते त्वगिन्द्रियत्रयोऽन्तपानुकृतस्मादिलं त्वगि
द्रियेणलिंगज्ञानानंतरं वायोरनुमानादत आह। नवेति। नवायुलिंगग्रहे त्वगुपदस्य तदीयलिंगस्यानुमानाशीतापाकरुध्य

...ता.स्वौ

शस्याग्रहेपितथापित्वत्वादित्यर्थ इत्याहः। शीतस्पर्शेति। ननु शीतस्पर्शादिरूपि वायुलिंगं न भवत्येव यत्र व्याप्याश्रयतया नानुमापयति तस्य
ऊष्मादिस्वनित्वात्। तथापि त्वपातत्कृत्। नंतरं तत्राश्रयत्वेन ऊला घटानुमानानंतरं एतऊलादिकेन विदाश्नीत मम्या धाना गमनं तक्र
तदितिनुमानेनंतत्राप्रत्यक्षतया वायुस्तिद्धिरितिनिष्कउपप्लोलेवेति शंकते। नवेति। तथाश्रनीति। त्वगिंद्रियव्यापारानंतरं अनीति।
ननुशीतइत्याघाकारेण इति। ति उपनायकत्वेन ज्ञानस्य पवनस्पर्शानाधनधिकरणत्याअनीयमानस्य विशेषदर्शनमस्त्व
नयानत्वात्तदाविषयत्वात्। तथाप्यत्वस्थितशीतस्पर्शादौ वायुलिंगत्वारोपादित्यवधेयम्। बाधकाभावादिति। अनुष्णशीतलेचाधिके स
हैत्वेवाकस्यनमुक्तिमत्स्याघटादावपिकुरादीनां रूपादिग्रहउपरूपः स्यादित्यर्थः। ननु यद्यपि यत्र स्पार्शनत्वं तत्र चाक्षु ९१
षत्वे वा कस्य एवं व्यापकनिवृत्त्या स्पार्शनत्वं न तत्र चाक्षुषत्वं एवं व्यापकनिवृत्त्या अत्र स्पार्शनत्वंनत्वमि
त्वमितिनास्तिस्पर्शस्यनिवारणात्तथाऽत्वे सति यत्र स्पार्शनत्वं तत्र चाक्षुषत्वं एवं व्यापकनिवृत्त्या अत्रने स्पार्शनत्वं नत्वमि
हृत्तिरितितत्रतस्कृतायां बाधकं शंकते। अस्त्वपवायोश्चाक्षुषत्वमिति। विपक्षइति। यदिनया व्याप्तिः स्यात्तदा व्यापकनिवृत्तिम्त्रेतुमास्त्व
प्रयोजकत्वादित्यर्थः। ननुउन्मस्पर्शनिदानं प्रतित्वक्स्पर्शौ कारणं नो चेद्रूपोपलक्षणा वेव आश्रितो न च वायो रूपात्

वानतथावनवायोस्पर्शनिरूपणमतआहानहीति। वस्तुतः सत्त्वतया एवंत्वचोद्रव्यग्राहकत्वेघटादयस्त्ववानरूपयन्निहिवुर्थः स्व
पस्पर्शसंस्कारादित्वेद्रव्यग्रहस्व स्पर्शग्रहेपितस्यादेवं वायुरिवतद्रूपः स्पर्शेनग्रहीतनवप्रमाणाभावान्नस्पर्शस्यसंस्कारि
तादृव्यग्रहेपितुल्यत्वादित्यभिप्रेत्याह। रूपाभावेपीति। यदि च यद्रव्यं वाक्षुषंतदेवस्पार्शनमिति व्याप्तिस्तदा यत्तद्रव्यंचा
क्षुषंन स्येवस्पर्शस्पार्शनत्वस्यान्न सहचारस्यैव यत्र तुल्यत्वादिति वायुस्पर्शोपिन्नग्रहीतेतिभावः। नन्वद्रव्यचाक्षुषत्वे
स्पर्शत्वावच्छेदकताअत्रम्य चाक्षुषत्वंतअतस्पर्शत्वावच्छेदकताप्रयोजकंद्रव्यत्वावच्छेदतापानुप्रयोजकमेवतस्यापि वनतदर्शनादिति
शंकतेउस्तमिति। एवं चाधेनत्वचाद्यग्रहउपपद्यतएवं व्यापकस्पर्शोत्कर्षनियम्यवाक्षुषत्वस्य विभ्रमान्नत्वाहवाक्षुषत्वमात्रं व्याप्ति
नतुनवाक्षुषत्वमित्याशयः। यदिद्रव्यग्रहेपि स्पर्शोगृह्यते तदा ऊष्मादिस्पर्शग्रहप्रतीतत्वानुपपत्तेः तथा च ऊष्मादयो दिनत्वा वायुरित्याह। अ
पार्थिवेति। अत्रापार्थिवेषुनिधानस्य नवाऊपरूपामस्तथा वापार्थिवे सर्वत्रैतिनार्थः किंतु वाकाराध्याहारेण पार्थिवे सर्वत्रैवेन
र्थस्त्वसाध्यत्वमोनिरन्वयस्पर्शग्रहसामर्थ्याद्वपित्वादवपि त्रुटनिन्मस्यादित्यर्थः। नन्वसम्मतम्यत्वविरोधानमुपपद्यतेत्राह्यत्वेन्वा
वहानानंतरंवाकुसंनिधानेतरेवेदमित्याकारत्वगादिसंस्कारत्वान्नतुलवकमतेसंस्काराभावादित्याह। अत्य निदानमिति

स्प्र॰

पृथा। अत्यन्तहेऽपि वायोनमाणांतरनितसंस्कारवजेनोत्पत्तिहात तथानुमानिकेऽजलादिस्यर्थः। ननु स्नेहेऽजलमित्यादिक्रमोपमस्य नमे धर्म अ

हेऽपि नवधर्मि अन्वयनियम। शीतलंजलमित्यादिकमोयांतु नियम एवान्यथा भत्पये जलत्वेखानुपपत्तेः चाक्षुषत्वप्रयोजकस्येस्पर्शे

स्वरूपवत्त्वस्पे वत्वावत्वप्रयोजकस्य योग्यस्पर्शवत्त्वस्य सत्त्वेन त्वाचत्वे बाधकानाकाङ्क्षे वंचजलादित्वावेन तत्पवेन्मशंकरवायुस्पर्श

त्वोदस्तदीयस्पर्शेऽपि धर्मिणा त्वेखान्मतत्वसमानाधिकरणेन भूतस्पर्शवत्त्वस्य त्वमन्वाचत्वप्रयोजकस्य जलादावियतत्रौ

पसलावेत्याह अथेति वायु । इति। अत्र घ्राणादौ भूतनिवारकारणयत्तु पत्त्वस्यमानेति स्तस्पदेत्यर्थः। घ्राणादिस्पर्शस्याप्यनुमानो

हिराव्यत्वावं यद्व्यवेत्वावं तन्न संख्यादयोऽपि तथा न यावद्वायोस्त्वाद्वत्वेन जनतः संख्यादयो विभ्रत्वे ननु नावायं नियम एव नास्ति

समानोपलंभयोग्यतयातथानियमसिद्धेः अतएव यद्ग्रहाद्वक्तसंख्यादिग्राहकमिति तिसिद्धो ह्यद्रियग्राह्यहासंख्यादीनामुप

पघतेवक्तेषाद्स्यमहेसंख्यादीनां ग्रहाद्वनुवावग्रहेऽग्रहान्नयोग्यलाभे देतुद्व्यग्रहेऽपि तदग्रहे सानस्यात् वृद्धिस्तु योग्यतायः ६२

समायामपि स्वमहेऽपि संख्यादयो नगृह्यन्ते खवशान्नेलावता योग्यता वे ग्रमेतथावववायुर्न्नीलावः। अत्वानस्पर्शावन्त्वाराकाशव

दित्यत्रिजेत्याह। अत्रोक्तरति। एतत्संख्यादिनामप्रत्यक्षत्वं ननु स्वोपलंभे योग्यत्वे ऽग्रहमाणसंख्यादितो यादिग्रहे स्पर्शे

स्प॰ १। अतएवेति। ह्युत्पत्तिरिहेत्यर्थः। स्थैः नानुमानस्यानेनबलेवत्वमाह। नत्वादेति। योग्यमिति। पृथिव्यादिस्पर्शेसिद्धसाधने

वारणाय रूपवत्त्वरूपासमवेतरइति। योग्येति। योग्यानुपलब्धिवशाद्रूपसामानाधिकरण्यमस्य सिद्धमित्यर्थः। ननु योग्य

तया रूपंनोपलभ्यतेनत्याव रूपसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति शंकते। नवेति। रूपस्य योग्यता हि उद्भूतत्वं न वास्विज्जावदातत्र

कृतेवेऽसद्घस्या नर्थोदिति। वक्तं किंचिदुपमुपलभ्येत अंसालानुनसंनवत्पापार्थिवे भूतस्पर्शस्य भूतरूपसामानाधिक

रणपनियमात्। उष्णादिस्पर्शे व्यभिचारवारणाय पार्थिवेति न वा घयोजकत्वं सामग्र्यासाम्येनैकोऽपरे परेरूपवनियमात्।

इत्याह। अत्रि नावकस्पेति। अन्यथेति। यदि नसामग्री साम्यमिस्पष्टः। यद्यशुक्लरूपवत्त्वां पृथिव्यां नोद्भूतस्पर्शनियमो मे।

नयन गते पित्त सो रोगे व्यभिचारात्। तथा च शुक्लनीलवत्त्वामस्त्येवेत्यत्रिआयमणो नीलस्पर्शे तु सामान्यत एव नियमगृहीतोपाधेय।

विंवयघस्पष्टपि नीलत्वस्याचरनागुरुत्वस्याचरनवायात्स्त्ररितिवर्म्पपुरकावावचन ति विशेषः स्पर्शादित्याह किंत्वेति। पार्थिवीत्वभ्रे

रूत्वमिति धूमस्य व्यभिचारः तदापरिस्तैऽवनति विशेषाभावेन गुरुत्वाभावादिति शंकते। धूमेति। अनं धूमता पपत्ते धूमस्यवन

मा० का०

तद्विशेषदर्शनेनतत्कारणस्यगुरुत्वस्यतत्रानुमानादित्याह।अत्रतत्सूक्ष्मेति।गुरिमविशेषदर्शनेनोर्गुरिमविशेषवत्तुर्यत्रेत्यर्थः।पद्
लिविशेषदर्शनेनतोलिंगस्येत्यर्थः।एवंवह्नेरपिगुरुत्वमस्त्येवेतिनव्यभिचारइतिभावः।एवंचपरिशेषात्तत्रद्रव्येतादृशस्पर्शा
ग्रहिनविशेषस्यहेतोलिंगस्येत्याशयेनाह।द्विवादाध्यास्तितपिति।एवमिति।पृथिव्यांघटादावित्यादौअंशेसिद्धसाधनवारणायासती
अप्रत्यक्षोत्तरसिद्धिरित्याशयेनाह।द्विवादाद्यास्तितपिति।एवमिति।प्रत्यक्षेण्यादि...
त्वादिपदविशेषणं।विनागजन्मनिशब्दनव्यभिचारवारणाय।पाविनाग्रहणानेत्यादिनन्वसौपत्ति।जन्यादिघृतत्वदृष्टान्तोसिद्धसाधनवारणा
यनन्वसौति।अयत्नवत्संयोगहेतुकधृतोव्यतिरेकवारणायअस्मदादीति।निस्तरंगः।अत्रयोजकुलवशंकाश्मन्यः।कारणंविनाकार्यानुपप
त्तेरित्याशयः।तिर्यग्गमनाऽसमवायिकारणमाह।अदृष्टवदिति।पानपात्रेति।अनुकूलेपवनेनौकायाःशीघ्रगमनादित्यर्थः।अादि ७८
शब्दादिति।यद्वनपवनादिनांगसंगिनःसलिलस्पर्शानिश्चयेऽनलवदपूनस्यनशक्तोत्कादिनाऽनुमानादित्यर्थः।ननुधर्मिग्राहकप्रमा
णाभावःकिंचित्स्पर्शतिनवृष्टिपिवीस्पर्शवतस्त्वेवं।नत्वानेननानात्वंसिध्यतितथाचकथमित्थमसिधानमितिचेन्नोनेनाभा
णाभावःकिंचिदिति।अत्रपद्स्पर्शाश्रयत्वात्नघटत्वदित्यनुमानेनतदणुसमुदायणुकादिक्रमेणवृक्षस्थूलावयविन्वात्नघ
यसिद्धिनंतरंसस्थूलावयवीजन्यद्रव्यस्पर्शाश्रयत्वात्नघटत्वदित्यनुमानेनतदन्तुसमध्यणुकादिक्रमेणकुस्थूलावयविन्वात्नघ

त्ववदित्यनुमानेनतत्तन्तुस्वाश्रयंसेनानोनानाकार्यकारणत्वावापन्नत्वात्कार्यकारणत्वावापन्नकपालघटत्ववदित्यनुमानैर्मेवेवानानो
वानुमानस्यधर्मिग्राहकोपजीवनेनप्रवृत्तेः।धर्मिग्राहकेननानात्वसिद्धिरूकत्वाशयानतं।अपिचवायुर्नानास्पर्शवत्वात्पृथिवीवद
स्वनुप्यनुमानंतंनवता।त्याह।शक्यतेचेति।वोधेतिवायोस्तिर्यग्गमनस्वभावत्वनयायदूर्ध्वगतिशालितद्भ्यान्तरमितिसर्वपदकृत
वारणायवायो।अंगपदकृत्यर्थः।ननुजलादिसंमूर्छनेअव्यापिकरतआह।स्वभावादितिनिनुमनसोसंयोगेतिव्याप्तिरतआह।स्पर्श
वतोरिति।तिच्छणाघयोगमनादिनाकृथमनुमानमतआह।अत्रापीति।नवेनादिति।ऊर्ध्वगमनमित्यर्थः।ननुसावयविलेननघ
णुकवारणंसंभवतिनअणुकस्येत्यतआह।अवयवानामिति।एवंवसावयवितोदिति।स्यमहत्त्वविशेषवतोदित्यर्थः।अपिकिंस्विन्नेन्द्रिय
तुकांतरमेववायोस्तिर्यग्गमनस्वभावत्वादितिनाशंकनीयंतत्स्वभावस्यापिकारणवशेनोर्ध्वगमनोपपत्तेः।इत्याशयेनतरकल्पनायांमाना
नावादित्यर्थः।संयोगस्येति।अभिघातस्यसंयोगात्मकत्वादित्यर्थः।प्रयत्नेत्यतउक्तंकारणदूर्ध्वगमनेव्यभिचारवारणायप्रयत्नाधु
नावदिति।आदिपदेननोदनापरिग्रहः।तिर्यग्गतिस्वभाववत्त्वान्नेत्युर्ध्वगतिशीलत्वंनातोदृष्टान्तासिद्धिः।अनुकूलेनतदृष्टमाह।अत्रत्वे

कारी
ऊर्द्ध्वगतिमानयमिति तिर्य्यग्गमनासमवायिकारणसंयोगाश्रये व्याप्तिवारणाय ऊर्द्ध्वगमनेति पूर्ववद्वृत्तौ । कार्य्यकारणभावजन्द
तौ ऊर्द्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वं हेतुं साधयति । तृणादीनामिति । अदृष्टवदात्मसंयोगजन्येत्युक्तलनेनो
ह्यात्त्वर्थौ रणायोत्र ऊर्द्ध्वगमनशीलस्येति । अयनादित्ये व्याप्तिवारणाय अयञ्चाधर्मसंस्करति । एतेनेति । तथा च स्य
ऊर्द्ध्वगमने व्याप्तिवारणायेत्यर्थः । तत्र योगिनि नानात्व एकस्मिन्शरीरासंततत्रेद्वित्ति न स्यादित्यर्थः । यद्यपि निबिडस्योगेव तत्र योः समा
नत्वेदनकार्य्यविरोधप्रसक्तीत्यर्थः । अन्यथा उक्तं तत्स्याद्विनो घटस्याप्यनुपलम्भः स्यात् तत्र ऊर्ध्वजस्थिते सर्वसमत्वात् । चक्षुःस्थितिं विनोर्द्ध्व यसंयो
नदेशता विरोधः अन्यथा उक्तं तथा वा निबिडतया उक्ततेन समानदेशता विरोधः निन्नावच्छेदेनास्थितता वा अन्यथैकस्मि ७१
न्नानात्वे नवोक्तु घटानानुद्यात् तथा वा निबिडतयाकृतेन गतिप्रसाधानायायमाहुः । एकत्रैवोभौ तौ नानात्वं किमर्थमित्याशयः । नन्विति । पर्य्ययो
त्पत्तेर्घटपटादिष्वविनिन्नस्यात्तथा । पिकस्तु गतिप्रसाधनायायमाहुः ॥ इति वायुप्रकरणम् ॥ ॥ ननु द्विमितित्रमप्राप्तं वायुनिरूपणानन्तरमाकाशनिरूपणमुपेक्ष्य पृथ्व्यादिनि
च्छेदप्रसंगादित्यर्थः ॥ इति वायुप्रकरणम् ॥ व्याकुलानां निरूपणे प्रथमं भ्रमे यत्नानां दुर्लभमिति प्रथमं व्याकुलतावार्य्यत इत्यर्थः । अविच्छेन
रूपणमत आह । अमीइति । व्याकुलानां निरूपणे

नत्रजयं विनेत्यर्थः । अनधिष्ठितानर्त्रसल्लतनाः । अविच्छेदट्टनियतत्कदापि प्रजयोनास्त्येवेतदप्यापकपरं पर्य्यैवेदसं
प्रदायनिर्वाहे किं तगवता विच्छेतुं प्रवृत्वाप्यपकानां मृतान्तवाह् । सर्गादौ तद्वत्तत्त्वेन सत्वात्यातीत्यर्थः । विच्छेदृतीति । प्रजयेसर्गादौ
कथं घटादिनिर्माणं कथं वा घटादिशब्दप्रयोगः तदृसर्गास्थितौ नो शिक्षितत्वात् । अतीतत्वादित्यर्थः । अत एवेति । साधारणेत्वेतैः कथं
कश्चित्तसुखादिः परम्पा न स्यान्तिवैचित्र्यमित्यर्थः । अदृष्टेति । प्रजयानुरोधेन वृत्तिनिरोधे पुनः कथं सृष्टिः इति भावः कलादित्य
र्थः । अनधिष्ठितानामिति । अचेतनप्रवृत्तिपरत्वविष्ठानकार्य्यत्वनियमेव्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तौ प्रवृत्तिरचेतनस्य वा निर्वर्त्तेने
त्यर्थः । उपादानेति । नादिपरमाण्वादिकं वस्तलाकुलकार्य्यस्मदादीनां सेनवेतीत्यर्थः । अयोगनेति । तस्य पूर्वसंस्कारध्वंसयोधन्मधिया
वेनोसंभवादित्यर्थः । नन्वपकानामवस्त्यागः किमर्थमत आह स्ष्टेरिति । अनिर्दं प्रथमतो सृष्ट्यनंतरप्रलयस्य ध्वंसयानं तत्र कस्टश्चि
त्पतिपोनः पुण्येनादितो बोधयितुं संहारेण नवं तत्सिद्धहेतोः ब्रह्मलोकोपकोग्नवन्नीपत्र प्रमाणमाह । इति । इदृशश्च ब्रह्मलो
त्राप्यनुक्तान्तवतीत्यर्थः आगमेनब्रह्मलोको मुक्तिसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं जगत्क्रत्तत्र्वास्त्र मूर्त्तत्वं प्रसिद्धिर्य्यदितेत्यत आह । यदादि

ना· कु·

तिस्मिन्पक्षे क आगमार्थ इति चेत्त्रा ब्रह्मणो लोकमवाप्य मुक्ता भवन्तीत्यर्थात् । नित्येति । दुःखध्वंसलक्षणो मोक्षः संभवाद
त्यर्थः । ननु संसारे कथं रजनीत्वमत आह । जननेति । जननमरणप्रबंधेन धार्म्यान्धकारायत्वेत्यर्थः । ननु ना हि नन्वमिदित्यादि
विरोधात्कथं तत्र रात्रिरत आह । ~~[illegible]~~ । निशावेति । न त्वत्र पुनः संसारेण परमो विश्रामो न संभवतीत्यत आह । कि
यत्कामेति । ननु भुवने न तस्य सुखासंभवे कथमधिपत्यमत आह । यथेष्टमिति । न तज्जनितसुखाधारत्वं तत्पतित्वं अपि
ऊकमित्यर्थः । अत एव यतः सकलभुवनपतिमित्यर्थः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यमाह । अनन्तरं कालमिति । ननु कल्पवदित्या
या कथं हेतुविभ्रमत आह । अथापीति । अस्त्वेवमाकारानित्या । तथापीति । सत्कृतत्वेपि औपाधिकं मानात्वमाकाशादे
रिव नैव विरुद्धमित्यर्थः । न केवलं तत्र नागतव्यवहार औपाधिकः किं तु घटादिव्यवहारोपीत्यत आह । उत्पत्तिरपीति । संजि
षनिन्नरकालस्य संज्ञामाह । सवेति । आदिपदेन मलादयः शब्दग्रहणे । उत्पत्तिस्थितिहेतूनां प्रलयहेतौ हि निमित्ता इत्यर्थः । वेद
नन्वेवं घाणुकस्योत्पत्तिः स्यादेवेत्यत आह । परमाणुस्पदेति । गुणस्यके हेतुक्रियानसंभवतीत्यत आह । सर्वेष्विति । शेषेण

नेष्टुर्यादिति । कर्मविपाकाद्यानादित्यर्थः । अनुरूप्यादिति पक्षपातसंभवादित्यर्थः । कृतहानपक्षपातेनेकृतस्यापि दुरितस्य फला
दानेन । अतेनानागमः अकृतस्य तस्यापि फलदानेन । अनाश्वरः असमर्थः । सुलमानस शब्दविषयगणेषु कोपि प्रत्येकमनिर्मि
वस्थेत्युक्तमाह । गणशत्वेति । एतेषां नेतृत्वमाह । अत्रेति । कर्मवासनाधर्माधर्मौ ज्ञानवासनात्रोर्वोना । अपकृष्टेषु धर्मादिषु जने
न संभवतीत्यत आह । उपजङ्घनमिति । यथा [illegible] धर्मादिफलादाने पक्षपातित्वमेवागतमत आह । उपजङ्घनमिति । तुदेति । अ
भेदे आज्ञानाया असंभवादित्यर्थः । पदद्वयेपि सुखादिपदमनुख्यार्थमाह । कुरुवेति । बीजमत्रागमः । प्रलयविच्छित्तौ प्रलय
नंतरं विच्छेदे प्रलये सर्गाव्याप्यकालानुच्छेदत्वादित्यर्थः । मानसेति । नगवता शिष्टिनैस्तैरस्मदादिसिद्धेत्यर्थः । पुरत्रयोजनस्यै
वनदिष्ठा विषयतयानादिष्टत्वमाह । पुरायेति । सृष्टिः । सर्वमिदमिति । ईश्वराधीनतयोत्कं वेदप्रामाण्यादित्यर्थः । शरीरेति । सोप
तिकं बुद्धिमत्पूर्वकमित्युच्यमाने घटादिनिरंशतः सिद्धसाधनं स्यादिति शरीरेत्यादि । शरीरानपेक्षमित्युक्ते आकाशादेर्बाधः ।
तथा च मिलितमुपात्तं । शरीरानपेक्षेत्यत्र निर्यस्य तत्र क्रियादेरित्यर्थः । सर्वकमित्युक्ते कालादृष्टादिभिः सिद्धसाधनमिति तु वि

ननन् सर्वकमिति। कारणवत्वस्य कारणकत्वं नतु कारणाधारत्वं स्वकारणस्य स्वस्मिन्नप्रतीतेर्यत्तु किंचित्कारणाधारत्वस्य ... तोलसत्ता
त्वं वस्तुतस्तु कारणवत्वेन कारणसंबंधमात्रं विवक्षणीयं यत्किंचित्करणस्याकाशादेनाधाराधेयभावादिसत्वेन कारणजन्यत्वस्य
पः संबंधो वा यस्य तथा च जन्यत्वमात्रेण वक्तुं हेतुः। न स्वकारणसंबंधित्वं हेत्वर्थः। तथापि जन्यत्वस्य लघुत्वात्। ननु गुणपदं नुपादेयं तो
[illegible] तिवेन्नास्वकारणत्वेऽपि स्वरूपेण कारणत्वं न तथा च रूपकत्वेन समानवृत्तिवेधतया जन्यत्वस्योपादेयत्वात्। यदि च
तो मेरवं न दोषस्तदा लक्षणस्य रूपेणक कारणव व्यमपि दत्वर्थमिति न्याय। अनुपलब्धेति। कारणत्वेऽपि सर्वविनिगमनेयस्य सर्वका
न एवं न स्यात् तत्पूर्वतादेस्तत्र कुर्यं कारणं औ ग्रा (पि) मित्यर्थः। कार्यगुणत्वेनेति। कार्यवन्निगुणत्वेनेत्यर्थः। ननु कार्यत्वे सत्तिगुणत्वे
न गुणत्वस्य वैयर्थ्यादिति। कर्मत्वेनैवेति। नित्यस्य कर्मणो भावेन विशेषणव्यावर्त्याभावादित्यर्थः। ननु कृतोऽपि हेतुर्विरुद्धः कृतं गंधव
त्वस्य वैयर्थ्यादिति विवक्षितेन गंधवत्वसाध्यविपरीतेन तदभावेन हेतोः सामानाधिकरण्यमेव विरोधः प्रकृते च विवक्षितसर्वहेतु
त्वमसर्वहेतुत्वमाह। कारणवत्वस्येति। एकैव विवक्षितः सर्वहेतुः तद्विपरीतेनासर्वहेतुत्वेन घटादौ सहचरितो हेतुर्विरुद्ध इत्यर्थः। प [illegible] वि ९४

कार्यजन्यहेतुकारणमित्याह। सर्गेति। सर्गादिकेऽस्मिन्नेवानिर्बंधो न संभवतीत्यत आह। प्रलयेति। महेश्वरेच्छा महत्त्वगुणसंयोगरूपं
मेवेति वियुक्त्वेति दिव्यनाय त्रिनिचारयति। महेश्वरेति। त्रिपेति। द्विनाशस्याप्रत्यवायसंभवादित्यर्थः। न च तन्नेच्छापदयोः पौन
रुक्त्यपरिहाराय इत्येवेति। कृत्स्नमहेश्वरेच्छादिग्रहणपरत्र क्रियादिरिष्यापौनरुक्त्यादित्यर्थः। ननु यादृशी आकाशे सति वायो
दिनाशस्तदा कथं तेऽविनाशः तत्रस्थे ऽसन्नेवत आह। अवीर्यादिति। हाधिकादिक्रमेण नाशः इत्यर्थः। स्वभावादीति। सांख्या
नां प्रकृतेर्वेदांतिनो ऽविद्याया एव मूलकारणत्वादित्यर्थः। त्रा न घापक्षनयानुवादतया त्रयोऽनिरूपकार्यं नन्मतानुद्भि
नन्वेवं प्रयोजनमिति तावत्। अवस्थानेपरमाणूनां सर्वेषां स्वविनाशस्य कारणत्वमपाकरयति। तदेत्यर्थ इति। ननु अवि
नत्वे संयोगरहितत्वेन संभवतीत्यत आह। कार्येति। द्व्यणुकेति। द्व्यणुकसंयोगरहितानामित्यर्थः। तेषु संनिहितदशायामपि
द्व्यणुकारंभसंयोगासंभवात्। अनुविद्धत्वे शरादीनामिव संभवतीत्यत आह। संबद्धा इति। विशेषविशेषण निषेधपरत्वेन
रयति। उपसंहरणमिति। कालेति। सूर्यक्रियादेः संनिहितदशायामिव तत्रासंभवादित्यर्थः। तत्क्रियायै च दक्षिणादिपरिकल्पनमपि
त्वारायः। महान्कृतस्य संदोनोनाशो येनेहशदिनागरूपेण कर्माघंकर्मतस्मात्स्वजनवोयस्य वेगस्येत्यर्थः। अन्यथेति। शतव

ला॰ त्वरी॰ क्षणान्तरकालसंस्कारह्नि॰ शतवर्षे सति स्यात्। न च नास्ति द्विरूपाधिविनेत्यर्थः। तदनन्तरकालसंस्कारहितत्वाप्यानुमितिमाह। तदिदमिति।
पुनःशब्दस्य प्रयोजनमाह। पुनरिति। सर्वोक्तेर्वा निदं प्रथमता पुनरुक्ता। ...येत्यर्थः। इति नाव॰। ननु तदा प्राणित्वे नास्तीत्यत आ
त्राणेति। ननु योग्यता कादाचित्कत्वात् एसंबंधेन सा मुक्तस्याप्यस्तीत्यत आह। संसारिणामिति विद्यमानादृष्टानामित्य
र्थः स्वेति। अनुभवो लौकिकः साक्षात्कारस्तेनानुमित्यादिरूपे पुरुषीयानां न सुखादिज्ञानेषु नातिव्याप्तिः ईश्वरादिषु दृष्टेन।
स्तीत्यत आह। संसारिष्विति। सर्वक्रियोगानुरोधेनाह। लघुटत्र परेति। साध्यं त्वाधर्ममिति नाव॰। न च शब्दोपमानत्वे हेतुमाह। ऊर्ध्वं
करोतीति तदापि तिर्यग्गमनमेव वायोरित्याह। पवनेति। आद्यम्यादिति। कस्यचित्संयोगस्यैकेन विद्वना कर्षणादित्यर्थः। अविशेषस्य
तयेति। स्पर्शवदवयवत्वात्पाकजस्याभिघातस्य नावादित्यर्थः पार्थिवाणुसंयोगे घटत्वपुरुषकृत्यमाह। तेन सा। नाम इति। पिन्छ 72
ष्टित्वं पिताहत्वं लघुत्वेन संचवनीत्यत आह। शरीराणामिति। क्रमितिसमुदायपरंत्वपतत्र आह। द्वीपि ईश्वरानीश्वरयो
केचीश्वरोऽपि कर्त्ता परे तु नेश्वर एवेति नाव॰। शरीरेति। शरीरस्यापेक्षे कार्ये जगवति सत्यपि शरीरी कर्ताज्ञियतद उप्यधः।

वस्तुत ~~सर्वज्ञस्य~~ ...तेषां साध्यविपरीतसाहचर्येण विरोधोऽपि तु तेन व्याप्तिरित्याह। सा इति। साहचर्यमात्रेऽलेति। साहचर्यमात्रे न द्विरे
घटत्वं तदसाध्यमाह। कार्यत्वेनेति। अरूपस्य शब्दादेः कार्यत्वेनानित्यत्वानुमाने यथा रूपसाहचर्यं न दोषस्तथेत्यर्थः। अयमाशयः।
नित्यः कार्यत्वादित्यत्र विरोधः स्यात्। पक्षत्वे पक्षधर्मताबलात्प्रकृते रूपाभावसहचरितसाध्यं विवक्षितं तन्नीरूपस्य पक्षत्वेनात्र पक्षधर्मता
बलेन रूपाभावसहचरितस्यैव सिद्धेः तद्धि परीत्यं रूपसहचरितेन घटादिदृष्टस्य निरूपत्वेऽस्तीति तत्र हेतुसत्त्वेन विरोधः स्यादिति नैनु
यत्किंचिदेवं कृते विपरीतेनास्तीति विरोधः स्यादित्यत आह। अविनेति। यदि तथाव्याप्तिः स्यात्तदास्मानिरूपितव्याप्तिर्न विवक्षितं तदिति दे
नहि परत्वेन व्याप्त्यादिविरोधः वस्तुतस्तथा व्याप्तिरेव नास्ति सर्वज्ञस्य कर्तुरनुपलम्भाबाधादिति नाव॰। न च सर्वज्ञस्य बाधेन तव व्याप्तिरा
यः सर्वज्ञ एवेति कथं तद्विपरीतस्येत्यादिग्रन्थ इत्याह। सर्वज्ञस्येति। असर्वज्ञे सम्भवति नास्ति नियमः सर्वज्ञ इति निष्ठः किं तु तस्मिन्नपि धि
एवं च तेन विना विरोधः सत्त्वान्न व्याप्यत्वमिति न विरोध इत्याह। नन्विति। ननु सर्वज्ञ इव सर्वज्ञोऽपि नोपलभ्यत इति सोऽपि कथं सिध्य

प्र० स्वयौ

५६॥

तौत्वा हतथाविधस्येति नहि तेन कथं द्वयोर्विरोधः नहि शशशृंगे नर्त्तकीं विरुद्धमित्याह। स्फुतरामिति। रूपान्धने त्वायो हि स्पर्शानु
पलंभेन रूपं घटादौ ग्रहणीयात्। रूपानुपलंभेनैव स्पर्शवायोः सतयोर्विरोधशंकेन न तु ज्ञातः संबंधः। तेन रूपाग्रहणादेव नस्य सर्वज्ञस्य वक्तृ
रनुपलंभेनैव किंचिद्भिरुपलंभाभावे कथं हेतुना विरोधस्त्वर्थः। प्रतीतौ वेति। यद्यपि केवल दर्शितः सर्वज्ञः कर्त्तोपलब्धस्तत्रानुत
रोन न विरोधः सकारणकत्वेनैव सर्वदैवोपलब्धेः कर्त्तुश्च कारणत्वादित्यर्थः। दर्शनेति। न ह्येकस्य धर्मिपरिहारमात्रे विरोधः स्पर्शस्या
पि रूपेण विरोधापत्तेर्नाप्युभयोर्द्धर्मिपरिहारः कृतत्वमूर्त्तत्वयोस्तत्त्वापत्तेः किंतु नियमः। एकैकस्य द्विष्ठत्वाद्रूपस्पर्शयोरिव
हित्यादिषु सर्वज्ञ सकर्तृत्व सकारणकत्वयोरुपलब्धेर्न विरोधः। वायोरूपानुपलंभेऽपि स्पर्शोपलंभस्येव घटादौ सर्वज्ञानुपलंभे न स
कारणत्वोपलंभेनस्य विरोधापन्नयोरुभयोर्न्नत्वात् न हि सर्वज्ञकर्तृत्वे सकारणत्वस्य नियमतस्त्यागः संभवति अतः तत्रस्यैव कलः ७८
कारणत्वादित्यर्थः ननु हेतुनाकारणवत्त्वेन साध्यविशेषस्य सर्वज्ञकर्तृत्वकत्वस्य प्रवो मुक्तेर्नास्तु विरोधः किंतु साध्यविशेषयो

देवा सर्वज्ञसर्वज्ञकर्तृत्वे। सह इति शंकते। स्यादेतदिति। ननु तयोरूपस्थापकाभावादनुपस्थितयोः कथं विरोधोपस्थितिरिति शंकायामाह।
व्याप्तीति। तथा च नोपस्थापकाभाव इत्यर्थः। तयोर्विजगतोपस्थापकत्वं दर्शयति। व्याप्तिरिति। दृष्टान्तरूपं व्याप्तिः साधयति। पक्षधर्मता
त्वन्यथेत्यर्थः। एवं चाप्यनुमापितयोर्विरुद्धत्वेन ज्ञातयोः कथं द्वित्वादेर्ज्ञानमित्याह। न वेति। अनयोर्विशिष्टयोर्ज्ञातयोर्न विरोध
ज्ञानमित्याह। स्वरूपेणेति। ननु ताभ्यां ज्ञानयोर्विरोधज्ञानमत आह। परस्परेति। अनपेक्षाभ्यां ताभ्यां तयोरुपस्थितिः सापेक्षा
त्यां तो नाघटत्वादनेहाति केवलया व्याप्त्या केवलया निरूपणेन पक्षधर्मतया पक्षधर्मज्ञानेन। एवं च निरपेक्षाभ्यां तयोरनुपस्थितिः
नः कथं विरोधज्ञानमित्यर्थः। द्वितीयेत्याह। सपक्षेति। परस्परसहकारिता पक्षाभ्यां तथैवोपस्थापनीयं यथा न विरोध इत्याशयः।
एकमेव ज्ञानेनान्यामनुमितिरूपं जननीयं तथाव ज्ञाने कार्ये किं विरोधेनेति ताद्वगेन ननु अर्ज्यमानायामनुमितौ पक्षधर्मताबलादसौ
किंकविशेषसिद्धौ कथं लौकिकविशेषज्ञानं विरुद्धयोरेकज्ञानेऽज्ञानादिति शंकते। नन्विति। एतावता कथं लौकिकविशेषज्ञानमि
तिवेदनिजबिनं। तत्रेष्टापत्तिरिति सर्वपक्षसिद्धाभ्यामाह। ततः किमित्यादिना। ननु यथा सामग्रीसत्त्वेऽपि विरोधेन लौकिको

न सिद्ध इति तथा चौ तौ किं कोन सिद्धेदन्योन्यविरोधस्य तुल्यत्वादित्याह। अन्येनेति। नदिदमिति। अत्र द्व्यणुके समवायिकारणज्ञानं ना
त्वकार्यत्वा[illegible] तु। अत्र हि पक्षधर्मताबलात् अणुके नित्यसमवायिकारणं सिध्यति। अनित्ये ऽनवस्थानात् तत्तथात्वेनयो विरोधे पि
यथा नोभयासिद्धिस्तथा प्रकृतेपीत्यर्थः। आपि त्वात्र नित्यसमवायिकारणे नापि तु समवायिकारणेन साध्यदृष्टान्ते ऽनित्यसत्त्वेपि
पक्षे तेनानुपपद्यमानो नित्यमात्राय पक्षधर्मतासहकारेण यथा पर्यवस्यति तथा प्रकृते पि नासर्वज्ञकर्तृव्याप्तिः किं तु कर्तृत्वेति
पक्षधर्मतासहायेन सर्वज्ञकर्तारमुपस्थापयति। एवं च यद्यसर्वज्ञेन व्याप्तिः स्यात् तदा सर्वज्ञोपस्थापिकापि धर्मतया विरोधान्नेव
त्वेवं च यासहकारिता पक्षता स्यात् मविरुद्ध एवार्थ उपस्थानीयः स च कर्त्ता व्याप्त्या सर्वज्ञ उपस्थाप्य पक्षधर्मतयेति न दोष इति भावः। निरपेक्षा स्याः ७९
व्याप्तिपक्षधर्मतायां विरोधे विरोधी वा को प्यर्थो न प्रतिष्ठेतेति कथं विरोधे ज्ञाने सापेक्षायां तु विरुद्ध एवार्थ उपस्थापनीयः सव
व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रं पक्षधर्मतया सर्वज्ञत्वादेति। न सर्वज्ञासर्वज्ञयोः कर्त्तोपस्थितिरिति कयोर्विरोध इति नतत्वं न तु पक्षधर्मताबला
यदि व्याप्त्या कर्तृमात्रं पक्षधर्मतया सर्वज्ञत्वं स्यादिति। न सर्वज्ञासर्वज्ञयोः कर्त्रोपस्थितिरिति कयोर्विरोध इति नतत्त्वं न तु पक्षधर्मताबला
वत्त्विंहानं त्वशरीरः कर्त्तास्ति साधर्म्यवित्तिः सर्वज्ञ न सेद्धुमर्हतीति ज्ञानत्वनित्यत्वयोः समव्याप्त्यज्ञानाकाशादौ विरोधावधारणात्।

एवं कर्तृत्वाशरीरत्वयोरपि कुविंदादिमुक्तयोरिति शंकते। स्यादेतदिति। साधारण्यो शौचे विशेषे ज्ञानत्वनित्यत्वमन्तरेणेति। ज्ञानत्ववि
रोधान्नित्यत्वं कुत्रापि न निश्चितमिति चेत्कुमरशक्यं। एवं सति न तत्र अन्नितावत्पक्षस्यासत्त्वापत्तेः। एवं नित्यत्वविरोधेन ज्ञानत्वस्य साध्य
न्यतएवासत्त्वे ज्ञाने नानुगतिर्न स्यादेवं सत्त्वशीतत्वयोरपि न सामान्यतस्तु केवलं को विरोधः। शीतोष्णयोः ऊष्णत्वेऽसौरुपलब्धेः
किं तु विरुद्धधर्मित्वद्वयमेकत्र धर्मिण्यनतिष्ठतीति विरोधरूपत्वं। तस्माद्यथा शीतत्वोष्णत्वयोः पृथिव्यादावेकत्रासत्त्वं तथा ज्ञा
नत्वेकस्मिन् धर्मिण्येवसत्त्वं वाच्यं। सर्वधर्मिपक्षस्य दीयज्ञानादिसद्दृष्टापत्तिस्तत्रोभयोरनङ्गीकारात्। अर्थस्य ज्ञानादिस्तप
सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात्। अतएव मूर्त्तत्वनित्यत्वयोर्घटाद्यो विरोधेपि न परमाणौ सिद्ध्यसिद्धिव्याघातादित्याह। एत[illegible]पातीति।
नन्वेतेः शंकरे विशेष विरोधानावेशकारां तेरुनावेन वन्हिसिद्धान्तसिद्धस्य परोक्षत्वं व्याप्त्येनेत्यत आह विशेषेति। यत्र तु साध्य
ण्योर्विरोधस्तत्र विशेषविरोधस्तत्रेत्यर्थः। सर्वप्रकृते नास्तीति भावः। ननु इदं वह्निमत् तृणादिविकारकारित्वात् इत्यनुमानस्य
तन वह्निमत्त्वव्यापकमोऽस्यन ज्ञत ततो निवर्त्तमानं स्वव्याप्यमपि निवर्तयतीति तर्हि कर्तृव्यापकशरीरनिवृत्त्या प्रकृते कर्ता

का॰ टी॰

निरस्तं नित्यस्यात्। एवं व्यापकस्यानुपलम्भाभावेन साध्यस्य बाध एव प्रसज्यते तस्मान्निर्विशेषणविरोधपरिहारेणाभिहितमित्याह। स्यादेत
दिति यत्र कर्तृत्वं तत्र शरीरित्वमिति व्याप्तिः यद्वा यत्र सिद्धसिद्धौ बाधा कार्यत्वं तत्र शरीरिकर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं तन्मेषा प्रथमे ईश्वरेण न क
र्त्ता शरीरित्वादित्यत्र सिद्धसाधनात् परमाणवः सावयवाः मूर्तत्वादित्यत्रेव द्वितीयस्तु नियमस्त्वयापि नाङ्गीक्रियते अन्यथा
हि नारीनघारस्य कार्यत्वस्यापि निरस्तिप्रसंगादित्याह। नैतदपीति। दृष्टान्तानुमानेनुक्तदृष्टं यद्धिमं तेऽवलु रूपादिपरा
वृत्तिकाष्ठादिति विवक्षितं तदा सदनुमानमेवैनतत्र तेऽसो विद्यमानत्वात्। ननु तस्मिन्कथं तेऽदृष्टमिति चेत्तदसिद्धेः नहि तेऽ २४
सौ रूपादिपराहत्युपपन्नो हिमे तु हेतुरसिद्ध इति चेन्न हिमस्याग्निसहकारित्वात्। तस्मात्तत्र व्यापकानुपलम्भाबाधः न
ऽस्मिन्स्वव्यापकस्येनोत्स्येन सदविद्यमानत्वादित्याह। तृणादीति। ननु विशेषधिनिह्राने विद्यमाने कथं तेऽमत्वमत आह। न
हीति। ननु हिमं वह्निमत्तृणादिविकारकरित्वादित्यत्रोस्य विशेषव्यापकव्याप्तस्याबन्निर्व्याप्तिः स्यादित्यत आह। अथेति।

अत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः एवं व्यापकानुपलम्भाबाधकत्वेणाविरोधः प्रसज्यते नास्तीत्यर्थः। ननु हिममग्निमत्तृणादि
रकारित्वादित्यनुमाने सदोषोस्त्वित्यत आह। अथेदमिति। अत्र साध्यस्यैव बाधो न व्यापकबाधेनेत्यर्थः। ननु तेऽसत्साधकानुमाने घव
स्त्वित्यत आह। अतादृशस्येति। वह्निविनाशस्य तेऽसो निवृत्तिप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकारणं विना रूपपराहत्तेः कार्यस्यानुत्पत्तिप्रसं
गात् एवं तन्निवृत्तिसाधनमाशंक्यमित्यर्थः। तस्मादिति। दृष्टान्तदोषात्तिकयोः संभवादित्यर्थः ननु तदाशिस्या नि
नुमानके दोषस्त्वित्यत आह। सत्प्रतिपक्षत्वमिति। कथं विदिति। स्थापनायाः स्वोक्तिदोषाश्रिति संधानमित्यर्थः। अन्यथानु
न वलत्वादिति भावः। तथा विधेति। अस्य मात्रस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः। शरीरनिरूपेक्षाया उत्पत्तिस्त इदं तं न हेतुरस्त्वस्य
विपक्षाद्यावृत्तेविपक्षादाकाशादेरपि व्यावृत्तेरसाधारणत्वादित्याह। शरीरेति। अनुत्पन्नत्वं च न हेतुः स्वरूपासिद्धे
रित्याह। उत्पत्तीति। ननु शरीरस्यापेक्षामात्रनियमोऽस्ति त्वं हेतुः अस्ति चेत्तदाकाशादेः सपक्षादेर्निवृत्तिस्साधारणमित्यत
आह। शरीरादिति। व्याप्तिग्राहकमेव विशेषणं सार्थकं प्रसज्यते नुत्पत्तिमात्रे अकर्तृकत्वव्याप्त्यइति शरीरपदं व्यर्थमे

न्या॰ दिकरी

त्यर्थः। निश्चिनेति। यादृशस्य हेतोः सपक्षे व्याप्तिग्रहः। तादृशएव पक्षे हेतुक्रियतइत्यर्थः। अन्यथेति। व्याप्यग्राहकस्य विशे
षस्योपादानेनीलधूमादिरपि हेतुः स्यादित्यर्थः। अकृतेनस्वरूपासिद्धिवारणायकृते पितद्विशेषणं नदेयं व्याप्यग्राहकता
दित्याशयः। यथेति। ईश्वरज्ञानं कथं शरीरं विनास्यात् तस्य ज्ञानस्य शरीरजन्यत्वात् नित्यत्वेन यापादितदपेक्षा न तदा प्रय
त्नमात्रमस्तु किं ज्ञानेन। न च ज्ञानं विना तदसंभवः। नित्यतया ज्ञानानपेक्षत्वादित्यर्थः। इतीति। इत्यादिकस्वरूपापादि
बुद्धिः प्रतिकूलतर्को दूषणमस्तीत्यर्थः। ईश्वरेपीति। सिद्धोक्ताया घटादिभिन्नत्वेनैवासिद्धेः। असिद्धत्वाश्रयासिद्धिरिति
कर्तृत्वे। ज्ञानेन प्रकृते ज्ञानसमानाधिकरण। अन्यथेत्यापत्तिरिति भावः। तद्विपर्ययादिति। अनित्यप्रयत्नशरीरस्य वर्ज्ये १८
जन्यत्वात्भावादिविपर्ययाः। तत्र जन्यत्वात्भावमात्रस्य व्याप्यत्वे शेषवैयर्थ्यादिति भावः। नन्वीश्वरो बुद्धिमान् प्रयत्न
वत्वादित्यत्रानित्यप्रयत्नवत्वमुपाधिः बुद्धिमत्यस्मदादौ विद्यमानत्वेन साध्यव्यापकत्वात् प्रयत्नवति जगत्क
सत्वेन साधनाव्यापकत्वादित्यत आह। नवेति। बुध्याद्युत्पाददृष्टान्तार्थं यथाद्यः प्रयत्नो न तु बुद्धिमत्वादिति नाऽ

मानंतपासबुद्धिमान् प्रयत्नवत्वादित्यपि न क्रियतइत्यर्थः। इत नइति। अत्रापि यथादायदीश्वरो निःप्रयत्नः स्यान्निर्बुद्धिः स्या
दिति नोक्तमनेन तथापदि निर्बुद्धिः स्यान्निःप्रयत्नोऽपि वेदिति नो चमनइति दृष्टांतनयेकमनुमनेन तथा च न कोप्यसंगतिरित्यर्थः।
अन्यथा प्रयत्नेन बुद्धिसाधने प्रयत्नगतकार्यत्वमुपाधिः संभवत्यपि न तु बुध्या प्रयत्नसाधने दृष्टे प्रयत्नकार्यत्वेन हेतु
त्वेनानुपन्यासात् दृष्टान्तेपि तथात्वाभावाच्च। प्रयत्नेन बुद्धिसाधने दीर्घत्वकुशकपाले दृष्टान्ते जनयकारणत्वेन बुद्धिरा
यातु नेश्वरे तत्प्रयत्नस्यानित्यतया बुद्धिं विनापि संभवात्। ननु बुध्याप्रयत्नसाधन इति तस्मात् दृष्टान्ततयैव व्या
रत्यपपत्तिः। एवेनेति। प्रयत्नेन बुद्धिसाधने कार्यप्रयत्नवत्वमुपाधिर्दातुं शक्यत इत्यर्थः। ननु वस्तुगत्या कार्यप्रयत्नव
त्वमुपाधिरस्मन्मते ईश्वरे साध्यव्यापकत्वाकत्वात्। अनुमानदशायां कुतेन दातुं शक्यत इति भावः। एवं च यथा वह्नितोव
धूमानाइंधनादिति पक्षपि नानुमानं वह्निः सामग्र्याऽनुपाधित्वात्। वह्निमति तस्याने यत्येन साध्यव्यापकत्वात् आ
इंधनवत्पने यत्येन साधनव्यापकत्वात्। अपर्वतत्आइंधनवान्। वह्नेरितिवानानुमानं आइंधननियतस्यकस्यवि

साध्यव्यापकस्यायोगोलके विद्यमानस्य साधनाव्यापकस्योपाधेः संभवात्तथापि वह्न्यार्द्रेन्धनयोरनुमानं धूमे न संभवतो
वधूमस्य तदनुमयसाधने निरुपाधिकत्वात् । तथा प्रयत्नेन बुद्धिसिद्धिर्मास्तु तत्रोपाधेर्वक्तुमशक्यत्वात् । कार्यत्वेन तु काय
कर्त्रोरुभयोर्यमिव साधनत्वानेकान्वयत्नानां सिद्धौ न किंचिद्बाधकं तस्य निरुपाधिकत्वात्तत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्
एतदुभयोर्नृत्वेन न सिद्धौ ज्ञानादिसिद्धेरप्रतिहतत्वादित्याह । किन्त्विति । तस्येति । मिलितसाधकस्य क । यत्वहेतो दित्यर्थः । ननु
यत्र यत्र सकर्तृकत्वं तत्र शरीरजन्यत्वमिति विशेषो घटादाविति साध्यव्यापकः क्षित्यादौ साधनाव्यापकश्चोपाधिः न च तत्र मा
नाभावस्त्याह । नन्विति । घटादौ कश्चिद्दृष्टः विशेषः कारणविशेषजन्यत्वावच्छेदकत्वेन बाध्यः सामान्यस्यापि विशेषज्ञानतया
तदनुपपत्तावच्छेदकत्वादिति भावः । ननु कारणविशेषाभावात् कथं तथेत्यत आह । शक्त्वेनेति । सिद्धे कारणविशेषे कार्य र्ग
विशेषश्चावश्यकत्वमित्याह । ननु इति । शरीरं निर्मुक्तकर्तृकत्वानुमानानुरोधेनापि सविशेषः स्वाकार्यः कार्यत्वेन तदनुमानं संभवात्
दृष्टिरित्यादौ व्यभिचारादित्याह । अवश्यमिति । अपि च वह्नित्यादौ कृतमिति बुद्धिर्न स्याद् घटे ध्वंसादौ तु कारणादर्शिनामपि

कृतमिति धीर्जायते । तत्र घटत्वादिज्ञानं प्रयोजन्यत्वमननुगमात् । नापि छिन्नादिसाधारणधर्मज्ञानमतिप्रसंगादित्यनु
गतानतिप्रसक्तत्वेन तादृशधर्मस्वीकारदित्याह । सवेति । यत्र ज्ञानानन्तरं कारणादर्शिनोऽपि घटादौ कृतमिति बुद्धिरुत्प
द्यते सविशेषश्चावश्यकत्वमर्थः । तादृशबुद्ध्यावेव किं प्रमाणमत आह । नन्विति । घटादिदर्शनानन्तरमकृतविप्रकर्षेण त
त्कालं जायमानः कृत इति शब्दप्रयोग एव स्वकारणज्ञानमाक्षिपतीति भावः । एवं चैतेनैव विरोधेन सकर्तृकत्वानुमा
नं न तु कार्यत्वेन सामान्येनेत्याह । तत एव तेन सह एवेति । ननु विशेषस्यानुमापकत्वेऽपि सामान्यानुमापकं दृष्टं गुणत्वं र
त्वानुमानदर्शनात् एवं च विशेषकस्यानुमापकत्वेऽपि सामान्यानुमापकत्वं न हीयत इत्यत आह । कार्यत्वेति । यत्र
सामान्यविशेषयोर्नोपाधिः तत्रैवं प्रकृते तु सामान्यविशेषेण सोपाधित्वात् निर्विकल्पिकावन्देत्यत्र युक्तमिति । यथा स्फटिके
कजौहित्यसंक्रामकतया उपाधेरस्तु नमनुपाधिस्तथा सामान्यस्य व्याप्तिसंक्रामकतया विशेषस्य ... तत्रिछाउ

पक्षावृत्तिस्तस्मिन् व्याप्तिं ग्राहयति। विशेषसत्त्वेपि सामान्ये सत्त्वेनोपाधिः सएवारादिसत्त्वेन सामान्यस्यापि व्याप्यत्वादित्याह॥
विशेषस्येति। विशेषं प्रत्येव विशेषं जनयतीत्यर्थः। तथा च तस्य पक्षे वाधिकं यत्सामान्यं विशेषं च साधयति। न तु सामान्यसाधके सा
मान्ये उपाधित्वमित्याशयः। यदि विशेषस्य सामान्ये व्यभिचारित्वं(?) पाधित्वं तदाह। अन्यथेति। यत्तु दृष्टेरित्यादि वाक्य प्रतिपाद्यस्य
सिद्धत्वादपेक्षया सामान्यत्वादित्यर्थः। एवं च साध्यव्यापकत्वे विशेषस्य अव्यापकतया साध्याव्यापकत्वे विशेषो नोपाधिरिति भावः। तस्य
साध्यव्याप्यतासिद्धये अनुकूलतर्कमाह। नचेदिति। ननु क्षित्यादिकं सकर्तृकं शरीराजन्यत्वाभावादाकाशवदित्यनुमानस्यापि ८०
नवैयर्थ्यमखण्डनाभावबोधकत्वमाह। दिस्मरइति। अत्र कारणकत्वमुपाधिरित्यर्थः। ननु कार्यत्वेन हेतुना सकर्तृकत्वमात्रं सिद्ध्यतु
नेनैव घटादौ व्याप्तिग्रहात्। न तु सर्वज्ञादि। तत्कुतः सिद्धान्तस्याह। अस्त्विति। एवं सामान्यस्य सिद्धिः। ननु सामान्यव्याप्तिज्ञानेन नं द्वि
त्यादिकं सकर्तृकं सर्वज्ञाकर्तृत्वे सति सकर्तृकत्वादित्यनुमानेन विशेषसिद्धिः स्यात्तत्राह। यथादीति। साध्याप्रसिद्धेस्तथा

नुमानमशक्यमित्यर्थः। लब्धेति। सपक्षे प्रसिद्धं पक्षे सामान्येन इत्यर्थः। सामान्येति। सामान्यव्याप्तिः पक्षधर्मताबलाद्विशेषं साधय
तीत्यर्थः। नानुमानस्य वैयर्थ्यमर्यादा किं तु प्रमाणान्तरेऽपि सामान्यसाधकं सहकारिवशाद्विशेषं साधयतीत्यर्थः। सामान्येति। घटसा
मान्येति। घटसामान्ये हि शक्तं घटपदं योग्यतादिवशादेव यथा घटविशेषं बोधयति। तथा सामान्यव्याप्तेन हेतुना पक्षधर्मताबलाद्वि
शेषसिद्धिरित्यर्थः। ननु यथा ऽप्रसिद्धव्यापकतया नोपाध्युपनेन तथा पक्षधर्मतयापि न सेद्धुमर्हतीत्यत आह। अन्यथेति। न
हि प्रसिद्धानुमानेऽपि पक्षधर्मताबललभ्योऽर्थो न सिद्ध्येद्दहनो निर्वह्निरित्यर्थः। एवं चाप्रतीतस्य व्यापकतापर्यन्तग्रहो न शक्यते
सिद्धिस्तु स्यादेवेति भावः। ननु इच्छाद्याश्रिता गुणत्वादित्यनुमानान्तरं पृथिव्यादिनिषेधेऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रि
ता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादिव्यतिरेकी क्रियते न क्रियेत प्रथमानुमानेनैव पक्षधर्मताबलादतिरिक्तद्रव्यसिद्धेरिति
शंक्यते। अत्रेति। विशेषस्य अवस्थापकं प्रमाणेषु दृश्यमाकाङ्क्षादेकापर्येरानुपपत्तिः। शाब्दबोधस्यानुपदविषयकत्वं यदर्थान्वयबोधेन तं
दर्थविषयकत्वोत्तानेयत्वमाकाङ्क्षा घटत्वं जातमिति शब्दाद्घटत्वजातिसंसर्गेण सीतासनेन च विषयत्वे संसर्गज्ञानं संनव

तिकेवलस्य संसर्गस्यानानादितिन तद्विषये संसर्गादिविषयत्वमपि न स्यादेवेति सोऽपि नास्तीति। एवं चान्वयिनितानर्थः। परिस्फुरति
यावतानवच्छिन्नाद्याधोपपत्तिः नन्वधिकः ज्ञाने चान्वयिनि सामान्यावगाहिनि न त्वकोऽवस्तुषु विशेषेषु वाधोऽनुपपत्तिस्तत्र विशे
षांतरसिद्धये व्यतिरेकीत्र वर्त्तत इत्याह। नद्रसदिति। द्विविधाप्यनुपपत्तिरेकान्वयिसिद्धौ ... तस्य सामान्यस्यानुपपत्ते
प्रतीत्यनुपपत्तिरपरा प्रतीतानुपपत्तिः प्रतीत्यनुपपत्तौ विशेषादिप्रथमप्रतीतावेवास्तेनेतद्विषयत्वे प्रतीतेरेवोपपत्त्यनुमानं एवा
न्। एवं चान्वयिनि तावानर्थो नास्तते। यवता विना प्रतीतिरेव नन्वति। यत्र तु प्रतीतस्यानुपपत्तिस्तत्र विशेषैः ... प्रती
तस्य सामान्यस्यानुपपत्तेस्तदुपपत्तये विशेषांतरसिद्धये व्यतिरेक्या। इयमत्र इतीत्र ... च घणुकादिपक्षीकरणेनात्रके
सिद्धिः परमाण्वादिज्ञानस्य सिद्धिं विना न स्यादेवकारकत्रयोः कुः कर्तृत्वात्कारकगोचरज्ञानादिमत्त्वं प्रयोजकत्वात्र
वपरमाण्वादेरेवकार्य[illegible]त्वात्। एवं च घणुकादौ सकर्तृकत्वसिद्ध्या परमाण्वादिविषयकज्ञानजन्यत्वेन विशेषः सिद्ध एवेति
१८ तूच्चेति। नन्वेतावतास्य विशेषस्य सिद्धावपि शरीरानपेक्षज्ञानजन्यत्वे विशेषः कथं सिद्ध्यतीत्यत आह। एवमि

तेसामान्यादिराद्यानामपि पारिमाणिकत्वापत्तेरित्याह तथापीति। दिशि दिशि क्रियारूढं विशेषतोऽपि गरक्षणानिपत्तेते सु
मेनिविशेषणामपि तेनोपलक्षणमित्याहानेति। नन्वेवं नावेविशेषणस्यत्वतजादेरनुपपत्तिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्याभाव
त्वादितिशंकते। यद्येवमिति। आकुस्यति। प्रवृत्तिनिमित्ते शक्तस्य धर्ममात्रे लक्षणेत्यर्थः। ननु सुचक्रो लक्षणानिषे
धात्वयमिच्छमितिचेन्न। एकदेशिमतेनाभिधानात्। एवं वसंबंधरूपधर्मशंकायाः षष्ठ्याः सामान्यतो धर्मे लक्षणतयाव
कारा इत्रिधर्मवत् स्वरूपमित्यर्थः। षष्ठ्याप्याप्यत इति दिक्। ननु प्रवृत्तिनिमित्ताभावे पदानिर्विकल्पकं स्यात्॥ ॥ नस
येनस्वेनोपस्थितिशक्तिग्रहस्तदशक्यमपि परिस्फुरति। शब्दादीति। न निर्विकल्पक एवमपि सहप्रयोगानुपप
तेरल आह। याहृतीति। अर्थादस्मानितिकिउत्वादिषु पात्रयमतउपतिष्ठततरेके प्रवृत्तिनिमित्तेपदिवानेकोपाधि। स्थि
तेस्तदानानार्थते र्नसहप्रयोगस्तुपिकः कोकिल इति बहुपपद्यत इति तत्वं। ननु प्रत्यक्षमेव प्रमाणं द्विविधमिति नोपन्यस्त
नत आह। अत्रोपनयेति। ननु चाक्षुषतायां बहिरिंद्रियोग्यविशेषगुणवत्त्वप्रयोजकं नत्वाकाशेऽस्येवेत्यत आ

द्भूतस्येति महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वं चाक्षुषत्वप्रयोजकमित्यर्थः। अन्यथेति। इंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमेव प्रयोजकं मास्तु
स्त्वेतेत्याह। कथमिति। यद्याकाशो न चाक्षुषस्तदेतत्पक्षे किं चाक्षुषे बाधकमेतस्याधिकरणत्वेन किं नासत इत्यर्थः। आलोक ए
व तत्र तथा प्रतीयत इत्याह। आलोकेति। आलोकस्याधारत्वेन कस्य प्रतीतिरित्याशंकते। तथापीति। न स्पर्शप्रतीतौ न द्रव्यप्रत्य
आधारत्वेन जानातीत्याह। तदिति। ननु स्पर्शविशिष्टविशेषगुण इत्यत्र विशेषगुणत्वविशेषणे किं तु सामान्यगुणत्वमायात
न यावत्कथमाकाशसिद्धिरत आह। योग्य इति। एवं च विशेषगुणत्वस्याप्रसिद्धेः परंतु सामान्येन स्पर्शवत्सामान्यगुण
त्वयोपपत्तिरित्यर्थः। सामान्यगुणत्वमादायोपपत्तिरित्यर्थः। शब्दोऽकार्यः स्थूलाश्रयत्वे सति सामान्यवत्त्वात्। अत्र
१२ प्रमाणरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं। घटत्वादौ विशेष्यविशेषणाभावः। अत्र सत्यन्तं न साधनाय सर्वत्रतो ग्रंथोऽयं
घटत्वमत्रार्थे तु शब्दे न सामान्यादिधर्मकः। कार्यत्वादिति सामान्यादित्रयव्यवच्छेदाय इति। नित्यस्य व्यावृत्तावायव्यवच्छे
दिरूपितत्वेनाकार्यत्वव्यवच्छेदस्तु स्पर्शादिनित्यत्वात्। कर्मव्यवच्छेदः अतींद्रियग्राह्यतया। एवं सामान्यगु ८३

व्यवच्छेदो विभागादेरपींद्रियग्राह्यत्वादेव एवं च विशेषगुणत्वमस्य सिद्धमित्याशयः। स्पर्शवतामिति। न च संख्यावयवरूपा
दिभिः संख्यारूपादयश्चैवं तद्विशेषः तदनन्तरमित्यर्थः। ननु पाकजे घटादिगुणे व्यभिचारस्तत्राग्निसंयोगस्यैव कारणत्वान
या कारणगुणेनामकारणत्वादत आह। अत्र चेति। परमाणावेव पाकजरूपादयो द्व्यणुकादौ तु कारणगुणैरेवारंभ इति
वादिनां वैशेषिकाणामिदमनुमानमित्यर्थः। परमाणुगुणे तु न व्यभिचारः प्रत्यक्षत्वविशेषणादित्याह। परमाणुरिति। अपक्षे
ति। परमाणुरूपादीनामनित्यत्वादित्यर्थः। यदि हीति। अन्यगुणत्वं चेत्तस्य संयुक्तसमवायेन ग्राह्यं न तु हस्तस्थेन
शंखेन श्रवणसंयोगोऽस्ति तथा च शंखादिगुणत्वे संयुक्तः शंखादिशब्दश्रवणानुपपत्तिरित्यर्थः। कूलेति। यथास्य
कं च परेपि हिने श्रोत्रसंयोगे शब्दस्य समवायेन प्राप्तिस्तथा न वाद्यादिनेपीत्यर्थः। नवेति। हस्तस्थशंखेन संयोगास्त्यन्तवा
दित्यर्थः। नवेति। परगुणेन समवायेन संबन्धत्वेवेत्यर्थः। नन्वाकाशगुणत्वेऽप्याकाश एव शब्दो गृह्यते शंखावच्छेदेनोत्पन्न
स्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने समवायाभावादित्यत आह। तस्मादिति। शंखावच्छेदेनोत्पन्नो गृह्यत एव किंतु वीचीतरंगन्यायेन त्वो

मु॰ टी॰ २

हा। तस्येति महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वं चाक्षुषत्वप्रयोजकमित्यर्थः। अन्यथेति। इंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमेव प्रयोजकमित्य
पि तेत्याह। कथमिति। यद्याकाशो न वायुः स्पर्शवत्त्वादित्यपक्षो विवादस्पर्शाद्यधिकरणत्वेन किं नाश्रितमित्यर्थः। आलोक ए
वन्तत्र तथा प्रतीयत इत्याह। आलोकेति। आलोकस्याधारत्वेन कस्यचित्प्रतीतिरिति शंकते। तथापीति। न स्पर्शप्रतीतौ तद्वत्प्रता
आधारत्वेन ज्ञातत्वाहतादिति। ननु स्पर्शविद्विशेषगुण इत्यत्र विशेषगुणत्वनिवेशे सिद्धे तत्सामान्यगुणत्वमायात
नथा च कथमाकाशसिद्धिरत आह। यो विहेति। एवं च विशेषगुणत्वस्य सिद्धेरुक्तत्वात्सामान्येन स्पर्शवत्सामान्यगुणः ८२
दायोपपत्तिरित्यर्थः। सामान्यगुणत्वमादायोपपत्तिरित्यर्थः। शब्दः कार्यः स्थूलाश्रयत्वे सति सामान्यकत्वात्। अ
१२ प्रेमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं। घटत्वादौ विशेष्यविशेष्यमानं। अत्र सत्यं न साधनाय सर्वत्तेनो ग्रंथो न
धर्मिग्रन्थे तु शब्दो न सामान्यगुणात्मकः। कार्यत्वादिति सामान्यादित्रयव्यवच्छेदसिद्धिः। नित्यरूपाद्यावारणाय व्यवच्छे
दे? कार्यद्रव्यत्वव्यवच्छेदस्तु स्पर्शरहितत्वात्। कर्मव्यवच्छेदः अनित्यत्वे इंद्रियग्राह्यत्वयाः तदेव सामान्यगु
णेऽपि तत एकार्थद्रव्यत्वव्यवच्छे

व्यवच्छेदो विभागादेरिंद्रियग्राह्यत्वादेव एवं च विशेषगुणत्वमस्य सिद्धमित्याशयः। स्पर्शवतामिति। न हि शंखावयवरूपा
दिभिः शंखरूपाद्युत्पत्तौ विजातीयत्वे विशेषजनकत्वमित्यर्थः। ननु पाकजे घटादिगुणे व्यभिचारस्तत्राग्निसंयोगस्यैव कारणत्व
या कारणगुणानामकारणत्वादत आह। अत्र वेति। परमाणावेव पाकजरूपाद्यो घ्राणुकादौ तु कारणगुणोत्पत्ति रेवास्वदृति
वादिनां वैशेषिकाणामिदमनुमानमित्यर्थः। परमाणुगुणे तु न व्यभिचारः प्रत्यक्षत्वविरहादित्याह। परमाणाविति। अ
ति। एष्टव्यपि परमाणुरूपादीनामनित्यत्वादित्यर्थः। यदीति। अन्यगुणस्य स्वसमवेतसमवायेन ग्राह्यत्वे नव हरस्थैव
शंखे न स्यात्। संयोगोऽस्ति तथापि शंखादिगुणत्वे संयुक्तशंखादिषु ग्रहणप्रसंगः इत्यर्थः। कूलेति। यथास्य
कर्णविवरे पिहिते श्रोत्रशब्दसंयोगे शब्दसमवायेनापत्तिस्तथा नवाभिहितेपीत्यर्थः। नवेति। हस्तस्य शंखेन संयोगसंबन्धवा
दित्यर्थः। नवेति। परगुणेन समवायेन संबद्धत्वेवेत्यर्थः। नन्वाकाशगुणत्वे प्रत्यक्ष एव शब्दो गृह्यते शंखावच्छेदेनोत्पन्न
स्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने समवायान्न दित्यत आह। तस्मादिति। शंखावच्छेदेनोत्पन्नो गृह्यत एव किंतु वीचीतरंगन्यायेनेत्यर्थः।

अत्यन्तो ग्गन्धवदित्यर्थः। अन्यथेति। आकाशगुणत्वे समवायः आश्रितः संभवति। शंखादिगुणत्वे तु कापि न संभवतीत्य
र्थः। न च्चितीति न यावत्कारणगुणपूर्वकत्वमेव न विष्यन्ति तदवयवे विशेषस्वीकारे विरोधाभावात्। यावद्द्रव्यभावि न सदा
नेवं विद्यमानस्यापि शब्दस्पर्शानुपलम्भेन तद्वोपलम्भाभावात्। अन्यासन्निस्तु संभवत्येव वायुश्रवसोः संयोगसंभवादि
र्थः। अन्यथापीति। आकाशगुणत्वेपीत्यर्थः। एवं चावश्यकतया स एवास्तु किं नभसेत्यर्थः। ननु सर्वाचार्यैरेव तन्त्रोक्तेपितिना
पुनः सर्वपक्षिणोक्तेपि तत्रादस्तस्यन आह। वदन्तीति केचिदिदावार्य्या अपि तथा चानुभवन इत्यर्थः। शब्दतां शब्दगुणवत्तां। आश्रव बहि
रिक्तं आत्तनियतार्थग्राहकत्वात्। बहुत्ववत्। श्रोत्रं आत्मरूतीय विशेषगुणवत्। बहिरिन्द्रियत्वात्। चक्षुर्वदित्यर्थः
रिक्तं। आत्तनियतार्थग्राहकत्वाभावादत आह। अन्यथेति। इदं हि सर्वेषामिदि
प्रथमानुमानेन साधनविकलो दृष्टान्तः बहुत्वादेरप्रतिनियतार्थग्राहकत्वाभावादत आह। एवं हि त्रितुरादिव्यपदेशो न स्यात्। इन्द्रियान्तरेण रूपग्रहण
णाः सर्वार्थितयोद्यने वहुत्व एवैकस्य सर्वार्थितया वा भाग्यः। ननु नवतत्प्रथमानुमानस्य स्यादित्यानुमानसिद्धम्॥ किमेतावदेते
सत्वाकारेदित्यनुवर्त्तते सादिग्रहो न स्यादित्यर्थः।

तत्र आह। आश्रयाद्वेति॥ ।।शब्दाधारत्वादित्यर्थः॥ ।।यदि वायवीयमेवं तु यं स्पर्शशब्दयोर्ग्राहकं स्यात्तदानेकार्थनियावा
आघातः बाह्यत्वस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेन मा भैरित्यर्थः। ननु श्रोत्रत्वेनोर्व्ववन्नेदनार्थत्वं नास्त्येवेति शंकते। वायवा
लेशा। विनाशं यत्नकृतं विरुद्धा दोषार्थग्राहकत्वेन व्यक्तिनेदस्तत्र निष्पाह। प्रतीति। रमितीति। नन्वेकत्रक्रतिकत्वे फ्रिश्रोत्रव्यवोश्च
नेदेन विषयवैचित्र्यमित्यत आह। अदृष्टेति। तथा हि सर्वत्रैव विषये शरीरभेदेपि वक्तृतिरस्कृदृष्टभेदात्तु विषयवैचित्र्यमित्यत आह। नहि
त्तो एकस्वरूपसिके बाह्येन्द्रियेण न विषयवैचित्र्यमिति यदि नदानेकेनैतद्विसमाननिन्साह। बाह्येति। ननु पद्यमानानां गुणः आ
केदिपत्वं बाह्येन्द्रियत्वेन दाम न स्यात् प्रसंगस्तेनावि रूपादिग्रहणादत आह। मनसेति। तदेव साधयति। बाह्येन्द्रिय
मिति। नाप्योत्कैरेवानुवन्तुकूलतर्कमाह। आत्मेति। अत्राप्यनियमे तर्कमाह। अन्यथेति। यत्र स्पर्श इति। शब्दो नात्मगुणः स्पा
पातिरिक्त्याद्यव्यादित्यर्थः। तदेव दर्शयति। वीणादीति। ननु यथा सुखादयः शरीरे प्रतीयन्ते तथा शब्दोप्यस्ति न त्मा
श्रयत्वेन्याह। एतदेवेति। नन्वात्मगुणत्वादिना आत्मा समवायो न सिद्ध इत्यत आह। आह इति। अस्मात्मगुणत्वबाधितं

त॰का॰

न चाहंकारेण विभिन्नतया प्रतीयेतिः सुखादेरप्यस्तीत्यत आह। व्यधिकरणस्येति। वैयधिकरण्यमेव दर्शयति। चालेति। अनुकूलं तर्क
माहात्म्येऽधिकृत अहंकारेति। अनेकेति। सुखत्वे क्रमेणैकेनैवात्मना गृह्यन्त इत्यर्थः। स्मरतीति। एक एव शब्दो नेकात्मन्याश्रयः कुटुंबे लक्ष
न्यायेनानेकवेति संदेह इत्यर्थः। ननु यः शब्दः कुविदिष्टमूलकः अनाद्यशब्दत्वादिति स्वस्वत्वयाश्रयशब्दपक्षीकृत्य सर्वैरनुमाना
दायः शब्दोनेकवृत्तिपरवृत्तिसाधारण एवेति शंकते। संतानेति। संतानेन शब्दजन्यद्वितीयादिशब्देनानुमानमपीत्यर्थः। मूलं धन्यति
ज्ञानं मूलस्थानेकेन ज्ञानं। अयं सुखी मुखप्रसादवत्वात् इत्यनुमानेनानेनानेकव्या सुखेप्यस्तीत्याह। तत्रैवेति। तत्त्व
नं ज्ञानमन्यथापि वे पर्यन्तौ। आलोति। यथानुमानेनानेकत्र तिपत्र साधारणस्यात्मगुणत्वं तथा संतानेनानुमितशब्दस्य
त्यपत्रयोरुभयमित्यर्थः। वादीनिरंगन्यायनेत्यत्रोपपत्त्या संतानेनानुमानेनेति शेषः॥ एवं चान्यसमेतस्यैव शब्दस्य
इंगन्यायपदेनायोग्यानुपलब्धिनेन संतानेनानुमानतो मूलप्रत्यक्षं निरुक्तज्ञानमित्यर्थः। पर्यवस्यति। अन्यथानेकपा
तः। विशेषेति। अत्र विशेषपदं संख्याभागमानं गुणत्वनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः। आश्रितत्वादित्यस्य धर्मस्वरूप कथकत्वादिहेतु। अत्र

ति विशेषासिद्धेः प्रतीत्यपर्यवसानमेवेत्यर्थः। ननु तत्र कस्य विच्छेदादिगुणः। विषयविषयकमिंद्रियजन्यं ज्ञानं न विषयतीत्यत आह। स
र्गसन्निहितेनोत्पन्नशरीरादिना मसंभवादेव जन्यं ज्ञानं न संभवतीत्यर्थः। सर्गसंनिहितत्वं शरीरादिसर्गसन्निहितत्वं न सामा
न्यतः घटपटादीनां सर्गसंतत्र विद्यमानत्वेन सर्गकालत्वादेव तस्मादिति पक्षधर्मतासहाय्यात् कार्यत्वादेव व्रतकर्तृसि
तत्सिद्धिः। विशेषाप्रतीत्या सामान्याप्रतीतेः प्रसङ्गादित्यर्थः। एवं प्रकारान्तरेणानुपपत्त्या सामान्यसिद्धिप्रसक्ता
कविशेषासिद्धिः इच्छादयः कुविदप्रतीतत्वादप्रतीतत्वानुपपत्तिः। आश्रयादिशब्दस्य पक्षीभूतादिनाप्युपपत्तेस्तत्र बाध
वतारे तु प्रतीतानुपपत्तिरित्याहो इच्छादयस्य इति पारतंत्र्यमाश्रितत्वं आदिशब्दात् कविशिष्टग्रहः। येनेति। एवं च सामान्यत
एव प्राथमिको बोधस्तत्रार्थः। प्रतीतानुपपत्तिं दर्शयति प्रमाणान्तरेति॥ इति विशेषवादः॥ ननु कया संगत्या काशब्दक
ते कालदिशोरूपन्यास इत्याह। आकाशेति। आकाशनिरूपणे संयोगेनेत्यर्थः॥ समतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसंगः एवं चाकाश

त्वस्य स ६

नादकृ०

संज्ञायाः पारिभाषिकत्वे वक्तव्ये साम्याकाशदिशोरपि स्मरणं तयोरुपेक्षणे बीजं। किंचात्रापि पारिभाषिकत्वमवश्यं वक्तव्यं पु
ण पदशक्तिघटने तु लाघवमपीत्याशयः। ननु किमिदं पारिभाषिकत्वं यथाधुनिकसंकेतविषयत्वं तत्र पृथिव्यादाविवेश्वरसंकेतस्य
सत्त्वादत आह। निमित्तमंतरेणेति। प्रवृत्तिनिमित्तमंतरेणेत्यर्थः। ननु पृथिव्यादौ शक्तिग्रहः प्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण
इत्थं पृथिवीत्वजातिमती पृथिवीपदवाच्येत्यादितदाकारदर्शनात्। अत्र तु कथं तद्विलक्षणः शक्तिग्रह इत्यत आह। शृंग
ग्राहिकयेति। न तत्र प्रवृत्तिनिमित्तसंभवात्तथैवेति तु निजरूपेणैकव्युत्पत्तिरिति भावः। शृंगग्राहिकया धर्ममात्रमित्यर्थः
उनर इति। प्रवृत्तिनिमित्तापुरस्कार इति शेषः। इदमेवाह। आकाशत्वादीनामिति। उत्पत्तिंसंसदप्पतिपक्षसत्तया। प्रयो
कमिति त्रिदर्थः। एकत्वसंख्यावत्त्वं पृथिव्यादावपीत्यत आह। व्यक्तीति। तावता किमित्यत आह। नित्यमिति। एतादृशस्य सामा
न्यत्वमनुदितं लक्षणान्तावादित्यर्थः। ननूपस्थितायां व्यक्तौ शक्तिग्रहः उपस्थितिश्च न त्वन्यदा तु। अतो दुर्ग्रहत्वात्तत्तानादि
केनचिद्रूपेण ततो धर्मविशिष्टस्यैवोपस्थित्या विशिष्टे शक्तिग्राहकेण। विशेषणेपि ग्रहान्तरहितानितरेव प्रवृत्तिनिदि

तीतन्मात्रव्यापारेणैव प्रत्यक्षत्वमात्मेति तु सुखमप्यनुमनस इति। आत्मगुणग्राहकेंद्रियस्य मनस्त्वादित्यर्थः। ननु शब्दे
दिगुणीभूता विशेषगुणरहितत्वात् इत्यत्र व्यधिकरणत्वमित्याह। अयोग इति। तेषां दिगादीनां तत्त्वव्याघातः। विशेषगुणः
घातः। धर्मिग्राहकेणेति। संपातायाते। तेन विशेषगुणवत्त्वस्याप्रतिक्षेप्यमाणेनेति तु सम्यक् विशेषगुणवत्त्वेन कृप्तानं तत्र अ
मात्रेण न बाधात्। ननु शब्दः अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रित इति साध्यं न संभवति। धर्मग्रहादित्यत आह। अयमिति। शब्दाश्रयत्वेनेति
एकत्वेनाकाशत्वजातेरभावादित्यर्थः। ननु व्यतिरेकोऽनुपपन्नः पृथिव्यादिष्वव्यावृत्तेः पृथिव्यादौ शब्दसमवायादत आह। पृथ
व्याप्तिरिति। ननु प्रतिषेधे प्रसक्तप्रतिषेधो नन्तरमप्रसक्तः साध्यते न चात्र सा गतिरस्तीत्यत आह। सोयमिति। अत्र पदार्थैकदेशेऽ
व्यतिरेकिपर इत्यर्थः। शब्दो द्रव्याश्रितः गुणत्वादित्यनुमानं नाप्यसंमतमित्याह। नद्दिदमिति। एकत्वमपीति। तथा च अर्थापत्ती
य इत्यर्थः। नन्विति। द्वित्वादेः समानाधिकरणैकत्वस्यैवाश्रयसमवायिकारणत्वादित्यर्थः। ननु द्वित्वादिकमेव न तत्र नास्तीत्यत आह
त्वदितमपीति। आकाशान्तत्वेन द्वित्वादिव्यवहारएव न तत्र मानमित्यर्थः। अन्यथेति। अबाधितव्यवहारेणापत्त्या सिद्धावित्वे

ध्वः नयपापीति। तथाचजातिबाधकं यथाश्रुतमिति तात्पर्यः। ननु नियतमेकत्वं कथं सिद्धं तत्रानुगतत्वे नष्टघिमादिव द्वेकत्वमेवासिद्धं
नीत्यत आह। तद्बुद्धीति। पृथक्काशः किंचित् देशवृत्तिः स्यात् तदा देशान्तरे शब्दोपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः। महत्वं कृत्स्ने दिक्त्वे केनेव
वं दर्शितवास्ति नशब्दोपयत्नाकाशान्तरकल्पने गौरवं शब्दलिंगमेनाप्रतिसंधानात सहकृतमेकत्वं न साधयतीत्यर्थः। अ
कत्वस्याप्यसाधनात्। नयाच वैधर्म्ये एकत्वानेकत्वयोरविशिष्टं शब्दलिंगत्वादेकत्वमेव साधयतीत्यर्थः। नन्वाकाश
कत्वे तदात्मकस्य श्रोत्रस्य कथं नानात्वमत आह। श्रोत्रेति। अदृष्टभेदात् तत्तत्कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं औपाधिकं इत्यर्थः। सर्वदेति। नि
तैकरूपक साधनार्थं न ग्रंथवैयर्थ्यमित्यर्थः। अतएव सामान्यसिद्धौ विशेषसिद्धिसाधने साधकप्रमाणाभावादित्यर्थ
ननु विभुत्वं परममहत्परिमाणमेव तथाचानेन कथं साध्यसाधननावैरत्यत आह। विभुत्वेति। ननु किमपि परिमाणमाका
नो मास्तु अत आह। अपरेति तस्येति। परिमाणरहितत्वे द्रव्यत्वानुपपत्तौ तत्र संयोग एव न स्यात् तत्कथं सर्वमूर्त्तसंयोगः
नावश्यकधानरतिएवं च परममहत्त्वपरिमाणमित्यर्थः। आत्मत्वं नुधर्मि प्राधान्य एवेति तात्पर्यः। अपीति। एवं च सामानाधिकरण्य

इति तात्पर्यः। यद्वा तथा च प्रयोक्तुरर्थप्रकृतः प्रयोगाशुद्धापत्त्या सामानाधिकरण्येन विवक्षितमेवाह। यद्वा नन्वात्ममहत्त्व
मिति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नं परममहत्त्वस्य द्रव्यवाचकत्वात् अत आह। आवश्यकधानरति। एकत्वस्य च प्राधान्ये सामा
रण्यमुपपद्यत एवेति तात्पर्यः। युक्तान्यथा प्रयोक्तुरर्थबोधकेन प्रयोगाशुद्धापत्त्या सामानाधिकरण्येन विवक्षितमेवेति आ
पत्तु नावप्रधानत्वात् पृथक्पदेनानात्वानावबोधयति तत्र पृथक्पदत्वे धर्मिपदत्वेनानुपपत्तौ तावद्दत्पासवैयर्थ्यमिति भावः। अ
रूपस्पर्शेति। प्रमाणसिद्धमिति वारणाय प्रत्यक्षे इति पदमिति मन्तव्यम्। अनुकूलतर्कमाह। अन्यथेति। अविभुत्वमणुतायां प्रत्यक्ष
ज्ञाना। आद्येत्यस्य गुणगुणवत्तानस्यात् द्वितीये आरब्धत्वमेव तन्निः स्पर्शत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। यद्यपीति। आद्यशब्दः प्रतिशब्द
ऽनेकत्वादित्यर्थः। यद्यपीत्यादिशब्दो द्रव्याश्रितः गुणत्वादस्मादित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह। गुणवत्त्वेति। अन्तव्याहतेरित्यर्थः
आश्रये केनेति। समवायात्प्रत्येक समवेतत्वादित्यर्थः। समवाये व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं गुणदोनदारणाय विशेषणान्तः
अन्यथा असमवेतत्वमात्रहेतुत्वे स्वरूपेति। गुणकर्मसामान्यविशेषाणां समवेतत्वनियमात् समवायाद्यो। समवायान्तिक

क्तावली ।

त्यर्थः। एवं साधर्म्याभावे हेतुस्वरूपमेव न स्यादित्यत आह पूर्वं कार्यत्वे पक्षादिनित्यत्वे। तेनेति। अनेकेकार्यकारणताभावा
दित्यर्थः। करणेति। गंधादिमित्यर्थः गंधादिमत्त्वदर्शनादित्यर्थः। स्पर्शोपि आश्रये घटादौ स्पर्शदर्शनेन निःस्पर्शस्याकारे न च
नियमादित्यर्थः। सर्वसाधारणमेवाह। व्यापकत्वादिति। आकाशस्यापीति। निःस्पर्शत्वादित्यर्थः। पुनरिति घ्राणादौ व्यभिचा
दिकार्यत्वं शब्दजनकत्वाकाशस्वरूपत्वमात्रमित्यर्थः। श्रवणेन्द्रियत्वं यः पर्यवसित विवरपदमार्शंका। श्रवणेति। ननु देशो नयको
नवृत्तिनन्तरोस्त्यत आह श्रोत्रेति। यस्याप्यवयवकः सोपि संयोगवान्तत्फलोपीतितत्र देशव्यपदेशो भेदेनेत्यर्थः। एवमिति। यथा
मनःशरीराद्युद्देनेन सुखाद्युत्पत्तिरदृष्टविशेषाभावात्तथा चकिंचिद्विशेषोपि नरादृष्टगताभावादृष्टविशेषविलेवादित्यर्थः। एतेन
अदृष्टविलंबादौ विपर्ये। अन्यथेति। नैष्ठ्येन नादृष्टं उत्पन्ने किंतु फलपाककरणमेव क्रियते तथा च ततो पि वधिरत्वं स्यात्। आका
शः। परापरत्वरूपेण द्रव्ये एकदैककालानुमानतमतेआह नावप्रधानमिति। व्यतिकरो विशेषः। तद्व्याहृदिक्कालात्मा मिति। कालश्च
स्पंदप्रागनन्तत्वं न तु दंपादप्रमाणत्वेनेन न परत्वापरत्वयो रन्यतरस्याहेतुः। परेति। समासः विग्रहः। नन्वेवं उन्यावा परत्वा

परत्वाभ्यां कुर्यकारणतया कालस्यानुमानं अत आह। फलत्वेति। ननु परत्वं द्रव्याश्रितं गुणत्वादित्यनुमानेन कालसिद्धिर्न संभ
तस्य कालहेतुत्वादत आह तनेहनितथानुमानावेविष्टकार्यान्तरेणानुमानमित्यर्थः। द्रव्यकार्यान्तरं न संभवतीत्याह क्रियमिति अ
स्तदंदर्शयति। पुन्नरेति। अल्पकालीनापेक्षया बहुकालीने परत्वमुत्पद्यते नज्ञावकार्यत्वात् समवाय्यपि कारणसापेक्षं न च
धात्वर्था। वायर्नाबान्नापि स्पर्शस्तदसमवायिकारणकत्वेन तत्र स्पर्शत्वापत्तेः एवंच रूपादौ व्यभिचारोन्वयव्यतिरेकौ कारणत्वं प्र
वाशिन्नपतया पत्या रूपाद्वयं। स्पर्शकर्मणत्व न समवायिकारणं अन्यासम्भिरिति मूर्तसंयुक्तं संयोगो समवायिका
शब्दः। ननु दृष्टिमादिस्तैत्याचरितयातीत्यन आह नचेति। व्यविकलादितिदृष्टिव संयोगं विना प्यन्तरिक्षे परत्वोत्पत्तिरेव
योगोपीत्यर्थः। ततः समवायिसंयोगवद्विविधितित्। तस्यान्तरिक्षादिगतेपरत्वाश्रये सर्वसंबंधादित्यर्थः। तया समवायिका
णसंयोगाश्रयो दृष्टिमादिसंयोगेन दृष्टिमादीनां विशेषगुणत्वादहेतुकस्यादहेतुना श्रयोक्तत्वे विशेषगुणता
संहेतुनाश्रयोक्तं स्यात्तथा च मनःसंयोगो हेतुः स्यात् व्यभिचारास्वरूपगतायां संयुक्तसमवाय कारणमाह्यनावाच्यमनो

स्त्र०·

हेतुरितियद्यपिदारुपिप्यादीनामप्यहेतुत्वेनदेवप्रयोजकमितितन्न।दिक्परिमाणआकाशादेःसंयोगस्यकिंचिदितिनहेतुत्वमित्याहअत्रेति
दिङ्नाकाशादिनपरत्वासमवायिकारणसंयोगवत्वविशेषगुणवत्वात्दृष्टपिंडवत्तदित्यत्रसूर्यगतित्रामित्रिरहरूपोपाधिःस्थि
आदेसाध्यव्यापकत्वात्ताकारीरादौसाधनाव्यापकत्वादितिभावः।ननुपिंडसंबद्धस्यसंबद्धकस्मिंश्चिद्दिसाध्यव्यापकत्वं
तथावत्क्वचित्तदपाविरस्यतआह।विशेषेति।अनुकूलतर्काभावान्नानुमानमित्यर्थः।अव्यापकत्वादिति।एतावतागतिवांछितत्वंगमनत्राह
संबंधविरहस्वीकारेष्टविरहस्यवं।अयमेतदपेक्षयावहुतरतपनपरिस्पंदावच्छिन्नत्वमेनिधीःपरत्वकारणं।अयममेतदपेक्षयाअल्पत ८८
रतपनपरिस्पंदावच्छिन्नत्वमेतिधीश्चापरत्वकारणं।अवच्छिन्नत्वंचसंबद्धत्वंतच्चसूर्यगतिःसाक्षात्पिंडसंबद्धानापिसंयुक्तसमवायः।संजनव
तिपिंडस्यसूर्यस्यसंयोगाभावात्।तथाचसंयुक्तसंयुक्तसमवायोवाच्यः।इथ्यावादिपुयत्पिंडप्राप्तेनत्रसूर्यसंबद्धयत्सूर्यसंबंधत्रपिं
ज्ञात्वामितार्थप्राप्तिःकिंविशेषरेतेऽपिंडस्सूर्येनियसंबद्धमस्तीतिचेन्न।कुलपिंडेतयाभावेपित्तन्निष्पत्ताद्योऽदत्ताव्यप्तिव्यत्ताःपरा
वंवेकादशमेकरत्वंस्वीकार्यंयद्यावत्पिंडस्सूर्यसंबद्धंनवाकाशान्मानोनथाविशेषगुणवत्वादित्याह।विरुद्धस्तुदिमे

अपेक्षत्वनेनान्यथावनुविधानंकारणत्वेप्रमाणमादर्शितं(एषसंबंधः)स्वरूपतत्साक्षात्संबंधाभावात्।साक्षात्संबंधस्य
त्वात्।द्वारेणेति।यद्यपिनैकतःसंबंधस्तथापिद्रव्यमस्तीत्यर्थः।अत्राप्यप्रयोजकतामाशंकतेत्विति।ननुनिरूपितपिंडमेवेऽनु
कूलसाक्षात्कैवत्यतआह।अग्राह्यीति।यत्रयत्रपिंडस्सूर्यगतिसंबंधात्घटकत्वंतत्रतत्रोज्ञानयत्राप्राप्तिविरहस्तत्रदृष्टपिप्यादौसाध्यव्याप
कताआकाशादौसाधनाव्यापकतेत्यर्थः।ननुसाध्यप्रयोजकोधर्मएवउपाधिःसाध्येवनातात्पर्यः।प्रयोजकत्वमतआह।अन्यथेति
अत्रापिनप्रयोजकत्वंविशेषगुणत्वप्रयोजकं[illegible]साध्यप्रयोजकत्वंसौवसाध्यसमव्याप्तिरेवंचव्याप्यत्वेन
प्रयोजकतानवस्तएवोपाधिःसाधनव्यापकत्वादितिफलितोभिप्रायः।नवैषयुज्यतेविशेषगुणवत्वस्यसाध्यव्यापकत्वेयत्रविरोध
गुणाभावस्तत्रसाध्याभावइतिव्यतिरेकव्याप्तिरूपस्याननुवर्तनादस्तिमनसिव्यतिरेकादित्याशयः।विशेषेति।यदिविशेषगुणवत्व
मेवघटकत्वेप्रयोजकंस्यात्तदामनोघटकंस्यादेवेतिज्ञापकोऽपिघटकमितिनतुः।अन्वितिघटकमेवेत्याशयः।यद्यपि[illegible]स्वघटि
तसंबंधेनान्यधर्मस्यत्रप्रायपयेतदानेयत्तरस्थितमस्तिघातमन्यत्रेषुप्राय व्यापकतयादंडसंयुक्ते[illegible]

रास्य संबद्धत्वात् एवं च सर्वत्रैव शुद्धसंयोगसंबंधे सर्वत्र शब्दोत्पत्तिः स्यात् तथा चाका शस्य क्रियोपनायकत्वे ऽयमत्र [illegible]
गः न च कालस्यापि तत्त्वेन तथात्वं तस्य क्रियामात्रोपनायकत्वात् धर्मिग्राहकमानेन तथैव तस्य सिद्धेः आकाशस्य तु न धर्मिग्रा
हकमानेन तथा सिद्धिरिति क्रियोपनायकत्वे संयोगोपनायकत्वमपि स्यादित्याह आकाशस्येति तस्य नावत्वादिति । कि
यामात्रोपनायकत्वे कालस्य स्वभाव इत्यर्थः । अन्योपनायकत्वं च संज्ञानेकालासिद्धिदशायां न संभवतीत्यर्थः । एवमपि
दृशः सिद्धिदशायामपि न संभवति तन्मात्रोपनायकत्वेनैव धर्मिग्राहकमानात् सिद्धेरित्याह । असिद्धेति । आत्मापि स्वघटित [illegible]
कर्षेण न संनिकर्षधर्मधर्मिनिकटेत्याद्यन्यतिप्रसंग इति प्रत्यक्षेति तत्संबंधेन प्रत्येति परमित्याह आत्मनोपीति । अन्य [illegible]
सूर्यक्रिययोः रविनीलस्फटिकयोरपामधारकसंयुक्तसंयुक्तसमवायविशेषादित्यर्थः । कालस्य त्विति । न चात्मनो [illegible]
हकेन तथा सिद्धिरिति भावः । तदनुविधायित्वात् अत्रान्यथासिद्धितदनुविधायित्वादित्यर्थः । अन्यथासिद्ध [illegible]
नवानस्य विरेति । परंपरास्य दिक्शरीरसंबद्धादित्यर्थः । स्वनावतदिति । साकाशदसंभवत्वे सतीत्यर्थः प्रकारां [illegible]

द्रव्यान्ततव्यासत्तित्रिव्यासत्तित्वादित्यर्थः । नातः श्रोत्रशब्दयोः प्रत्यासत्तौ व्यभिचारः अन्यथेत्यस्य [illegible] मानं संनिदं [illegible]
शिष्टेति । विशिष्टमनया तत्त्वायत्तत्वानुमेयत्वं तत इत्यर्थः । ननु विशिष्टदिक्कालनियतत्वं तदनुमेयत्वादित्यर्थः । तेन [illegible]
न्यत्वादेरप्येतनुमानसंभवादिति भावः । ननु कालस्यैकत्वात् कथमनेककालता कथं वा तस्य दीर्घस्यात्वमत आह एवं त्रेनितेति
यौगपद्यादीनां नानाघटितिकारणोत्पत्ते सम्भव एव तस्य कारणतया सिद्धेरित्यर्थः । तस्येति । रूपादेरभावादित्यर्थः । ननु [illegible]
द्वितीनाक्षेन विषयत्वमेव कालस्य प्राप्यते न तथात्वापकस्य विषयशब्दस्य सत्त्वात् विषयेष्विति वकुवचनासंगतिकालस्यैकत्वाद्विरह
यासिद्धमभिधाय निमित्ततया सिद्धिकथनं व्यर्थमत आह । घटपदादिष्विति । उभयेति । द्रव्यमिदं गुणोयमित्यादि प्रत्ययविलक्षण
मित्यर्थः । एवं च नानाकारविलक्षणकारणसिद्धिरिति भावः । वैलक्षण्यं साधयति इत्याह द्वितीयक्षणे जातीया सर्वकाले यो न वर्तते तत्त्विज्ञा
नीय इत्यर्थः । स्वरूपसत्कार्यवैलक्षण्येन विलक्षणकारणानुमापकमत आह विनिमित्तानामिति । अन्यस्य विलक्षणस्य [illegible]
रेणः । तेन नानात्वादिसत्वादनुपपत्तिः । ननु कस्मात्कालोप्यन्यो न भवतीत्यत आह एकालमिति । प्रमाणरूपाविशि [illegible]

नाः संबंधसापेक्षज्ञानवत्क्रियया घटादीनां साक्षात्संबंध इति प्रसंबं[illegible]र्थ। धघटकत्वया कालसिद्धिरित्याह। एतद[illegible]
तानां विशेषणत्वे तु संप्रसंग इत्यर्थः। स्वरूपेण साक्षात्तु विशिष्टप्रत्ययस्य प्रमा विशेषणप्रापकमिति विशिष्टप्रमापकसंबंध
वरयकेनया साक्षात्संबंधाभावे परंपरासंबंधपर्यवसाने घटकस्यान्यस्याभावे स्वरूपघटकसिद्धिरिति भावः। ननु संबंधावश्यकत्वे
एतदनुपपद्यते तदेव नास्तीत्यत आह। अन्यथेति विशिष्टप्रत्ययस्य प्रमात्वे विशेष्यविशेषणसंबंधसत्त्वावश्यकत्वे संबंधास[illegible]
तमेतनस्यादिति भावः। एवं च विशिष्टप्रत्ययेन संबंधसिद्धौ तत्र घटकतया स्वरूपासिद्धिरिति सिद्धं॥ ॥अत्र आत्मनस्यान्योन्याश्रय
रं कामपाकरोति नवेति। सावेत्यं संबंधज्ञाने सति विशिष्टप्रत्ययस्तु ज्ञानस्य विशिष्टप्रत्ययकारणत्वात्। विशिष्टप्रत्ययस्य सि
तदन्यथानुपपत्त्या संबंधसिद्धिः साधकोतस्याभावात्। न साधकतया स्वीकृतेनान्यस्यानुपपन्नासादिति। विशेषणज्ञानं कारणं न
तत्संबंधज्ञानमिति समाधत्ते न हीति। तथा च संबंधस्य विशेषणत्वे न तज्ज्ञानेन कारणमिति नान्योन्याश्रय इति भावः।
तर्हि विशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या संबंधसिद्धिः कथं। तज्ज्ञानस्य विशिष्टप्रत्ययेनुपयोगादिति चेत् तज्ज्ञानस्य[illegible]

न्नुपपत्त्या तन्मात्रासिद्ध्या तु संबंधः सिद्धे देवोपष्टुक्रत्वाद्विशेषणसंबंधं विना विशिष्टप्रत्ययस्य प्रमात्वानुपपत्तेरिति हृदयं
नेति तियेनान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः। यद्वा संबंधज्ञानं विशिष्टप्रत्ययकारणं तदा समवायात्रीन्द्रियत्ववादिनां[illegible]
विविशिष्टप्रत्ययो न स्यादित्याह। अन्यथेति। विशिष्टप्रतीतेः सर्वसमवायानामानादिति भावः। परे त्वाहुरिति। अदृष्टादीनां
शिष्टबुद्धेर्न संयोगो नियामकस्तस्य शरीरात्मसाधारणत्वात्। किंत्वदृष्टस्वभाव एव नैयायिकानां शरीरात्मनोः संबंधस्तत्र[illegible]
तीन्द्रियस्य ज्ञानेनाभावे विषयविशिष्टवोपस्तुत्यात्तेनोपान्यर्थः। पृथग्विशरीरात्मनोः संयोगोपपत्तौ इयं संबंधिनोरदृष्टे इदं[illegible]
प्रत्यक्षत्वात्तथापि वस्तुगत्या नित्रावेणेदमुक्तं। एवं च विशेषणसंबंधसिद्धेर्विशिष्टप्रत्ययाधीनत्वे विशिष्टप्रत्ययस्य विशेष
णसंबंधज्ञानसाध्यत्वाभावान्नान्योन्याश्रयस्तत्स्वरूपसंहरति। तस्मादिति। ननु स्वत्वादित्रयगर्भत्वे[illegible]पर्यायमत आह। यत्तादि
एतावता निखिलकार्यकारणत्वं सर्वेषां स्यादित्यनेन तत्स्वत्वादित्रयगर्भलक्षणं क्रियते येन वैयर्थ्यमिति भावः। ननु लक्षि
[illegible]लक्षणसंबंधः क्षणश्चोत्पन्नं तद्द्रव्यं यावद्गुणमेतेषां केवलस्वभावघटत्वस्य समानकालीनपदार्थ[illegible]ति तेजोगिकस्य[illegible]

र्वं द्वितीयादिक्षणे स्वस्य ध्वंसादेरुत्पत्तिकाले समानकालीनेषु पदार्थेषु कस्य विद्वस्य ध्वंसात्तस्मिन्नेव क्षणे ध्वंसात् । एवं चाद्य

क्षणशरीरे कालस्यत्र विशिष्टत्वात्तस्य चाजन्यतया स्वस्वरूपसंबंधात्मकतत्संबंधरूपाभ्यामुपपत्तौ कथं जन्यत्वमत आह उत्पत्तिरि

आद्यक्षणसंबंधत्र विशिष्टः कार्यरूपः संबंध एव प्रत्यक्षतत्तदुत्पत्तिः स च जन्यत एवेति भावः । ननु स्थितिरपि कालसंबंधरूपतया ज

ह्यन्यायेनानन्वेत्यत आह । स्थितिरिति । तस्याऽजन्यत्वेपि स्वरूपकारि संबंधः संयोगरूपोऽजन्य एवेत्यर्थः । एवं च यत्र संबंधस्य सं

योगतात्तत्रैव जन्यो न तु रूपादौ सहकारिसंयोगरूपास्थितिः संजनवतीति भावः । विनाशस्य तु प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कस्यायं जन

कालाद्युपगन्तियाऽजन्यतायां न काप्यनुपपत्तिरिति दिव्यसिद्धेरत्यात् । विनाश इति एतावता पूर्वोक्तिमनेन स्मारितं ननु लक्षणमिदं दिगा

वतिव्याप्तेरित्याशयः । ननु व्यपदेशेन कथं कारणत्वं सिद्धिरित्यत आह यथेति । उत्पत्तेः पूर्वं प्रकृतेन तया प्रतीयमानस्य कारणत्वं

गुरुकमित्यर्थः । उत्पन्नमिति । अत्र लक्षणद्वये तात्पर्यं । उत्पन्नस्य वस्तुनोऽवच्छिन्नः कालः स लोके तत्र वा साध्य यदस्तु

स्यत्र वेशादुत्पन्नेरेकक्षणमात्रावस्थायितयानवच्छिन्नकालस्यैव लक्षणत्वे संगच्छते इत्यपदवैयर्थ्यं चेत्

एतदेव कथमिति पूर्वपक्षे ऽणोपनायकेति सिद्धान्तेन स्पष्टयति । दिक्कोह इति । ननु यस्य क्षणिका यावावीसा सर्वान्प्रति तदवधिका एव

न दिप्रयाणावधिकायावीकाशीकेनापि तदवधिकेत्रतीवाच्चेन मवक्रिपते तथा च कथं क्षणमात्रे तदाश्रयः स्वे

यावावीसा क्षणमात्रं तत्र शरीरापेक्षया न तावीनवतातिक्षणमात्रे तदाश्रय इति का युक्तिः । यदा तानीमुत्पन्नक्षणमात्रापेक्षया

र्वो स्तित्रापेक्षयाऽजविषयन्तूत्पत्स्यमानापेक्षया वा तातरतिकालस्यैतेपि क्षमा तन्ने दैनव्यवहारन्ने ददर्शिनात् नयस्य

पेक्षया नातीतो ऽसारनसंग्रामो युधिष्ठिराद्यपेक्षया न वर्तमानः श्रीरामाद्यपेक्षया वनमाविष्यन्निति संभवति । एकं क्षणमेव प्रावीक्षन

वीसवति । ननु वर्तमानो नातीत इति वेन्न । एकस्यैव यथादिगं तरस्थत्वे पाव्यां प्रतीचीमवहारस्तथा कालतनेदेनैकस्यैवैकस्मिन्नु

वर्तमानत्वास्पदेनातीतानावबहारताग्नयेकुएव क्षमाना एकं वस्तु वर्तमानत्वादिनानवबहस्ती तिदेन तर्वन्यायेनसंयोगा

पनायकतया दिक्स्वीकारात् । सावत्तु क्लिरपदवेत्पादिनामूल एवत्र दक्षति । एवं क्षमात्रे दमाश्रित्य अन्यथा ऽनाश्रित्य अस्य

थमवत्त्वादित्य संयोगः घटादेर्विना संबंधं विशिष्टप्रतीतिजनकत्वमर्थः। न च साक्षात्संबंधः समवायादिजन्यत्वेना [illegible]
युक्तसमवायघटकतया दिक्कालसिद्धिरित्यर्थः। पृथिव्यादिस्तु न तज्जन्यसंबंधघटको व्यापकतया पिंडस्य सूर्येण यासंबंधत्वादित्याह [illegible]
पकेति। सर्वैकादेवेति तयोरनतिप्रसंगजनिया परधर्मानुपसंक्रामकत्वादित्यर्थः। कालजन्यतोतस्य परधर्मोपसंक्रामकत्व [illegible]
दृष्टत्वादित्यर्थः। कालस्यैवेति। अन्यस्याप्युपनायकत्वे इति प्रसंग एव स्यादित्यर्थः। अपि वा यं व्यवहारोपरिकालजन्यत्वं स्या [illegible]
धारणः स्यात् तथा च यथा वर्त्तमानः सर्वान् प्रति वर्त्तमानस्तथा प्राचीनत्वानुप्रति प्राचीनः स्यात् न चैवं कस्य विदपेक्षया प्राचीना [illegible]
विदपेक्षया प्रतीचीनत्वादित्याह। अन्यथेति। कालस्य जन्यतोपनायकत्वे इत्यर्थः। एकत्वं सर्वसाधारण्यं प्राच्यादिव्यवहारे [illegible]
त्वं स्तीत्याह। अस्माकमिति। कालजन्येन व्यवहारे सर्वसाधारण्यमस्तीत्याह। न चैवमिति। कालेनासाधारण्यव्यवहारजनक [illegible]
तदेवस्पष्टयति। नहीति। सर्वत्र माहेश्वरवर्त्तमानस्य वर्त्तमानान्तरादेवेत्यर्थः। ननु कालजन्योपि व्यवहारो न सर्वसाधारणः [illegible]
वस्त्वे न व्यवहारस्तस्यान्यत्र रात्रितया व्यवहारादित्याह। नहीति। असाधारणव्यवहारो न केवलकालसाध्य इत्यसाधारणः [illegible]

भास्करी·

तिरुपनायकांतरकल्पनमित्यर्थः। ननु संयोगोपनायकत्वेपि क्रियामात्रोपनायकत्वं नापैति संयोगकर्मणोर्भेदादत आह न चेति [illegible]
गकर्मणोर्भेदस्य सकलजनसिद्धत्वेन संयोगोपनायकत्वे कर्मापि तिष्ठति कोपनायकत्वं कालस्य स्यादेवेत्यर्थः। तस्मादिति। उपनायको [illegible]
भेदेनोपनायकयोरपि भेद इत्यर्थः। उपाधीति। द्वारेणेत्यंतमात्मादय आत्मादीनां ज्ञानमात्रे कारणत्वादिति [illegible]
संयोगसंबंधघटकविभुत्वादिति इत्यर्थः। विभुत्वादित्यनेन सूर्येण समं विद्यारणं तस्यापि संयुक्तसमवायेनगत [illegible]
बंधघटकत्वात् यथा श्रुतस्तु हेतुस्वरूपासिद्धि पिंडसंबंधघटकत्वे सति ताहृशस्य हेतुत्वादित्यर्थः। एकत्र यदि [illegible]
धघटकत्वेन कारणं तदा तत्र व्याभिचारः स्यादेवेति तत्त्वं [illegible] नेत्याश्रये पर्य्यवसानं शंकाह। अत्रापीति। कालवदेते [illegible]
वैयर्थ्यापत्तेरिति। तर्क्कः कालत्वं तद्रूपेण ज्ञातव्याः। साध्यस्य तदर्थमाहस्यथेत्यादिना। ननु परममहत्त्वेकैवं [illegible]
तत्राह। सर्गादिनत्वे इति। ततः सर्वव्यवहारः शिष्टेतरनिबंधन इति तन्निबंधनो नास्त्येवेति भावः। प्राचीनत्व [illegible]

७ इत्यत आह उद्देशेति । ननु [illegible]

पादिनाविवेको निरर्थकः । अनुगतार्थाइति । सूर्यसंयोगजोकादिना यावा तु यस्यार्थ इत्यर्थः । अदक्षिणमित्यनेन गदितावर्त्तमान [illegible]
नेन स्थितिः प्राप्यते तथा च विरोधः स्यादत आह ॥ पदितो नमत इति । इदं यावद्वर्त्तमानस्येत्यस्य व्याख्यानमेवं च आदक्षिणेन [illegible]
तिसर्वोपि पर्यवसन्नः । एकस्यां संज्ञायां संयोगजोकपाजयोरननुगमो स्यादिति वोधयन्नाह कृथमिति । प्रथममिति । यस्ये [illegible]
यमादित्यसंयोगसंनिहिता या दिक् सा न दपेक्ष्यापाचा प्राचीपानुवस्मादित्यसंयोगसंनिहिता सा प्रतीची तथा निपुरदस्य उत्तरो
णत्वागावच्छिन्नादक्षिणावामनागावच्छिन्नो दक्षिणाशरीरेत्यादक्षिणत्वं वामत्वे अवयवगमकं त्वति विशेषो । मूलार्थस्तु [illegible]
जाश्रितः । प्रतीची यस्मं उदकं दक्षिणनागाश्रितः मुख्यदिशामेव निर्वचनेन कोणनिर्वचनमित्याह । एवमिति । निमित्तेय [illegible]
णेनेमित्तिकं विशेषम् ॥ इति दिक् ॥ ननु प्रधानस्यात्मनो जन्यत्वे किमिति यान विलंबः तत्स्वरूपस्यैवानाद्यन्तत्रमा [illegible]
नवगमो रहमिदृत्यादिप्रतीतिस्तत्र मानं तस्या रूपादिमत्त्वविषयतया पृथिव्यादिरिक्ता विषयत्वात् न द्वितीयः । तत्रैतस्य [illegible]
घंतर्गततया पूर्वमेव सिद्धत्वाद्दिक् चेन्न अहं ज्ञानं इत्यादिप्रतीत्या [illegible] तिरिक्तस्य सिद्धेः । एषा च प्रतीतिः शरीरादि [illegible]

[illegible]
दिशः प्रवेशादिसाहसमिति केवलकालव्यवहारस्तु नावसाधारणत्वादन्वितितथाश्रमा सौधारणं साधारणत्वेनैव हव
र्त्तमानस्येति । दिग्व्यवहारे साधीरण नामाहनत्विति । तस्मादिति । कालजन्यव्यवहाराद्विजक्षणो व्यवहारः कालविजक्षणनिमि
त्तनयतीत्यर्थः । ननु प्रथमे योपाधिवैलक्षण्यादेव दिक्कृतो व्यवहारो नोपनायकवैलक्षण्येनात एव कालकृतो प्यतीतादिनेदेन विलक्ष
णो व्यवहारः स्यादुपाधिरेवेति । यः क्रियासाध्यो व्यवहारः स सर्वसाधारणः संयोगसाध्यस्तु सासाधारण इत्यर्थः । सूर्यसंयोगस्येतान
नु प्रथमादित्यसंयोगेन प्राचीव्यवहारः चरमे वानुवृत्तो वीव्यवहार इति कथं संयोगस्यासाधारणत्वं एवं चातीतादिभेदेन [illegible]
लैनानाना दिग्व्यवहारस्तथा प्रथमचरमसंयोगभेदेन प्राचीव्यवहारः । कालेनैवास्तु किमर्थं दिगंगीकार इति चेन्न कालत्क्रियोपनायक
त्वेन पदिग्विदस्तदा कथं संयोगोपनायकः । अथ धर्ममात्रोपनायकतया तदति प्रसंग इति संयोगोपनायकस्य तित्र स्यकस्य नो [illegible]
संयोगत्वेन साधारणत्वात्कथं विलक्षण व्यवहारजनकत्वं । नवतस्य प्राच्यादिविलक्षण व्यवहारजनकत्वे चेद्धर्मिग्राहकप्रमाणा
मानमास्ति दिशस्तु धर्मिग्राहकादेवैकं प्रतिप्राचीव्यवहारजनकत्वमपरं प्रतिप्रतीचीव्यवहारजनकत्वं सिद्धमिति मूला [illegible]
[illegible]

लक्षणांतरमेववाच्यं तथा च लक्षणाघातकत्वम् आह । चक्षुरादीनामेव कर्तृत्वे तेषां नित्यत्वं तथा यो ... वा ... नवानुमो ... [illegible]
नित्तिप्रतिसंधानं कस्यस्यादिति कर्त्रन्यः स्वीकर्तव्य इत्यर्थः । प्रसिद्धिन्त्रोत्प ... त्तिन्निर्वाहकत्वेनाकाशादेर्वा सिद्धिः ... [illegible]
प्रसिद्धेति । ननु ज्ञानं कुविदाश्रितं ज्ञानत्वादित्यनुमानं न संभवतीत्यत आह । दृष्टांताभावात् जनकतासंबंधे ... [illegible]
नवत्वेवेत्यर्थः । कुविदाश्रितं सममेतदित्यर्थः । अन्यथा सत्प्रतिपक्षकार्यत्वनिर्वचनविरोधात् । असिद्धमपाकरोति । कार्यत्व ... [illegible]
नुकूलं तर्कमाह कार्यस्येति । यदि न क्वचित्समवेतं तदा तत्समवायिकारणं किं वाच्यं तदभावे तु किं जन्यम् अमसवायिकारणं ... [illegible]
वेत्तिमित्तकारमात्रमित्यर्थः । तथापीति । तथा चानुमाने र्थान्तरत्वमिति भावः । किं त्र शरीरेन्द्रियमनसामपि स्यपेक्षे यामा ... [illegible]
ति । अत्रेशरीरस्येत्यादिना ... नतु यथा श्रूते बाधिकरणासिद्धिः शरीरादिमं चेतनमकृत्वादित्यत्र साध्याविशेषत्वप्रसंगात् ... [illegible]
ति । कदाचिद् ... न ... ज्ञानाभावश्माविशेष्यत्वे हेतुदिहिन साध्याविशेष इति भावः । ... [illegible]

स्वः२०।
येत्यग्रे वाच्यत्वादित्यादिना ... इत्यादिना अभिप्रायरत्यन्तेन सामान्यविशेषो ब्राह्मणत्वादिः कर्मादीत्यादिपदात् पुत्रत्वादिर्ज्ञेयः ... [illegible]
अहः । असर्वं अप्रे ... अपरं अकुनिष्ठं तथापीति । जातिरिह लक्षणं नवमक्लिजे दासिद्धेतत्सिद्धिरित्यर्थः । ननु बिन्दुत्व ... [illegible]
दृष्टमत आह । इंद्रियेति । परमात्मनः पराप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एवं च परमात्मनोऽप्रत्यक्षत्वे प्यनुमानग्राह्यत्वान्नस्वरू ... [illegible]
भावः । ननु तासां हेतुत्वे न संभवतीत्यत आह । शब्दाघुपवद्धयरत्ता । पक्षत्वेन तासि रनुमानामिति भावः । करणेति । क ... [illegible]
रीरस्तमाना धिकरणतया ज्ञानाभावादित्यर्थः । तथा ज्ञानाभावे धिकरणत्वकर्तृप्रयोज्यत्वयो व्याप्तिरस्त्येवेत्याह । अने ... [illegible]
णां तु पक्षतयैव तदनुमाने उपयोग इत्याह । प्रयोग इति । करणत्वमिति । सर्वानुमानेन करणतयैव तेषां सिद्धेर्नस्वरूपा ... [illegible]
भावः । करणकरणप्रयोज्यं करणत्वादिति तद्प्रयोजकत्वमिति शंकते । नन्विति । अनवस्थाजलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहते ... [illegible]
स्तु अन्ते त्वनुकूलतर्कसत्वात्प्रतिकूलतर्काभावाच्च न दोष इत्याह कारणेति । फलेनानुमानस्यानुकूलतर्कमाह ... [illegible]
रणांरत्तु सर्वत्र कर्तृव्यापार ... इति लक्षणं कर्त्रसिद्धि नानस्यादित्यर्थः । नन्वनेकरणत्वेनानुमाने घटते ... [illegible]

अनुभवविलक्षणत्वादित्यर्थः। अनुभवस्य स्मृतिकरणत्वे ऽन्वयव्यतिरेकौ बीजं व्यापारवत्तयां निरस्तत्वं अन्यथानुपपन्नस्य पाकि
त्वं स्यात् अव्यवहितं सर्वकार्यासत्त्वो विशेषात्। व्यापारकल्पनायां च व्यापारेणाव्यवहितस्य ज्ञानिर्वाह इति भावः। स्व
पारलौकाऽव्यवहितं सर्वस्य तत एव कार्यकारित्वादिति हृदयं। ननु घटादिकुम्भयोर्दृष्टांतत्वमनुपपन्नं तत्रैवेतन्यादि
ह्रस्वादीनामिति। एतत्संगतेव विषयासान्निध्यरूपत्वादिदोषं नासंगतमित्याह अत्रेति। नैकुण्ठाणामित्यनेन
मेवेति भावः। विषये तत्र कुण्ठादीत्यपि दृष्टव्यं। ननु तत्र स्थितानामेव स्मरणं न भविष्यतीत्यत आह अत्रेत्यनेनेक
कर्मनिधिरिति। न हि व्यवहितत्वेन नष्टेऽपि स्मरणमुपपद्यतइति दर्शयति। नहीति। अनुभवविलक्षणस्मरणस्य नव
ज्ञात्वादिति भावः। ननु ज्ञाने नु स्मृतिपदं तिष्ठति किरणावल्यां नु न दीप्तादौ स्मरणपदमतो विरोध इत्यत आह अनु
ति अस्त्विति। नित्यत्वेन स्मरणात् पूर्वजन्मसंस्कारोपपत्तिः प्रत्यभिज्ञोपपत्तिश्च सर्वविषयत्वेऽप्येकदाऽऽभिरूपद
स एवस्पष्टतानवानित्यत्वसिद्धौ तत्पपत्तिं अनुभूतत्वेव सर्वचैतन्यस्य साधकत्वेनोऽस्मात् इत्यर्थः। प्रत्ययमिति। ज्ञाना

नुमानमन्योन्याश्रयकवलितं ज्ञानानां च सिद्धावेव तस्य मासिद्धेरित्यतोऽत्र संज्ञोपमुक्त्यापयति। एतदेवेति। व्यधिकरणासिद्धि
नशरममिति। अर्थविशेषणेनानित्यहेतुद्वयमित्याह अन्यथेति। अत्र प्रयोजकतां शंकते। नन्विति। मृतेवासंभवादिति नाघ
र्वदाशरीरे ज्ञानं नास्तीत्यर्थः प्राप्यते। नचैतावता कोप्यनुकूलं तर्को निरूप्यत आह पदिलीति। शब्दे व्यभिचारवारणायाह
दात्ति। द्वित्वादौ विशेषेति। अग्रिमनियमेनैमित्तिकद्रवत्वे व्यभिचारवारणाय विशेषेति। पृथिव्यादीति नु पूर्ववत्। तर्केऽत्रये
कते। अत्रापीति। शरीरस्येति। शरीरे स्यात्तदात्मनि स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। संस्कारान्तरं वेनेष्टसाधनत्वास्मरणात् अ
नुपपद्यते पूर्वजन्मानुभवेन संस्कारसंभवेन स्मृतेः संभवात्। अतिरिक्तशरीरस्यात्मत्वे बाल्ययौवनयोः स एवाहमिति प्रसं
संधानं न स्यात्। परिमाणभेदेन द्रव्यभेद इत्यर्थः। ननु पूर्वहेतुद्वयोपादानं किमर्थमेकेनैव साध्यसिद्धेरत आह एतदिति
तिं घटादीनां कारणत्वेनाप्रसिद्धेर्नानुवृत्तिरित्यर्थः। अनुभवेति। वह्न्यादेरूपानुमा प्रयत्नेन जन्यः संस्कारोपि तत्रैव
= रूपितत्वेव व्याख्या। अन्यथा ऽन्येन दृष्टस्यान्येन स्मरणप्रसंगः तथा वस्तुदर्शनानन्तरमंधस्य स्मरण

धादत्त आह दिजिति। अथ समक्तस्य प्रतिषेधः परिशेषे नर्थवति न तस्यापीत्यर्थः ४। आकाशादिगुणत्वे शब्दस्य मनोग्राह्यत्वं नः
कर्देयं। एतेन शब्दाश्रितसिद्धिः परंतेषां ज्ञानानां अथ प्रतिक्षेप इति निरस्तं। पृथिव्यादिष्वनुपलभ्यमानमिति क्रमं निवारयति। अस
एतावता पृथिव्यादीनामर्थान्तरं न गच्छति। नन्वात्मकार्यत्वेन कथं सिद्धिरात्मन एव ज्ञानादेः तत आह पृथिव्यादीनीत्यादि गुणः
श्रितं तदनुमानेन संभवेत्यात्मनोऽत्र सिद्धौ साध्याप्रसिद्धेः तत आह तदयमिति। ननु पृथिव्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यासिद्धावनुमा
कथं साध्यमिति चेत् ज्ञानं द्रव्याश्रितं गुणत्वादित्यनुमानेन ज्ञानाश्रयसिद्धौ सर्वं पृथिव्यादिव्यतिरिक्तं तदद्रव्यमिति पर्यवसितं द्विती
पृथिव्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यासिद्धेरत्र न विशेष्यस्य पृथिव्यादिव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वप्रकारकबोधार्थं ज्ञाने व्यतिरेकि प्रवर्तते स्या
प्रसिद्धेरप्रसिद्धत्वे सत्त्वात्। न चैवं ततः सपक्षादेर्हेतुत्वव्यावृत्तावसाधारण्यम् अनुकूलतर्कसत्त्वेन व्याप्तिग्रहे तस्य दोषत्वा
त् इति दिक्। गंधादेर्व्यभिचारं वारयितुं हेतौ सत्तमंते रूपत्वाद्येकार्यत्वादिति सा सिद्धसाधनतावारणाय व्यतिरेकीति। आ
सति स्वात्मनः सिद्धत्वादिति भावः। पक्षो देहेति। एवं च तत्र साधनान्वेषणात्र यासः स्यादित्यर्थः। प्रयत्ने वाप्निस्यस्य चे यर्थ्य ना:

...१०।
मनः कर्तृकरणमनयान्यतरत्वं ज्ञानाद्यः। तेनाधिष्ठितेन चक्षुरादिना युगपत् ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगात्। करणत्वेनानभिधाने
स्य करस्यैकज्ञानजनकत्वनियमात् कर्तुरिव तथा नियमत्वात् न चैवं प्रसक्तिः। व्यासंगदर्शनात् मनोभिन्नस्य वात्मनः स्वीकार
नस्य करणत्वात् तत्स्वभावत्वेन नानेकज्ञानोत्पत्तिः। न चैकं मनः कर्तृपरं च करणं एवं कल्पना लिंगस्य कर्तृत्वेऽर्थद्वय
वादिनोः संप्रतिपन्नो संज्ञायां परं विवादः स्यात् तत्र वक्ताकर्तुर्मनस्त्वेन व्यवहारात् सिद्धं नित्यानामसंख्यातिधानाद्
तीयः। एवं हि कर्तान्यः स्वीकर्तव्यः तथा च तस्यैव ज्ञानाश्रयतया सिद्धस्योपकरणतया सिद्धे तस्मिन् धर्मिग्राहक ३३
बाधात् नन्वनीयः विरोधादित्यर्थः। अथ भाष्यं। मम कर्तृत्वे युगपज्ज्ञानानि जायन्ते न भवन्ति विच्छिन्नानेक
नेकत्वात्। करणस्वभावस्य चैकक्रमशक्यत्वात्। नापि विषयासंनिधानप्रयुक्तो ज्ञानविलंबः। युगपद्विषयसंनि
भवात् स्मृतयश्चापि न्यूनमनेकाः स्युः। तत्र करणांतरस्याभावेन तत्स्वभावस्य चैकक्रमशक्यत्वात्
नां नानात्वात् मनोभिन्नस्य लोके कर्तृत्वे करणमनः स्वभावादेव मानेकज्ञानानीति। ननु कथं परिशेषो दृश्य

मित्यर्थः। ननु वायुना न तदनुमानं व्यभिचारादत आह लिंगत्वमिति। वायुविशेषेणानुमानमित्यर्थः। व्याप्तेति। हेतुत्वाः इकमि
त्यर्थः। अनेन व्याप्तेरन्वयात्। ननु संमूर्छनाकिंचित्क्रियाप्रवणवति गुरुत्वे नादृष्टे व्यभिचार इत्यत आह। प्रयोग इति। अयवे
त्यत्रास्वरसः। एवं तस्य पदस्तत्त्वं प्राप्तो लिंगमनीति सूत्रविरोधात्। नन्विति। स्पंदमात्रेण प्रयोजकतयानुमातुं न शक्यमित्यर्थः।
याहमिति। कारणं विना कार्योत्पत्ते रत्र न प्रयोजकत्वमित्यर्थः। तस्याधानेति। परे छायात्र अजत्य इत्वाद्भिन्नपर्थः। अर्पंवाधइति। न
नु निमेषादिमात्रस्य हेतुत्वे प्रयोजकता हित आह प्रयोगस्य विशेषादेस्तत्वेन तत्र कर्म प्रवेशेनादृष्टकर्मण एव हेतुत्वे शेषवैयर्थ्यात्
तस्येव हेतुत्वे पोनरूप्यमिति चेन्न। वानविकारजनितनिमेषादेस्तत्वात्। विघटनामषद्विभागः सवात्मिना। विश्लेषः ननु उत्व
नस्य किं लिंगत्वं प्रक्रमस्य दस्यादेस्तदविधानं विरुद्धमत आह। सूत्र इति। प्रक्रम एव नास्तीत्यर्थः। मुख्यत इति। तेन वचनानुमा
नं असिद्धेरित्यर्थः। तत्रापीति। सर्वमितसिद्धमित्यर्थः। गृहकोणेति। गृहकोणव्यवस्थितस्य पेजकस्य प्रेरकत्वमित्यर्थः करणे
वहनादिस्थानीयं न प्राप्यते अस्मिन्नर्थे तु प्राप्यते यथैकपेजकसंबंधानिमित्तेपस्येजककर्मणि प्रयत्नवानस्तीति थाव

४५२
हः। विवरणमिति। ननु विग्रहस्य प्रयत्नवानिदमन्वितमत आह शेष इति। एवं च विग्रहस्य प्रयत्नवात्संयोगेऽप्यनुमीयते इत्यन्वयन्ते
तुद्यकरणे वैयर्थ्यं बीजमित्याह अनयोरिति। अत्र प्रवृत्तिपदेन वस्त्वं नरान्तिकुरुक्रिया निवृत्तिपदेन च तत्त्वरायत्नक्रियानं
रुप्यते न तु यत्नविशेषः न स्पर्शशरीरे समवायात्। नापि तत्साध्यक्रियायत्नोग्रहणेन साध्यक्रियात्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाप्र
हणात्। एवं च यत्नासाध्यघटादिक्रियया व्यभिचार इत्यत आह क्रियेति। हिताहितप्राप्तिपरिहारादिसर्ववर्तित्वे हेतुरस्तु किं जातीयः इत्य
र्थे तेनेत्यत आह केवलेति। ननु यत्रानातमापः स एव हेतुरस्तु इति चेत्। नासामान्यस्य हेतुत्वे संभवति विशेषस्य नियामकत्वा
भाष्ये शरीरेस्यादिस्वरूपकथनं न तु प्रविष्टमित्याह। एवं नितांबस्येति। प्रायेणेत्यनेन चेष्टारूपा क्रिया शरीरादावेव
हितप्रतिहारार्था क्रियानुरूपेणेति दर्शितं। ननु वा जनतादृविपिचेष्टा स्त्रीत्यत आह यथा चेति। ननु चेष्टात्वस्य हेतुतावच्छे
कत्वं स्थो इष्टांतरस्यत आह अत्रेति। तदयोग्यत्वेनैव हेतुनेत्यर्थः। विपक्ष इति। न हि कारणं विना कार्यं संभवतीत्याह
आदिपदग्राह्यमाह अनेनेति। केनेति। आत्मनो वृत्तित या व्यापकत्वासंभवादित्यर्थः। उक्तमिति तदा

ग्रहणानंतरमपरसंबंधिस्मरणं न संस्कारं विनोद्भवति न च रूपदर्शिनो रसस्मरणं चक्षुरादिरूपस्योपपद्यत इति नाव
यनादीनामचेतनत्वे सिद्धेपि नात्मसिद्धिरत आह यदेति। य एवाहं रूपदर्शी स एव रसनज्ञानवानिति प्रत्यभिज्ञा नियतवि
षयत्वेन स्यादित्यर्थमाह अन्यथेति। अत्र प्रतिसंधानं न विकारकारणं किंतु स्मरणमेवेति नियतविषयत्वे विकारानुप
पत्तिः प्रतिसंधानानुपपत्तौ पृथक् दूषणेऽस्तित्वाभावान्निति। दृष्टान्तानुरोधेन शरीरे विशेषरूपवतो विज्ञानत्वे द्वितीयादिश
रीरेपि तथा स्यादिति शरीरस्यानवस्थानेयाच्चत्यानन्तथा स्वीकारे तथा शरीरदर्शिनि प्रत्ययवत् स्वीकारेप्ये रसवानहमिति मां गोकुर्वि
त्यर्थः। गौरवे आमालिकृतानामादरेनेति। न हि तैर्देय एवाहं रूपदर्शी स एवाहं स्पर्शवानित्युपपद्यते। क्षित्यादित्वयि ज्ञान
स्य ज्ञानतया कथमचेतनत्वे शरीरेस्यान्नचेत्यर्थः। अनाश्रितत्वादिति। अत्राश्रयोत्कत्वे ज्ञानाश्रितत्वाभावः स्यात् तस्य च द्रव्यासामा
न्यतो नाश्रितत्वे ज्ञानादीनामाश्रितत्वे चोपपादितत्वव्याघातस्तस्य परस्य एव वृत्तिनियमादित्यर्थः हेतोर्वा सिद्धिं वारयति। सिद्धि
ति। अत्र हेतुद्वये रूपत्वशब्दत्वयोर्व्यभिचारवारणाय विशेष्यभागः। विचारो न त्वत्र। अत्राश्रयोत्कत्वे शंकित आह। कार्यत्व

स्त २

चक्षुः संबंधनिमित्तेन मनः कर्मणप्यस्तीत्यर्थ आहेत्याशयः प्रयत्नेति। अतीन्द्रियं मनो नो देशान्तरयोगप्रयत्नः स्यादेव चैतन्ये
वेगगतित्वे तु यत्र मनःसंबद्धं तत्रैव ज्ञानं स्यान्न तु क्रमेणापीन्द्रियांतरजन्यं ज्ञानमित्याशयः। एवं यत्ने पियोज्यो। मनसृति
नाम दिमति विमतिविचारकारणाय सत्वं तत्सत्वं नात्मसिद्धिं शंकते। अदृष्टेति। कुर्विदिति कर्मविशेषवत्मनः परिहृतस्तत्रैव नादृष्टेन कर्म
तिनस्तत्पन्ना सिद्धिरित्याशयः। यद्यपीति। अदृष्टजन्यसाधारणकर्मजनकत्वे प्रत्यात्मविशेषितमित्यनुमानेनात्रिविषयमात्र
सिद्धत्वेव तथापि कर्मविशेषेण प्रयत्नवत्त्वे नात्मसिद्धिरित्यर्थः। बाधं शंकते। यद्यपीति। तथापीति। एवं च मनोवहनाडीप्रय
त्नवदधिष्ठितेऽनुमाने न बाध इत्यर्थः। अदृष्टेति। प्रयत्नवदात्मसंयोगान्नाड्यां क्रियास्यात् एवं वेगस्य प्राणनाडीसंबंधान्मनसो
र्थः। अदृष्टस्येति। अदृष्टविशेषसहकृतत्वेन त्वचैव क्रिया सर्वसमवेतासां नाडीनां प्रत्यहं तेनान्यथा न तद्विषयकं प्रयत्नोन
स्यात् चक्षुरादिना तासामनुपलंभादित्यर्थः। एवं च यथा नाड्या पवासवासनादिसहकृतेन गजेन्द्रियप्रत्यक्षेण मनः
वहनाडीषु प्रयत्नस्तथा प्रकृतेपीत्याह अनादीति। निर्विकल्पकस्य न संस्कारोद्बोधकत्वेनोपनीतभानस्य ग्रहणमिति। एवं संबं

स्तुतं तत्र प्रमाणस्तुतं तुल्ययाश्रय एवोपपद्यत इति भावः। स्मृत इति। अन्यस्मिन्ननुभवितरि नान्यस्मिन् स्मरणमित्यर्थः। अपाकृत्वेन न
मस्मरणदर्शनं नयथा अतेनुपपत्तेरित्यवधेयं। अत एवाह। अन्येनेति। प्रतिसंधानमिति। न हि सर्वसुखानामनुभविता
खीसोऽहमिदानीं दुःखीति संभवति। न च तत्र परकालयोरन्ते देहे दिनेदमुपपद्यते। न वा नेदः शरीरमुत्पद्यत इति भावः। दुःस्य
ति। प्रतिसंधानस्मृत्योः सर्वानुभवसमानाश्रयतया स्थिरत्वेन मनसाश्रयः शरीरादिरिति चेत्सुखदुःखोदयस्तु गौरत्वादि
धात्रा स्वनिष्ठत्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः। स्मृतिबुद्ध्योरित्यत्र गोबलीवर्दन्यायः। ज्ञानेनेति। भिन्नाश्रयाणां ज्ञानादीनां कार्यकारणभा
ऽतिप्रसंग इति। ज्ञानसमानाधिकरणेच्छादय इति। न शरीराश्रया इत्यर्थः। प्रयोग इति। अत्र तदिति संपातायातं। तद्
सामर्थ्यात्। ननु यावद्रूपगताविशेषमेवास्तीत्यत आह समस्येवेति। अनुभवो भ्रमाननमित्यर्थः। अनयोरिति। आत्मनि इच्छयानु
मानाधिकरण्यशरीरस्य सुखजननेच्छासमानाधिकरणसुखजनने सामानाधिकरण्यस्य नियामकस्याभावाच्चैत्रबुद्ध्यापि मैत्रे दुःख
गः न च यस्यात्मनो बुद्धिर्यच्छरीरविषयिणी तत्र सुखं वक्तुं नत्विति वाच्यं। चैत्रबुद्धेरपि मैत्रविषयकत्वादित्यर्थः। सुखादौ

...का० १

ति। अगुणत्वे हि रूपादिवाच्यं। तत्र उत्पन्नत्वे सति कार्यत्वे सावयवत्वमूर्तत्वे स्यातामित्यर्थः। कर्मत्वदिति। तथा च मूर्तत्वस्यैव कर्मलक्षण
त्वादित्यर्थः। अनपेक्षकारणत्वमसमवायिकारणत्वे केवलस्याकुर्वत्वात्। कार्यस्यापूर्वे यर्थ्यमाशंक्याह। कस्मादितीति
त्रत्पत्तिज्ञानं न तस्याकोऽपरूपेव हेत्व[illegible]मानादित्यर्थः। एकवाक्यतया यावाक्यधर्मत्वादाह। समानाधिकरण्येनेति। अहंत्वस्मा
नाधिकरण्येना × समनंतरं प्रथमहेतौ घटे व्यभिचारवारणाय द्वितीये हेतौ संयोगत्वं तावता वेन वारणाय॥ × सामान्यत्वं न सं
त्वे च नित्यत्वगर्भलक्षणव्याघातात् विशेषत्वं न संभवति स्वाश्रयरूपत्वानुपपत्तेः। नापि समवायत्वं संबंधत्वेनानवभासनत्वादि
तित्यर्थः। अर्थान्तरं शंकते नन्विति। कस्मादित्यस्य २७॥ अनुभवो हं गौर इति रूपे[illegible]स्ति तथा बाधविरोधादित्युक्तं। एवं च नाह
अप्रमाविषयत्वं हेतुरिति भावः। ननु शरीरादिकमादाय सामानाधिकरण्यानुभवः कथं विरुद्ध इत्यत आह। योऽहमिति। नहि
मैत्रसुखमादाय दुःखिनश्चैत्रस्य योऽहं दुःखी सोऽहं सुखीति प्रतिसंधानं संभवतीत्यर्थः। एवं च प्रतिसंधानायैकात्मस्म
वाच्यमित्याशयः। भिन्नाश्रया अपि प्रतिसंधीयंत इत्याशंक्याह। नन्विति। नेति। शरीरस्य तानां त्वेषामात्मनि प्रति

१०१

तमा एवमनुमेयमिति भावः। क्षणिकत्वे विप्रतिपत्तिरयं घटः स्वाभावहेतोन्तरसणवन्निर्ध्वंसप्रतियोगी न वा। विधिप्रसिद्धिः पूर्वकालध्वस्तो न तत्काले ध्वस्तो वा [illegible]
कृतघटस्यैव ग्रहणान्न निषेधः। स्वदृष्टान्तामुत्पन्ने घटे प्रकृतघटेनासिद्धौ क्षणिकत्वासिद्धिः। तत्र बौद्धः स्वमतावष्टंभेन न्यायमाह यत्सदिति। तेषामुदाहरणं [illegible]
योरेव नापत्त्वादिति स्पष्टार्थः। न्यायनयेऽत्वनुमानकोपादुक्तस्य प्रत्यक्षस्य क्षणिकाः सत्त्वात्। परेऽवं तरेऽवं यथा घनस्तथा चैते न तस्मात्तथेति। न च दृष्टान्तासिद्धिस्तस्य [illegible]
तेवाद्यत्वात्। विवादाध्यासितः सत्त्वेनेतरव्यावृत्तिकत्वेनाप्रविप्रतिपत्तिरवयवधर्मे पेक्षिता सा वैरन्यापेक्षा नातिरिक्तं। ननु सत्त्वं जातिरिह हेतुत्वेन विवक्षितं न
त्वेनैयायिकानां मते विधिरूपं बौद्धानां तु व्यावृत्तिरूपमित्युभयसाधारणलौकिकहेतोरभावात्पक्षमनुमातप्रवृत्तिरतः स्यात्सत्त्वमिति। जातिरूपं सत्त्वं हेतुत्वे
न न विवक्षितमेव येन तत्र बौद्धमतेनाप्यन्तरासिद्धिः स्यात्तु विवक्षितं तु नयवादिसिद्धमेव स्पष्टः। तत्तु प्रत्यक्षसिद्धे। नोत यो रन्यतरस्य विवादस्तस्याह तद्वेति [illegible]
नाशंकायामाह। व्याप्तमिति। स्थिरस्य हि पदार्थस्य व्यापकस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य हेतोरपि निवृत्तेः क्षणिकत्वासत्त्वे सत्त्वमेव न स्यादिति हेतुरसत्। साध्यं मा स्त्विति शंकितु [illegible]
स्पष्टः। व्याप्तिमुपपादयति न हीति। एकस्यानेककार्यजनकत्वं क्रमेणाक्रमेण वा संभवति तत्र स्थिरे क्रमेण न संभवति सामर्थ्ये युगपत्कार्यजननप्रसंगात् [illegible]

[illegible]
त्तिः। अपि वाहमिति प्रत्ययस्य शरीरविषयत्वे बाह्यलुपलंभमानसत्वं वा वाच्यं। नाद्यः। अंधस्यापि जायमानत्वात्। नान्त्यः। शरीरस्य मानसत्वे रूपा
णस्यापि रूपस्यापि तत्त्वेऽधेनापि गौरवत्वादिग्रहणप्रसंगः। निर्गुणस्य द्रव्यस्यानुपलब्धेरित्याह। अपि वेति उपसंहरति। तस्मादहं [illegible]
मिति ज्ञानं यच्च पिंडमात्रविषयको न भवति घटादावापत्तेः। शरीरविषयको न भवति भेदेन तस्य प्रतिसंधानत्वादिति भिन्नं द्रव्यमात्मेति [illegible]
ति परमार्थस्त्यर्थः। एवं व्यतिरेकिणा स्वात्मनः सिद्धौ तत्कार्यत्वेच्छावत्स्वशरीरदृष्टान्तेन शरीरान्तरे चेष्टावत्त्वेन हेतुनात्मानुमानं विशेषविरोधात्
सिनाप्यमनुमेयं भवति। साहचर्यावेतिरेतन्मत्वा बुद्ध्यापत्तिरिक्तात्मसाधनं। वे नाशि [illegible]। क्षणिकतावादिनि बुद्ध्युपादानमात्मेति नावकस्तुष्टं अस्माक
सर्वज्ञसर्वज्ञत्वमुक्तरेवाग्रिमाग्रिमबुद्ध्युपादानत्वादिति बुद्ध्युपादानत्वेन क्षणिकात्मसिद्धिरित्युपहासबीजमाह बुद्धेरिति। ननु बुद्ध्यादिगुणाश्र
कोऽयमात्मेति वैशेषिकसिद्धान्तानुसारेण वादिना मुस्माकं नोपहासविषयत्वात्। संभवत्यत आह इष्टमिति। वैशेषिकशास्त्रप्रामाण्यानुसारे २०४
निधानमिति नोपहासविषयत्वे निमित्तं बोनिसंधिः। न च तदुपपद्यते तत्कालिकस्य प्रमाणत्वात्। न च तदसिद्धं क्षणिकत्वसिद्धेः [illegible]
त्पेन दृष्टान्तेनात्मन्यप्रामाण्यसाधनात्तत्संशये पि प्रामाण्यासिद्धेरित्याशयः। प्रक्रियामात्रं बालव्युत्पत्तये यौक्तिकं वि[illegible]मे यानि [illegible]मात्र
नकूलं स्युरवामीयोऽयमात्मेत्यस्य शेषः प्रक्रियामात्रमपि तु स्वसिद्धान्ता एवं चैन्याह क्षणिकत्वेति। बालानां लालनार्थत्वं बालव्युत्पादनेन [illegible]
कत्वं। कायस्यात्वोपपत्तिर्नेनाप्रामाण्यमुक्तं। एकत्राप्रामाण्ये सिद्धे न दृष्टान्ते न तत्र्ययत्वेन हेतुना शरीरान्तरे प्र ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

रणमेवज्ञानिवत्मितिप्राकृतस्थितमितिज्ञाणिकतायामेवपर्यवसानंहितायतस्मिन्सत्यातेपिकारणस्वरूपस्यानतिकरमावर्त्तिनस्तावस्यात् ।
ज्ञानकत्वेनैवस्यात् । एवंतेनुपकारोपकृतत्वेनस्थितमनुपकारकातेतुवेनोपकारेणोपकारान्तरमाधीयतइतिकार्यजनकंनवतीतिचेन्नाह
वं ह्युनयकारपरंपरा [illegible] मानेनवस्थाप्रसंगादित्याह । कर्तृत्वस्यवेति । नतीयेति । प्रकारभेदेनोपकारजन्योपकारपरंपरमाहायानवस्था
ह्यमितित्रैविध्यमितिसर्पः । केवलादिति । सणिदंडंतंतरौकस्थिरंज्ञोघटसमर्थोघटंजनयतानिहितस्यातिकरणवासिमनेनमतंजनयबहुकालंपर्यंतोपिताकृशान्केवल
धितोसत्तिपक्षपामइति भावः । न्नेतिप्रसंगादिति । अनुपकारकापेक्षायांदंडःकुंभकारमिवकुर्विंदम् अपेक्षेतेतत्पर्यः । वीजयवनपाथस्तेजोसः पूर्वसणद्वित्रिप्र
परसणावर्त्तिनः । यवनपाथस्तेजोंकुराजायतइति बौद्धानांमतंतत्रप्रत्येकंनकुशलमतनककाक्षः किंतुसमुदायस्यसमुदायपतितनककतात्रतत्रस्वभावैक्रोकार्यैक्य
प्रसंगः स्वभावभेदेतुएकस्यवीतस्यनानास्वभावत्वेनानात्वप्रसंगइत्याहतथेति । साहित्येति । सतःकारणस्यसहकारिविलंबेनकार्याजनकत्वेसहकारिणापे
नोत्पत्ते । सतिसहकारिविलंबस्याभावात् । सणिकस्यसमर्थस्यसहकारिसहितस्यैवजायमानत्वात् । एवंचसमर्थस्यैवसहकारिरहितोपिकुर्यादित्यसमान्येति

स्वधर्मप्रतिपदिप्रथमपहात्यस्तदासहकार्यसाहित्येपिकारित्वस्वभावसत्वात्कुर्याद्वेत्याह । नप्रथमइति । तरवस्यात् । सहकारिव्यावृत्ता [illegible]
सहकारिसाहित्येसतिकारित्वंस्वभावः । नचैवंतादृशस्वभावस्यसहकारिविरहेकर्तृत्वमापादयितुंशक्यतेस्वभावभंगापत्तेर्नतुकारित्वमात्रं स्वभा [illegible]
नस्थितिः । एवंहिसहकारिसाहित्यमपिस्वभावान्तर्गतंतथाचस्वभावत्वियासहकारिणेनत दिसाहसतहीति । अकारित्वंस्वभावः सहकारि [illegible]
प्रतियादिहितीयपसोर्यस्तदासहकारिसाहित्येपिनकुर्यादकारित्वस्वभावभंगापत्तेरित्याह । अतएवेति । अथसहकारिराहित्येसति [illegible]
सहकारिसाहित्येकारित्वंवाकदापिनस्यादित्याह । अपेति । अपेति । एवंचासास्तुसहकारिपुनकारित्वंसकृत्वकारित्वंतथाचविरुद्ध [illegible]
त्वेकेकारित्वविरुद्धधर्माध्यासोभेदकाएकतेवकालेइदमतआहनवेति ॥ अनयोःस्वभावयोर्धर्मिभिन्नत्वेधर्मिणोरभेदापत्तिः । ननु [illegible]
तिमेदेतुधर्मिस्वभावत्वंतयोर्नस्यात् । नह्यन्योन्यस्यस्वभावोघटस्यपटस्वभावापत्तेरित्याहधर्मिणइति । उपकारेपातीति । तस्यापि [illegible]
कारित्वादित्यर्थः । उपकारेणापीति । तस्यापिसहकारित्वादित्यर्थः । सहकारिभिर्जनितउपकारःकारणाभिन्नस्ततस्मिन्नोवा [illegible]

क्षणिकः समर्थ्य तदिति चेत्। कार्यजनने निर्विशेषणकारणे सार्थमनुपर्यं स्याकरणकाले ऽसामर्थ्यस्य सत्वादित्यर्थः॥ यद्ययं स्वभावो वर्तमानार्थक्रियाकरण [illegible]
नागतयोरर्थक्रिययोः समर्थः स्याद् वर्तमानाभिवर्तने ऽपि जनयेत् इति प्रसंगेन। न जनयति च तस्मान् न समर्थ इति विपर्ययेण वर्तमानार्थक्रि [illegible]
येतातीतानागतयोः कारिष्यतीति। अयमस्य स्वभावः सर्वथा नास्तीत्यर्थः॥ ननु विरुद्धमिदं कथमेकस्य स्वभावद्वयमित्यत आह विरोधादिति [illegible]
त्र न विरुद्धमित्यर्थः। अन्यथा ऽप्रसिद्धत्वाद्व्यस्यैव स्वभावत्वं मन्तुमनुचितमित्याह नयेति। नयवादिसिद्धतां दर्शयति। क्षणापातीति कुर्वद्रूपेऽपि सहकारि [illegible]
कारित्वानुरोधेन करणोपरमः सहभावनियमोऽभ्युपगन्तव्यस्तथा च सहभावे करणनियमोऽपि स्यात् कर्तव्यत्वात्प्रिमनियमाभावे सहभावे ऽपि कर [illegible]
हेतुकर्तो नातीति। सर्वनियमस्य भंगात्। एकनियमे द्वितीयनियम आवश्यक इति भावः सिद्धान्तो ऽयं प्रसिद्धत्वमितिभावः। एवं चाभावेन [illegible] नावेन सहकारि
विरहेण करणेनापादयितुं शक्यते स्वभावेन सहकारिविरहे कारणस्य प्रवेशेन तेन स्वविरुद्धस्य सहकारिविरहे करणस्यापादयितुमशक्यत्वात्
सहकारिकस्यैवाभावापत्तेरित्याह। तथा चेति। न च स्वभावस्य न भवतीति प्रागुक्तमिति शंकते नन्विति यथान्वयनियमे सहकारिविरहे ऽन्त्यादि त्य

न पर्यनुयोगः समर्थस्य सहकारिविरहित्वप्रसंगादेकाकिनो जनकत्वमिति निरपेक्षत्वमविनास्ति समर्थस्यैकाकित्वाभावात्। एवं च केवलाद्धत्वस्य [illegible]
तथा स्तां न चोपकारमादायानवस्थानादुपकारानंगीकारात्। न चानुपकारकापेक्षायामतिप्रसंगः। तद्धि सम्बन्धेन कार्यविसंवादात् [illegible] अपेक्षायां [illegible] तो न च
साहित्यमात्रेण सहकारित्वे तत्कालोत्पन्नानामन्येषामपि जनकत्वं स्यात् सहोत्पन्नानां समर्थानां सहकारित्वादिति भावः॥ स्थिरपक्षे तु समर्थ [illegible] सहका
रिभिर्विनापि कुर्यादिति दोषद्वयमाह। स्थिरस्य हीति। एकस्येति। एकेनैव स्वभावेन नानाकार्यकरणं ननु स्वभावभेदेन पेन धर्मिभेदः [illegible] स्थिरस्या
प्यनेककार्यकारित्वमेकस्य स्वभाव इति न धर्मिभेद इत्यत आह। नचेति। सामर्थ्यकार्यक्रमो न स्यादिति तत्र बाधकमित्यर्थः। एतेन [illegible]
स्वभावो विज्ञातापि भिन्नदेशकालकार्यानुगुणो। ननु भिन्न इत्यर्थः। [illegible] नानुकूलं तद्वर्णयत्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन [illegible] तानुमानेन [illegible]
इति तस्मादिति। विरुद्धधर्माध्यस्तत्वेन नानात्वसिद्धौ स्थैर्यबाधिकायां न सत्वमस्ति। सा क्षणिकत्वमास्थिरपक्षे [illegible]
र्थमर्थक्रियाक्रमाक्रमाभावस्य [illegible] न संभवतीति व्यतिरेकपुरस्कारेण व्याप्तिग्रहः समर्थितः। इदानीं विरुद्धधर्माध्यस्तत्वेन [illegible]

स्यान्वतिरेकस्तथा व्यतिरेकेऽपि नियमेन सहकारिणोऽन्यस्याकुर्वाणतिरेकित्वं प्रसज्यत इत्याह सत्यमिति। न च त्वं यस्यापि स्वभावव्यवान्तर्गतत्वात्। तदनुरोधेन सहकारि
ण्यस्योदयवतितद्व्यतिरेकस्यापि स्वभावान्तर्गतत्वात् तदनुरोधेन सहकारिसान्निध्येऽपि न दोषः। न वा नयोः स्वभावत्वे विरोधः स्वभावादित्यत्
भिन्नास्मेकारकं सिद्धं तावदसपेक्षे। एवं तद्वदिति। ननु सहकारिणो न तथा न स्वाकुर्वादिति तदभावे वक्तुं शक्य का तर्हि यदि भावस्य तस्या [illegible]
कारयोः सामर्थ्यविपर्ययमनुपगच्छामः। न चैवं सहकारिक्रियमाणयोः सामर्थ्यसिद्धिभावेन सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासः सिद्धः [illegible]
प्रसंगेऽति प्रसंगस्य तद्विपर्ययस्य च तावत् सिद्धत्वादित्यर्थः। प्रसंगे च प्रापाद्यादकयोर्व्याप्तिमाह तथा हीति। प्रापादकस्याकारं परस्याह। [illegible] समर्थ्या [illegible]
ति। तदेवमतद्रूपतिरेकः। स्वभावेति। स्वभावो भावानां सामर्थ्यलक्षणः स हेतुरापादके पक्षेऽत्यर्थः। अप्रयोजकतामाह पावक रोति। सामर्थ्येति। [illegible]
व्याप्तिमाह। व्यस्येति। पक्षधर्मतामाह। न करोतीति विषय इति। व्यापकेति। व्यापकस्य तत्र निवृत्तौ [illegible] भावः प्रसंगविपर्ययो [illegible]
र्थः। सत्त्वमिति। साध्यप्रसिद्ध्यासहकारिदर्शनादिना व्याप्तिग्रहकाभावान्न व्याप्तिज्ञानं तथा च प्रमाणाभावान्न व्याप्तिरिति व्याप [illegible] सिद्धिः [illegible]

सहकारिणां न व्याप्तिज्ञानं तथा च प्रमाणाभावान्न व्याप्तिरिति व्याप्त्यासिद्धिः। साध्यहेत्वाभासेऽपि सिद्धेऽन्तर्गतोऽतिप्रसंगः तदनुमानदूषणमिति भावः [illegible]
न्ते तत्त्वविपक्षव्यावृत्तिः। संदिग्धेति संदिग्धानैकान्तिकत्वं सत्त्वानैकान्तिकत्वेऽपि। संदिग्धेति निश्चित ते देमा नैकान्तिकस्य दोष विपक्षादित्यर्थः। ननु प्र [illegible]
याप्यविरुद्धधर्माध्याससिद्धौ तेन नानात्वसाधनात् क्षणभङ्गप्रयोजकत्वं कथं केति व्याप्तिसिद्धिरस्यैवेत्यत आह। नहीति। यदि समर्थः स्यात्तदा कुर्यादिति [illegible]
प्रसंगस्यैव नास्यमन्तसिद्धस्य कारणत्वस्यापादकता संभवति। व्याप्यस्यानंगीकारात्। नहि कारणसत्ताग्रहणे कार्यग्रहं विरहितं पूर्वक्षणप्रतिप्रसंगो [illegible]
माणमस्ति। न च कुर्वद्रूपत्वमारोप्य तु प्रसंगः संभवति। प्रायस्य विपर्ययेऽपि व्याप्यतया तत्का [illegible] न च कुर्वद्रूपत्वे प्रमाणे [illegible]
कुर्वद्रूपत्वाद्यः प्रत्यायने [illegible] प्रतिपादको बौद्धैः परस्याङ्गीकारादिति हृदयं। तथाप्युक्तमिति। कुर्वद्रूपत्वेऽपि सामर्थ्ये न प्रमाणमित्यर्थः
अनुमानं चेति। प्रमाणेतरसंनिकर्षाविद्धे तेषां मते तरभावादिति भावः। न च तेनैः स्वभावस्यानंगीकारात् तत्सिद्धिरत आह। सहकारिसंनिधानासं
धानयोस्तत्कारणे संनिधानासंधानयोस्तन्त्रत्वात्। नापि स्यादिति। सहकारिविरहे भावस्य स्वभावान्तर्गतत्वमते। येन सहकारिसमवधानं नस्यात्

आत्मत०

विकार्यकारित्वं तेन समर्थो ऽपि न कुर्यात्। स्वाभाव्यात्स्थिरस्तिष्ठेत् सहकार्यसमवहितो यः स न करोति समर्थे विशेषतर्कः। यदि सहकारिविरहितः स्यात्तदा कुर्यात् यदि [illegible]
दोषनिबंधनेन न तर्कस्यैव प्रसरे एवं च समर्थस्य सहकारिसाहित्ये सति कारित्वमेव स्वभावो ऽतो न विरोध इति शंकते। स्यादेतदिति। यद्युपनिबंधः परिशोधप्र
योजकस्तदा के ऽपि सहकारिणां संनिधानादिना भावनिबंधनं किंतु स्वकारणाधीनं भावस्वभावे सहकारिसाहित्यं सर्वदा फलोपधानं वा प्रविशति ये
न सहकारिविरहदशायां फलानुपधानं वा तस्मादेव यदि वक्रो ऽपि सहकारिविरहदशायां सहकारिसाहित्यमंगीकुर्यात्। इति यदि सावष्टंभयोगेन तर्कः क्रियते
यदि सहकारिसमवहितः स्यात्तदा कुर्यादित्याह न त्वस्माकमपीति ते सहकारिणा सत्ता सहकारिविरहदशायां ऽस्माकं दर्शने करणदशायां धर्मविनति १०६
ज्ञातिरेणिकत्वानुपगमात्। न च दर्शने तु धर्मी तिष्ठत्येव तिष्ठत्स्वभावस्यानुवृत्तौ तस्यामपि दशायां करणापत्तिरपसिद्धभावो ऽनानुवर्तते तदि [illegible]
विनस्थादिति। तत्तिकतापमेव यदवसाना [illegible] निःस्वभावस्य धर्मिणो ऽनवस्थितेरिति शंकते स्यादेतदिति। पश्चात् [illegible] करणदशायां। अस्मिन् [illegible]
प्रसंगः। न च मतेपि करणदशायां व्यतिरेकगर्भः स्वभावो यद्यस्ति तदा न कुर्यात्। नास्ति येन तदान्वयगर्भस्यापि स्वभावस्य व्याव [illegible] स्वभावत्वया

स्वरूपस्य निप्रसंगः। तयोः स्वभावयोरेनिवृत्ताव परस्यापि निवृत्तिरिति न च वास्तिष्ठतामाहित्याह। ऽस्त्विति। करणदशायां धर्मस्य व्यतिरेकमुखस्य निवृत्तौ
वपि धर्मी न निवर्तते धर्मधर्मिणोर्भेदात्। आह स्वरूपमिति धर्मी तिष्ठत्येव तैर्विना कारित्वात्स्वरूपेणो धर्मस्तु नास्त्येवत्यर्थः। यदि धर्मनिवृत्तावपि धर्मीति
ष्ठति। तर्हि स्वरूपस्य [illegible] विशेषस्तादित्याह [illegible] करणकाले धर्म्यस्यैव तस्मादित्येव सविफलो ऽपधानदशायां धर्मस्तु नास्त्येवत्याह ममापीति। उप
संहरति तस्मादिति। उप [illegible] पत्तिमित्यनेन तयोः न स्वरूपेतर्भावो येन सहकारिणो ऽपि न उपकारये [illegible] स्वरूपमिति [illegible]
वरूपस्य स्वरूपं नोक्तमित्याह। स्वरूपमेवेति। भावानां स्वरूपमेवैतत् [illegible] पादक्षितं कार्येणापेक्षितं न त्वन्यदित्यर्थः। कार्येणापेक्षितत्वं च
स्वरूपयोग्यत्वं। सामर्थ्यमस्माकं तन्न स्वरूपयोग्यत्वं न च तेन कारित्वमापादयितुं शक्यत इत्यभिप्रेत्याह परार्थ इति। फलोपहितत्वानुपहि
तत्वानुपहितत्वे सहकारिसाहित्यासाहित्यसापेक्षौ भावस्य धर्मौ तौ च क्रमेणैकदेन न विरुद्धावित्याह तदेवेति। एवं च भावस्य समर्थस्वरूपे च सम
र्थ इति न तयोर्विरोध इति परस्परं सामर्थ्यासामर्थ्ययोरपि स त्वैकान्तेनादविरोध इति दर्शयितुमाह अन्यथेति। कालभेदेनाविरोधस्त्वयापि [illegible]

कत्वमिदं तत्र यत्सामर्थ्यं क्रियां प्रति तदेको भावो भिन्नकालेऽपि करोतीति तस्मात्कालान्तरे करणेऽसामर्थ्यमेव प्रद्योतकमिति विरुद्धधर्माध्यासेनैकस्याक्षणिक
त्वसिद्धेः स्यात् यदि कालभेदेन न तयोर्विरोधः सामर्थ्यं वर्तमानमित्याह यदापि हीति। ननु वै करणेनासामर्थ्यं प्रयोजकं येन स्याद्विरुद्धधर्माध्यासः संगतः कि
न्त्वसत्त्वमेवं च कालान्तरेऽपि सामर्थ्यमेवेति शंकते असत्त्वादिति। असत्त्वं च न करणे प्रयोजकं तथा सति सत्त्वं करणे प्रयोजकं स्यान्न चैवं। अत्र देशे स
न्देशान्तरे कार्यं पत्रे दित्याह किमत्रासत्त्वेनेति। क्वचिद्देशान्तरे न कुर्यादिति पाठस्तदा सत्त्वस्य करणप्रयोजकत्वे देशान्तरेऽसत्त्वान्न कुर्यात्तं तु
कुर्वंतीत्यत्रैव करोति तस्मादसमानदेशमपि कार्यं भावः कुर्यात्। न करोतीति पाठे तु यत्र देशे न करोति तस्य देशार्थः। यदा विद्यमानत्वमात्रं करणे
प्रयोजकं तेन यदा विद्यमानेन देशान्तरे विक्रियेतेत्यर्थः। सामर्थ्यमात्रं करणे प्रयोजकं न तु देशकालसत्त्वमपीत्याह। तस्मादिति। एवं वा सामर्थ्य
देव कालान्तरे क्रियां न करोतीत्याशयः। अत एव सामर्थ्ये सति तत्परिकार्यं तन करोत्वं बौद्धाचार्याणां समतमित्याह। अत एवेति। ज्ञानस्य ज्ञानजनकतया
ज्ञानरूपत्वं तस्याभावेन न विनष्टं स्वपुत्रमेव वरमसि। सामान्यतः। एवं वा सामर्थ्यादेव न करोतीति मंतव्यं तथा च कालभेदेन विरोधो वाच्यः ए १२०

वं च स्थिरपक्षेऽप्यस्त्वित्याह असामर्थ्यादित्यादिना। स्थिरेऽप्येवमस्त्वित्वं तेन सर्वपक्षसमाधानास्यां। उक्तोत्तरत्वादिति। असामर्थ्यमसत्त्वमन्यद्वा सर्वं स
मर्थस्य पश्चादसमर्थ्ये विरोधः स्यादेवमर्थः॥ केवलसामर्थ्ये सत्यपि न कुर्यादित्याह सामर्थ्य इति। केवलसामर्थ्ये सत्यपि न कुर्यादित्याह। असामर्थ्ये इति
वं च कालभेदेनैवोभयं वाच्यमिति। कपक्षे। तथा च स्थिरपक्षेऽप्येवमस्त्विति भावः। यद्यसत्त्वं भावातिरिक्तं तदा भावस्य विरुद्धधर्माध्यासः। असत्त्वस्य
वेनासंबंधात्। यदि तु सत्त्वमिवासत्त्वमपि भावस्वरूपं तदा विरुद्धधर्माध्यासः स्यादेवैवं च कालभेदेनानयोरविरोधः समर्थनाय स्वस्यापि असाम
र्थ्यासमर्थ्ययोरप्येवमस्त्वित्याह किं चेति। प्रवृत्तिनैवमस्त्वित्यं तेना। ननु सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्विरोधे दूषणं तेन न ब्रूमः। येन कालभेदेऽस
माधानं स्यात्। अपि तु स्वभावविपर्ययमित्याह। प्रथममिति। असौ दोषः। स्वभावविपर्ययात्मा सत्त्वसत्त्वयोरपि तुल्यमित्याह प्रथममिति। न सत्त्वा
सत्त्वरूपं स्वभावद्वयं येन स्वभावविपर्ययः स्यात् किं तु स्वदेशादौ सत्त्वमन्यदेशादौ वासत्त्वमित्येक एव स्वभाव इति शंकते। नायमिति। सामा
र्थ्यासामर्थ्ये वरूपोऽप्येक एव स्वभाव इत्याह समापीति। ननु करणेऽपि स्वभावभेदोऽस्त्वित आह तस्मादिति। सामर्थ्यासामर्थ्ययोरेकस्वभावत्वं

र्थत्वात् । करणाकरणयोरद्वैतथ्यत्वमिति भावः । क्षणिकपक्ष इति । अन्यदा सत्वात्कामप्यर्थक्रियामस्य दानं करोतीति क्षणिकत्वापत्तेः स्थिरपक्षे त्वन्य
दापि सत्वात् कीविरूपक्रियां तदा करोतीत्यपातात् । आशयात् । अन्यदैवेत्यन्यदापि कालभेदेन कार्यभेदकरणं तु देशभेदेनैव न विरुद्धमित्याह । न वेति । उपसंहरति तस्मा
दिति दिग्भेदः कार्यभेदः स इति । घटपटादौ विरुद्धधर्माध्यासात् स्वरूपं भेदे हेतुः न तु घट इत्यर्थः । एवं बाह्यार्थाभावान्नात् वैशेषिकपक्षस्यात्राप्रामाण्यमिति
तद्भुत्वा बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धिरित्याह एवमिति । एवं स्वोपादानतया । तिरिक्तात्मासिद्धिरिति भावः । ननु ज्ञानज्ञानवतो भेदे उपादानतया गुणातिरिक्ता १९१
त्मसिद्धिः स्यान्नैव नास्तीत्यत आह न वेति । धर्मत्वधर्मित्वयोरेव विरुद्धत्वादित्यर्थः । संक्षेपत इति । अयमाशयः । क्षणिकत्वे सिद्धे आत्मसुख
योर्भिन्नकालतया धर्मधर्मिभावाभावेन न गुणगुणिभाव इत्युपादानमात्रतया त्वाभ्युपगन्तव्यस्तत्रात्मस्यैव कुत्रापि दृश्यसंगतस्य स्वर्वक
जवर्त्तिनः सजातीयस्य विजातीयस्य वाभावात् । एवं हेतुभिरणिमादीनां गुणत्वं सुखादेः प्रतिषिद्धं न तु जन्यत्वमिति बौद्धाशयः । सिद्धे च स्थैर्ये गुण
गुणिभावसिद्धौ तद्गुणत्वस्य शरीरादौ प्रतिषेधे तिरिक्तात्मसिद्धिरिति । वस्त्विति । अगुणत्वे पदार्थान्तरत्वे कल्पनान्न गुणत्वे बुद्ध्यादिगुणिनः

दृष्टिव्यादिभिन्नस्य स्वाकारायत्त्वेरित्यर्थः । ननु तर्हि जवं तु बुद्ध्यादयोऽप्यात्मगुणाः सयोगादयस्तत्रैवेत्यत आह किं वेति । तेषामप्यात्मगुणत्वे विवक्षी
तीत्यर्थः । गौरवादिति गुरुत्वं बोधयितुमित्यर्थः । एतस्मिन्नात्मसिद्धिप्रकारे कृते संभवत्येव प्रामाणिकत्वव्यवहार इत्याशयः । आश्रयतामिति । समाना
धिकरणापेक्षत्वे बुद्धिसुखयोः कार्यकारणभावादित्यर्थः । वैयधिकरण्ये तिप्रसंगमाह नहीति । संसारदपि बुद्धिः प्राप्यत इत्याह इत्युत्कर्षेति
विहितेति । अयमाशयः । कर्मणां चिरविनष्टानां कालान्तरभाविफलजनकत्वं व्यापारं विनानुपपन्नमिति व्यापारतयादृष्टकल्पना । स च फ
लसमानाधिकरण एव कल्पनीयः । अन्यगतस्यान्यत्र सुखादिजनकत्वे तिप्रसंगात् । न चान्यत्र सत्त्वपि यो व्यापारो यत्रान्यः स तत्र फलजनक इति
नातिप्रसंग इति वाच्यं । क्वचित्प्रसंगात् । नहि दृष्टिगाष्टिनोपि क्वचित् तेन तत्कारणं कर्तृत्वेनैव तेदेहिणो भोगादिति भावः । तदपनीति ।
अत्र शरीरादिः पक्षः देवदत्तेत्यादि केसाध्यं । देवदत्तविशेषगुणोत्पन्नत्वं तत्कार्यत्वात् । प्रगुणोद्भितीयतावतैवात्मसिद्धिः । प्रथमेव्यर्थ्यात्याह तै
मनः प्रभृतौ व्यभिचारवारणाय कार्यत्वे सतीति । तद्भोगायतनत्वे व्यभिचारभंगाय तद्भोगसाधनत्वे ज्ञानादिना साध्यसिद्धिः । शरीरादेरुर्व

[illegible]घते नविस गु त्वेव यदि त्वेवस्मात् वात्मा गुरु नोंद्रियस्य रूपगुणत्वयोः प्रसंगात् । नाप्यवयवित्वं त्वापत्त्या पूर्वं जन्म संस्कारा भावेन रागो त्पाद [illegible]
मादेवा तदा गतेत्वा प्रसक्तेः एवं च सर्वत्र स्थित्या विभुत्वमित्यवैरयितुं शंकते । विभुत्वमिति । आत्मैव देवे सुखादि कारणं तदा तस्य नित्यत यासर्वदो [illegible]
त्पत्ति स्यात् । अदृष्ट मात्रापेक्षित्वे सकल आत्मावच्छेदेन सुखादि स्यात् । अदृष्ट मनसोः सत्वात् । शरीरावच्छेदेनोत्पद्यत इति नियमान्नैवमिति चेन्न । एवं
चोत्पत्ति सिद्धे संयोगे सिद्धे नि मित्तत या शरीर संयोगस्य वरसमवायित या मनः संयोगो वसिद्ध्यति बाधकाभावात् । केवलमात्मगत कार्यानु [illegible]
संयोग सिद्धिरपि [illegible] त्वजना धन्तरे धोत्पादात्माह कार्यत्रेरेत्यादिना । कार्यत्रयेति । सत्वाद्यपेक्षित्वे विभागस्यैव तत्र विनाशकत्वोपदेश [illegible]
त्वा यदेति पदेता वदेव कारणं स्यात् तदा तत्किं न स्यात् कोपाविद्धं वति कराविनश्यतामि न स्यादेवं वा तिरिक्ते मपेक्षणीयं तदेत्त्व [illegible]
इत्यर्थः । सत्वस्थितेति । अतिरिक्तानपेक्षायां परेंद्रियादिसमवधानकाले ज्ञानोत्पत्तेस्तदा ज्ञानेनत्वर्थः । ननु चेंद्रियादिसमवधान [illegible]
तेवेत्य तदाह व्यासंग इति । एतत्तदा अस्मवं । यदिदं इंद्रियादिसमवधाने का जेस्यादेव तदा व्यासंगो न स्यादित्यर्थः । ननु पद्मपत्र [illegible]

नुद्व्यारंभकेषु येनकु परमाणोः स्पर्शवत्वायां द्व्यारंभकत्वनियमः अन्यथा कार्ये स्पर्शाभावेन तत्र स्पर्शोनुमानासंभवेन [illegible]
यदा विवत्प्रत्यक्षाभावेनाप्रामाणिकत्वे निगदस्य तत्राह न हीति । ननु तर्हि द्व्यारंभकत्वे किमनुत गतं व्याप्यमत आह स्पर्शवत्व [illegible]
ति । अन्त्या वयविभिन्नत्वे सति स्पर्शवत्वमित्यर्थः । स्पर्शवान् परमाणुस्त्ववश्यं द्व्यारंभक इत्याह द्वीति परमाणुस्पर्शो कार्यस्पर्शस्य [illegible]
माणत्वादित्यर्थः । एवं च परमाणूनां द्व्यारंभकतायां न मूर्तत्वं प्रयोजकं किन्तु स्पर्शवत्वमिति तेन स्पर्शमनो नारंभकमित्यन्यत्पर्य [illegible]
परमाणुत्वे परमाणुत्वे सतिकत्वे स्पर्शवत्वमेवावच्छेदकं परिशेषात् । स्पर्शस्यापि परमाणोः सत्वान्न तु घाणुकादेरपारिशेष्यं किंच परमाणु
स्पर्शः कार्यस्पर्शद्वारेणोपलभ्यो नो पलभ्यत इति तदभावेन तदपि न स्यादित्याह । अनुपलभ्य नोपलभ्यत्वेति । ननु परमाणुमेव विषयतया स्वकारणं [illegible]
माणुस्पर्शस्यावस्थापयिष्यतीत्यत आह तदापीति । मनः स्पर्शवत्वे मूर्तत्वादित्यत्रोपयोजकतामाह मूर्तत्वस्येति मनो मूर्तत्वेन
स्पर्शवत्वादित्यत्राह विभवे नि । अमूर्तत्वेपि हि परममहत्वं स्यात् तथा चाविभुत्वं न स्यात् सत्त्वं स्थापयेतमित्यपि प्रविकृतं तदुप

तत्त्वस्याग्रही ननु द्रव्यस्य मूर्त्तत्वे तन्न प्रमाणमत आह। मनस इति। न च मूर्त्तत्वादिना क्रियावत्त्वे विवाद इत्यत आह क्रियावत्त्वेनेति। तत्र तात्प
र्यो ग्राह्यस्सिद्धमिति भावः। मनोनेताति करणत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वं करणत्वकर्मत्वयोरिव कर्तृत्वकरणत्वयोरपि विरोधाभावात् न सनुमिति क
रणेन व्याप्यस्य कर्म एकक्रियां प्रति करणत्वे कर्तृत्वविरुद्धप्रयोजकस्य करणत्वात् प्रयोजकस्य कर्तृत्वाद् भेदेन रभावनियमादिति व्रति
हि कुठारादेरपि तद्भवनकरणादि किं विल्कर्तृकरणविरुद्धं किं विदिति प्रश्नं कर्तुं। करणत्वेनेति। साध्यप्रत्यक्षप्रसिद्धा वाहतथा चेति। नचेद्यत्नो
नाभिघाते क्वचिन्नियमः एवं नाभिघाते भेदे किमपि न स्यादभिघाते स्वं तु सर्वत्र सत्वं संभवात्। त्वचेति। त्वाचनस्पर्शाना नियमत इ ११४
त्यनुमितमिति। गुणस्वरूपयोग्यप्रत्यक्षविषयत्वादिति भावः। अन्यथेति। कायादौ व्यभिचारवारणाय मूर्त्तत्वे सामान्या
करणस्येति। मूर्त्तत्वे प्रमाणमेव स्यात्तस्य तनि विशेषगुणवत्त्वं मूर्त्तत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात् द्रव्यत्वे गुणवत्त्वमेव प्रयो
जकमित्याह अत एवेति। वेगस्येति। पूर्वक्रियायां किं कारणमित्यर्थः। नाशेति। तद्घ्रापं न तु कारणमित्यर्थः। ननु मित

स्फ.टी.

अनेन ग्रहणे न हि घ्राणेनेति किं सर्वं पार्थिवमतिग्राह्यमेवेति आकाशस्तु तस्माद् यदि गंधाभिव्यंजकं स्यात् हि शरीरस्त्वि पृथिव्या इत्यत्र पृथिवीपदं घ्राणपरं किं सर्वं व
त्पितत्वे न तथा च घ्राणमात्रस्य गंधग्राहकत्वस्यादिति सर्वः पक्षः। अन्नत्तिस्तत्स्यास्तीति सिद्धांतः। शरीरत्वे चैव शरीरत्वे नापि। विषयतया उनव
स्थानवच्छेदकानुपपत्तेः। विषयत्वमेवेति॥ शरीरत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः। मृत्तिकारूपादिति। ननु मृदि विकारस्य इन्द्रियाद्यनर्थः। कार्यः। विषये पदिगि
णेतिस्थनन्तर्गता पत्तेरित्यर्थः। घ्राणकं एवेति त्रसरेण्वपर्यन्तं घ्राणकं तदवयवद्वयपरमाणुरिति निवर्तो मतं तत्र। त्रसरेणुद्वयगर्भानां मेव परमाणुत्वा
श्रयः। अत्र तद्दीप्स्तीतु त्रसरेणोरपि नावयवाः किंतु त्रसरेणुरेव कार्यमिति केचित्तन्मतमपाकरोतीति। त्रसरेणाविति। अस्य सिद्धरत्व ने
रेणावपि न स्यादिति किंतु चतुरणुकादिरेवाप्यमस्त इति केषांचिन्मतमपास्तो नद्व्यवसायनाय महत्त्वं साधयतीत्येवेति। रूपादौ व्यभिचारवारणा
द्रव्यत्वादिति मनमिति राज्ञेपत्वादिति। न तत्स्वरूपवत्त्वमेवावयवत्वेन प्रयोजकं तथा चात्र प्रयोजको हेतुरित्यत आह। द्रव्यस्येति। अन्यथेति। घ्राण
वस्यैव कार्येणानुविधानादित्यर्थः। महत्त्वे सतीति। अत्र महत्त्वमाकाशादौ व्यभिचारीति विशेषणम्। स्वमते परमाणौ व्यभिचारवारणाय

११५

द्गेगंधवत्त्वे पिशाचादित्यतम्। हानवेत्यादिना। अनियम्यः सजातीयाभ्यामेवारंभ इति नियमाभावात् अनुपपत्तेः। विजातीयाभ्यामेवारंभ इति स्वीकारस्य

बलिताद्व्यणुकमित्यत्र तेजसा एवं न्यायः। तथाजाति। नत्वात्रसमवायिकारणकमेवकुतो न लब्धमिती त्यर्थः। यस्य पृष्ठोऽपि पावकस्य नावीतज्ञातीयमेवारंभ

कत्वेतेनैः एवेति पार्थिवत्वनिवृत्तो यथा घटेपिकादावित्कजादिधर्मसत्वात् पार्थिवत्वाभिनिश्चयो यस्यादित्याशङ्क्य स्थमिति रूपादाविति अत्र

तमननसिद्धनिवारवारणाय। गंधोपजा। ध्रुः सकलिरणिकाक्रियात्वादित्यनुमानेनधर्मिलिंगं अथमं साधयति। गंधे इति तस्य संयोगाश्रयत्वे न

अत्वसाधनीनवासिद्धसंयोगः साधयितुं मइति अत्राह त्वेनतसाधयतीति तद्धेति। तत्रापकाद्विश्रत्राशाकलन कत्वादित्यत्र कावलनं के भ्यानित्य

रइति उनकत्वेसतीति तन्मात्रोक्तौ गंधाभावे गंधक्षागमऊनद्रुद्रष्टे यत्निवारइति विशेष्यभागः एवं चैत्राप्यकाद्विसिद्धे अत्र स्यन्त्रवाधवावासंयुक्त

मोगायघटद्रुत्यासंयोगारसिद्धि इति नावत्पार्थिवत्वं साधयति। पार्थिवमिति। तत्र हेतुसाधर्म्याह। गंधवत्त्वमिति। अत्रोत्तरेदभेतो मनुष्याणां

आपार्थिवमेतेनान्यथा न्तमिति वा स्यतीत्यर्थः। अत एवेति। वस्तुगत्याजुत्वनाव विशेषोऽप्यत्र नियामकः अन्यथा नानक्तपार्थिवांतरेणापर

६२

धर्मस्याकांक्षायां अनुपपत्तेः। नापिपदार्थधर्मो यस्येति बहुव्रीहिः एवं हि पदार्थ स्यैवान्यपदार्थत्वनयापद

र्थसंग्रहइत्येतावनैव रितार्थत्वात्। ननु रूपापेक्षया बहुव्रीहिर्गुरुत्वाद् इत्यत आह। पदार्थ इति। साधर्म्यमनु

गमकं वैधर्म्यं व्यावर्तकं तद्विविधं स्यात् यथा द्रव्यत्वादि तद्भिन्नगुणाद्यपेक्षया व्यावर्तकं। एतच्च द्रव्यत्वादि तुवैध

र्म्यमिव प्रमेयत्वादि साधर्म्यमेवेति भावः। ननु यदि धर्मद्रव्याद्यतिरिक्तोस्तदा प्रमपदार्थाधिक्यमत आह। तत एवं

नन्वभेदेन कथं धर्मधर्मिभाव इत्यत आह। परस्परमिति। न हि स एव पदार्थस्तस्य धर्मः किंतु पदार्थ

कस्याप्यन्यस्य च धर्मो यथा द्रव्यस्य गुणाद्य इत्यर्थः। ननु संग्रहस्य पृथगात्मकत्वस्यकथमनुपपन्नमत आह। न:

शास्त्रेति। संग्रहपदेन कर्मव्युत्पत्त्या धर्म एवोच्यते तस्य च कथं न संक्षेपवत्त्वेति भावः। एवं च पदा र्थधर्मा ग

सम्यग्रहस्वसमो न कार्यः। किंतु धर्म एव संग्रहः। नवकर्मव्युत्पत्तिपरत्वे कृत्स्नं तदन्तिसंग्रहदन्त्येकवचनानुपपत्तिः
दर्शव्युत्पत्तिरत्र कार्येत्येतावन्मात्रस्य वकेन यासंग्रहयेनदन्तिसंग्रहदन्ति ग्रंथमर्यादायाः पर्यवसानात्। नन्वेवं
महोदयदन्त्येने नोक्तशास्त्रस्य तत्त्वज्ञानजनकत्वे विरुध्येतेति चेन्न। तथापि धर्मस्यैव कोके तन्मनेलिंगस्येव कर
णत्वात्। अभिधेयस्य वस्तुफलत्वेऽभिधायकस्यापि सफलत्वसिद्धेः। संकलय्य सम्यक्प्रकारेण ज्ञात्वा। अनेन
तस्य संग्रहस्य तथार्थप्रकाशकत्वात्। यद्वा संकल्प उचितसंनिवेशेन अनेन एवादशकेन शुद्धः ... उचितसं
देशेन कथनरूपात् प्रकरणशुद्धिः। उचितसंनिवेशेन कथनं तु एकपदार्थमुद्देशादिक्रमेण समाप्यापरस्यारंभनं।
अनुचितस्तु संनिवेशः द्रव्यलक्षणं द्रव्यत्वं तद्वज्जातिः। जातिलक्षणं नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमित्यादि। नन्वस्यथा
लोके दोषासंबद्धत्वात् ...वात् प्रकरणत्वमिति चेन्न। ग्रंथमात्रस्य प्रकरणपदेनाभिधानात्। ग्रंथांतरेणान्यथा ९

दियं तनकं तराक्षुविदनुभूयमान योगपद्यं नोपपद्यते। ननु तत्राहतपावेति। नो तिरस्कावित्यर्थः॥ इदमसकलप्रकारणसम्पन्नो नाद्यो ...
वनविशंवस्तेन विनाद्दमसकल प्रम ७० मन्त्रैरेव वक्तुमशक्यत्वादिति पूर्वपरं त्वपुरस्सरमाह इदमित्यादि। नास्ति तिरस्कृ... व्यवसाये...
त्वनासिद्धसाधनमित्यात्मसंयुक्तेति तथापि शरीरेणैतदिति शरीरावच्छिन्नत्वं ... विशेषणं मनःशरीरं शरीरावच्छिन्नत्वमिति ...
तो ईश्वरज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय समसंत्वां रूपादौ विशेषगुणाः दृष्टान्ते वा हृत्तादित्यर्थः। अनुकूलं तद्यमाह ... तम्याप्येति। ...
योगस्यैवासमवायिकारणत्वादित्यर्थः। ... तदानामात्मा ... व्यापारो ... विषयेति। साक्षात्कारत्वात् ... साक्षात्कार
वतीति। वस्तुग्राहकत्वे ... पाने रेपि बोध्यं। ननु रूपादिबुद्धिरेव सुखादिस्वरूपाभावस्वसंवेद्येति। कि...
ग्राहकत्वेन मनः स्वाकारइत्यत आह सुखादीनामिति। एवमिति। एकैके प्रकारेण मनःसिद्धौ वक्ष्यमाणयुक्त्या नानात्वे सिद्धेऽनुगत...
द्धिरेस्वणे नियतकार्येण जातिसिद्धिरित्यर्थः। कार्यस्य नियतत्वे प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः। ... वानिति। गुणा उक्ते संख्या ...

अन्ता यो वच्छिन्नविशेषनानात्वसा॰धनं तथा च मनस्त्वसिद्धिरिति भावः। नन्वणुत्वविशेषबोधनाय तदिति नैवं यथामिति भावः॥ अ॰म॰
न्दहेतुत्वेनैकमनसि युगपद्ज्ञानं स्यादित्यर्थः॥ तद्वदिति लाघवादित्यर्थः॥ यथाज्ञानानुयोगपद्यमिति यावत्। मनसस्तेन तत्र क्रमादरेना लाघवमपाता [illegible]
स्मिन्निति विभुत्वे हि सर्वेन्द्रियमनःसंबंधे युगपज्ज्ञानं कत्वे विस्यादित्यर्थः॥ विभुत्वे मनः। संयोगजस्य ज्ञानकारणविशेषाभावाद्विषयसंनि [illegible]
द्रियेषु युगपज्ज्ञानं स्यादित्याह नैवमत्रेत्याह। इत्येनेति। अणुत्वस्य त्याज्यं संगतिः सिद्धत्वेन मनो विभुसर्वदा स्पर्शरहितत्वात्। निरवयवत्वात् इत्यार॰
पितान्वित्यर्थः। तदेकमिति। सर्वावच्छेदेनाव्यवहितपूर्ववर्तिकार्यस्पर्शवत्वात् ततः सर्वत्र चेष्टा यदि वा मनो ज्ञानेऽसत्वादिष्टावच्छेदस्वरवच्छेदेन॰
स्य तत्स्वर्थः। तथा च तदवच्छेदे मनः संयोगाभावात्कथं चक्षुषस्तद्भावे च चेष्टा न संभवतीति दूषणमपजनकमिति। तदेवं कार्यतं [illegible]
कार्याभावे ज्ञानादिति सैषात्मसंयोगादित्यर्थः॥ न हि पूर्वं शरीरस्यागात्स्य सत्प्रत्यक्षे हेतुरात्मनो ज्ञाना हा॰ अस्य स्पर्शेति। न जातिवाद्यैः [illegible]
परंतं पाल्गुपगमादित्यर्थः। नावानिति कीरणस्य कर्मणः सत्वाद्योगसिद्धमित्यर्थः। स्पर्शत्वेन द्रव्यारंभकतावच्छेदकत्वात्। स्पर्श [illegible]

१६४

विद्यमानत्वाय चितिर्वर्हितं तु वेदो निश्चय एवाहेति। आवात्र न्यायाद्ववि दितिं निश्चयस्यानिष्ठं सार्थे [illegible]
सर्वत्र तथात्वोपगमे ऽतिप्रसंगः स्यादाह। अन्यथेति। ननु ईश्वरस्य नित्यस्य जगत्कर्तृत्वमित्यर्थं कृतया। व्याप [illegible]
त्वस्य प्राप्तौ व्यापकस्य जगद्धेतुत्वस्य प्राप्तिर्नविषयत्वेन तथा च प्रमितित्यभिधाने उस्य स्वरूपस्येश्वरमित्यभिधाने हेतु
मित्यस्य वैयर्थ्यमत आह। ईश्वरमिति। प्रमाणेनेति। व्यर्थस्य सत्किं विवक्षपयतीति न्यायादितो वः। यत्प्रमाणं सूत्र [illegible]
ननु हा। कार्यत्वादि। क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानमित्यर्थः। ईश्वरेति। केवलस्य हेतुपदस्य
युधः पिकारणमात्रेण स्य किंतु तथा पीश्वरपदं संनिहितस्य मोक्षासाधारणकारण इति हेतुं मोक्षासाधारण [illegible]
त्रैवाक्तिस्वयार्थः न वास्यापि जगत्कर्तृत्वं व्याप्यत्वेन निश्चितं येन वैयर्थ्यमिति भावः। नतु जगवतो मोक्षासाधा [illegible]
रणकारणत्वे प्रमाणाभावः इत्यत आह। प्रस्तुतेति। प्रस्तुतशास्त्रासाधारणकारणमित्यर्थः। तत्र प्रमाण [illegible]

नेवात् अयमाशयस्तदानीं मंगलस्य न्यूनतया सकलविघ्ननाशाभावेपि यत्र समाप्तिः मंगलानन्तरं विघ्नं तत्र
षामपि नेति एवं च सकलविघ्ननाशोदेहिकापारलौकिकीवासमाप्तिर्मंगलादृष्टवन्तो वैनन्मेसेलकालरीयमंगलस्या
...नरीयसमाप्तिहेतुत्वादिति न निःफलत्वमिति ननु प्रचितमंगलकरणमेकदा न सम्भवत्येकैकं च मंगलमप
प्रमर्थमितिमंगलेष्वव्याप्तिरित्यत आह। नन्विति। यदि क्रमशः क्रियमाणे यत्र कार्ये प्रयोगितानन्तरोणादयस्त
कत्वात्गुणमस्य हि न क्रियमाणकार्योपयुक्तानां युगपदुत्पादादुभयशक्यत्वादिति नावः। न हेत्वादिना ... ति
...क्रमशः क्रियमाणेष्वपि तेकार्योपयुक्तेदृष्टोत्पादानं समर्थितं तत्र हेतुमाह। सङ्गत्यपेतीति। ननु प्राय...
...र्हसमार्थप्रवर्तितया दुरितसंशयप्रतिबाधकत्वं स्यादत आह। नवेति। मंगल... प्रवृत्तो ...

तत्व० १

इत्यन्वितं स्वमित्यनेन संबध्यते कः प्रागभावस्तत्राह। एकाधिकरणमात्रसन्निरूप्यः सन्निकर्षो लक्षणलक्षणयोरित्यर्थः।
तस्येति तन्निरोधः एवोपाधयः क्रियान्तिनिर्वर्तितपदं किमर्थमत आह। क्रियेति। क्रियापदेन व्यापारलक्षणो धर्मो गृह्यते। अनिनिर्दि
फलासिद्धेस्तथा च धर्मोपलक्षणे एवं च धर्मधर्मिणोः प्रागभावस्थितिनिरोधालविषयताद्युपाधयः इति न विषयतोदयो द्विविधाः
ऽनयोर्द्वयोर्नैरन्तुपादाने हि विध्वंसस्पृष्ट प्राप्येतेति हृदयोक्तेत एवाग्रे तेनेत्यादिविवक्षितेति ननु निरोधपदेन यदि क्रियते धो
दातीतोपाधिर्न प्राप्येत इत्यत आह। निरोधइति। धर्मिणः प्रागभावे न च विषयता माहार विषयतेति पदमिति। कुर्वि दा
वर्त्तमानस्तथापि तद्धर्मस्य व्यापारस्य प्रागभावो नास्तीत्यर्थः। एवमिति। परस्य धर्मिणः प्रागभावकाले भावेपि तदनुकूलव्यापारस्य
सत्त्वयावर्त्तमानत्वमित्यर्थः। समाप्स्यतीति। पूर्वानुभवकर्मणोऽभावे पि संस्कारादृष्टलक्षणव्यापारसत्त्वयावर्तमानत्वमेवेत्यर्थः
र्थः। एवमिति। एवं चेति। परं किंचिदयोधर्मिणोरवस्थानेपि व्यापारध्वंसएवातीतत्वोपाधिरित्यर्थः। ननु कोपाधिसत्त्वे किं कालेनेत्य
हान वेत्तरति। पदेतिमध्या क्रोधरात्रयोर्भिन्नदेशावच्छिन्नयोरेकमधिकरणं प्रतीयते न वस्तुतो न प्रत। तिविषयोऽधिकरणं का

का.टी.१

न्नं संनवर्त्ततीति तस्यावच्छेदकतया तत्सापेक्षकारणतयाप्युपपन्नो नोपाधीनां तत्र तदनपेक्षणां कारणत्वं सर्वथा नत्रु…
ऽनुगतस्य कारणत्वे संभवत्यननुगतोपाधिमात्रस्य कारणत्वासंभवादेवं वा क्षणलवादिव्यवहारेष्वनुगतं कालमादे…
नास्ति वानुगतत्वं क्षणादिव्यवहारत्वेनैवं वानुगतत्वेन तत्र कालः कारणमननुगततया च समस्तउपाधिष्वपि तीताद्य…
पिनतेनैवान्यथासिद्धिरिति भावः। नन्वेवमपि व्यवहारउपाधिनैवस्यादिति किं कालेनेत्यत आह इत्यादावपीति। त्रिके…
न्नस्य मन्नादेरेकोपाधिसंबंधो न घटकं कालं विनेति घटकतया कालस्यावश्यकत्वमित्यर्थः। प्रमाणाभावात्संबंधो न संभ…
ते मितितमांतमोहबोधः इति प्रतीतेरेव प्रमाणत्वात् संबंधानवरत्यर्थः। सत्यमिति। बुद्धेर्हि संबंधे प्रमाणं संबंधस्तु…
तयानुपपन्नेन कालः स्वीक्रियत इत्यर्थः। निमित्तमिति। सूर्यक्रियादिर्हि उपाधिस्तु संबंधघटकः कालः इत्यर्थः। नवोपा…
पाधकादिव्यवहारस्यातीतत्वाद्यौपाधिकत्वं नन्वां तत्र प्रयोजकत्वं वक्तव्यं किंतु विशेष्यावच्छिन्नप्रकारकत्वं स्फटिके नीला…

स्फुटरी।

विहितास्ति प्रकृतिप्रत्ययशब्देभ्यः सैयं तृतीया भवतीत्यर्थः। विधायकस्य प्रकृत्यादिभ्यः शब्दे प्रत्युपसंख्यानं तृतीयाकालेत्यर्थ…
यत्तृतीयाविधाने तृतीयाक्षीन प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमपि तृतीया विहितासादवहिणेनेत्यादौ भवन…
ननुकारणत्वादेव तदर्थत्वात्राचेकारणार्थप्रत्ययस्थानं आह पूर्वमिति। एवं चैतस्मादिदं पूर्वमित्यस्य तस्मादिदं पूर्व…
इति भावः। ननु निमित्तकार्यत्वेन हेतुना सकारणकत्वमात्रं स्त्रियादिविकृतिहित्वना पन्निषेधविनेत्यर्थः। अन्यनिषेधंक…
णामिति। नहि यस्मिन्मूर्त्ते एतस्मादिदं पूर्वमिति प्रत्ययो भवति तत्स्वरूपं द्रव्यमेव तद्गुणो वा तत्र कारणं तत्र प्रतीतिः। तस्य…
पदार्थयोमूर्ति[illegible]स्वरूपस्य तदादवस्थो न भवत्वप्रत्ययत्वाभावादेवं वान्वयव्यतिरेकान्न मूर्त्तनगुणो विना मूर्त्तानि…
त्यस्याव्यतिरेकव्यभिचारसंस्थेनदतिरिक्तं कारणमित्यर्थः। प्रथमेति। एतदपेक्षयेदं पूर्वमेतस्याहिमसन्निहितादित्यसंयो…
गमित्यर्थः। एतदपेक्षयेदं पश्चिममित्यस्य तु संनिहितत्वरमादित्यसंयोगावच्छिन्नमित्यर्थः। न चोदयाचलादिषु वर्त…

ह्रीस्वादेरत्रिप्रकारकः नतु पावकादित्रत्ययः। एवं च कालेऽत्र तयोर्विशेषस्यास्त्यप्रकारकत्वान्नत्र मस्त्यर्थः। औपाधिकं त्वेता
नःस्यात्तन पावकादित्रयोपिण्डो नःस्यात्समाप्त्रादिति व्यधिकरणप्रकारकत्वमेव तत्र योऽकुतयोः कर्तृत्वं तत्र प्रकृत
स्याशयकात्र तस्मिन्निति न च्छिन्नेतच्छेदावगाहित्यर्थः। इत्तिकालः। ननु कालजन्यविलक्षणपरत्वादिलिंगत्वं दिशः। कुतो
आरगुणस्ति। पूर्वापरादिप्रत्ययलिंगत्वं तत्र प्राप्यतेऽस्त्यत्रो। अत इत्तिजावः। सर्वत्र तिकिं देशावच्छिन्नत्वापूर्वत्वं नायामवधि
पकस्त्वयेत्यत्रिप्रेत्याह। अस्मत्रेति। यद्दिगवच्छिन्नत्वाय सर्वत्वेन व्यवक्रियते तद्दिगवच्छिन्नएव तत्रावधिः संभवतीति
नन्ववधिसमानदेशस्तदवधिकसर्वत्वात्यथरति तत्रापि व्यापकोवारणीयस्त्वमित्रेत्याह। व्यापकत्वादेवेत्ति। ननु सर्वेणे
ये यानसंभवति कर्तृत्वकरणत्वयोः स्याद्वा कार्यप्रतीत्या कर्तृत्वादेर्बाधितत्वादत आह पूर्वेत्ति। कारणत्वाघटितके
भवतीये नानुपपत्तिः स्यात्किन्तु यत्र प्रकरणे तृतीया विष्णुनं तन्नमस्ति तत्र प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यनेन

धि ४

हाः स्मर्यते हेतितेनेति। हेतुपदस्य प्रकारत्रयेण सार्थकत्वेनेत्यर्थः। तमभिप्रेत्याह। क्रियायां कर्तृरूपे ज्ञेयाय मध्या
हृदति। मयेति। नन्वीश्वरस्या वधित्वेन संभवतीत्यत आह। अत इति। अचरणमेत्यस्यानुषंगेन तत्वका
लाः। तत्रासत्वे बाधाद्व तत्रस्थस्यैवान्यत्रापि योग्यत्वेऽनुषंग इति। न योर्वेदादित्या अनुध इति। ननु कि
ञ्चाचारादेव क्रमप्राप्ते स्तद्बोधनायान्विति व्यर्थमत आह। यद्यपीति। उपायस्योपायांतराविरोधेवादित्यर्थः। अ
न्यथा मंगलनिर्बंधोपि व्यर्थ इति भावः। यद्यच्चित्यनेन नपञ्चाङ्गावः शब्दोपात्तस्त दात्त्वबाध पूर्ववत्त्वं विश
दोपात्तएवापेक्षिकशाब्दी। याकांक्षा शाब्दमेव प्रार्थनमित्यपात। ननु पूर्वमीश्वरस्य प्रणामस्य प्रकृत्या संनिधा
नादेवतस्यापि विधेः भाविसं। प्रकरणाद्युपस्थितस्य शाब्दानुपस्थितस्य शाब्द बोधाविषयत्वादित्याह। तथैवेति
न प्रागपञ्चाङ्गावस्य शाब्दत्वादित्यर्थः। एवं च तस्य प्रणामस्य नयार्थविधेः शाब्दत्वं नाशंकनीयमिति

ता तमिति यत्रैको र्थः अन्तिमान्तस्तत्र तदपेक्षितो ऽपरो विभक्तिप्रान्त एवापेक्षितो ननु प्रकरणाद्युपस्थापित इत्यर्थः। अन्त
...अयचेत्तो अयचेत्यर्थः। विकल्पे अनीत्यादि दोषानुद्धारात् शुश्रूषासेवा। श्रेयो मोक्षः गुरोः शुश्रूषाशेषो ऽस्य...
वाक्तिन। शिष्याः अन्यथा एतादृशशिष्याभावे। एतत्कथनस्य प्रयोजनं इत्यपीति तथा चेति। शिष्यपरंपरा...
न्यदित्यर्थः। एतादृशशिष्यपरंपरायां धर्मस्य स्वीयत्वकर्त्ता यो व्यतिरेकमुखेन अतिरेक... इत्याह यनेति। स...
ध्ययोरेकार्थत्वादपि तथा व्याख्येयमित्याशयेनाह। एतेनेति। अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यत्र प्रकरणादस्तत्रे ... शिष्यका
...नन्तरं यद्दृष्टा शिष्या उपसेदुरित्येवार्थो ऽर्थान्तरस्यासंभवादित्याशयः। ननु पदार्थेत्यादौ न पदार्थत्वं धर्मत्वं ... नि
कर्मधारयः। पदार्थत्वधर्मत्वपरिहारे... धर्मत्वस्य पदार्थत्वपरिहाराभावात् वस्तुमात्रस्य पदार्थत्वा
...स्य...वाद्दिगोरेकत्रदत्ता वैकर्मधारयस्यौत्सर्गिकत्वात् नो ... न तथादर्शनात्। नापिदं...स्य

त्वादेरनुपगमात् संयोगात्। सिद्धिप्रसंगात्। कारणपरत्वादेस्तुल्यमनुपपत्रं साध्यविशेषात्कारणपदवैयर्थ्यादित्यत आह कारण
ति। परत्वादिकारणत्वात् कालस्य संयोगवत्त्वमनुमेयमिति भावः। ननु संयोगस्य अयनाशोपि विनाशकृदिति कथं विलसिद्धिरत आह
न्या अयरति। दिव्यादिति दिक्कालौ द्वावित्यातीति वजो। द्वित्वा... कमित्यर्थः। द्विपृथक्त्वादीति। असमवायिकारणत्वादित्यर्थः। ते
ति तस्य च सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात्कारणस्य च विभुत्वे ... लाघवेनावश्यकत्वादित्यर्थः। असमवायीति। कालपिण्डसंयोगस्यास
वायिकारणत्वात् कालसूर्यसंयोगस्यानिमित्तकारणत्वादित्यर्थः। धर्मीति। स च ... सति ... तेन धर्मिग्राहकेण
न कालस्यापि सिद्धिरित्यर्थः। एकत्वादिति। अनित्यस्यैकमात्रतः ... पत्वादिनस्यादित्यर्थः। समानैति। अकार्यनयानि
तद्वाकारणकत्वादित्यर्थः। एवं नानात्वमिति। अतीतानागतयोः एवं कालस्वरूपादिनि... केत एवं कारणादय एक
वा उपाधयः। यदि नैयायिकादिमते ... कालसिद्धौ न प्रमाणमित्याह। नावेदेति। नन्वस्थितिनिरोधयोर्वर्ति
तीतोपाधौ ... आगमावोन प्राग्भावान्तरमाह। ... रुक्षसर्वप्रागभावदयानि। न

न्नरूपावच्छिन्नः कालस्तत्क्षणतामितिवस्तुगतिः जन्यपौकोत्तुवैयर्थ्यमितिभावः। उत्पन्न इति पटप्रागभावावच्छिन्नोत्पन्नं नु संयो
त्पर्थः। अंत्यतंतुसंयोगे सति द्वितीयक्षणे पटस्यैवोत्पत्तेः न तूत्पन्न इत्यपि देयमात्माश्रयादिवैयर्थ्याच्चेतिभावः। उत्पन्न इति। किञ्चा
गभागभावावच्छिन्नं कर्मोत्पत्त्यर्थः। क्रमोत्पत्त्यनंतरं द्वितीयक्षणे विभागस्यैवोत्पत्तेः। न तूत्पन्न इत्यपि देयमात्माश्रयवैयर्थ्यं त्यर्थः। नि
कर्त्रेषवेति अत्र तत्कार्यं गृहीते निर्मर्थसामग्र्याः स्वत एव क्षणमात्रावस्थायित्वादिति भावः। अत्रैति। अन्यकर्मणामेतत्क्षणान
नत्वेपि निमित्तत्वेन व्यवहारानावादित्यर्थः। नन्विनरेषां वृंजनक्षणमतश्चाह उत्पादेति। धर्मेति। यथापूर्वमित्यारक्रमानेनसं
गाम्रयतयैवकालः सिद्धाति ननु संख्याद्याश्रयतया तथापि तदुपजीवनेन साधयितुं शक्यतया विधानं तथेति भावः। (अव्याप्यक
तिश्चतुपपत्तेस्त्वोपपादकमेवकल्पयतीत्यर्थः) पूर्ववदिति। नियतैकदेशस्य सिद्धयइत्यर्थः विशिष्टेति। संयुक्तसंयुक्तसमवाये
त्वेबंधेन सूर्यगतिमत्त्वमात्रेच्छतीयते नवकालस्य सकृज्जन्मसंयोगिलंलक्षणं विभुत्वेपि नैनतदुपपद्यते नव्यमहत्त्व
तितन्त्वं संवतातिभावः। ननुस्तन्त्रे कारणपरत्वादेर्हेतोः कालेपरत्वापरत्वसाधकत्वं श्रुतीयते नैतदुपपत्ते। काले

मतमाह क्वचिदिति। संवादस्येति॥ भाष्यस्येति शब्दतात्पर्यमाह इतीति॥ यस्तत्त्वदुस्तरतरार्णवकर्णधारो वेदान्तव
निरताध्वगसार्थवाहः॥ श्रीपद्मनाभसवितेव दिवाकरेण तुष्टो मुनास्तु सुकृता बद्धोभद्रात्मजमिश्रः॥१॥ इति श्रीमद्गा
बद्धोभद्रात्मजविजयप्रागर्भसंभवविश्वनाथाम्बुजसकलशास्त्रार्थविदग्रणीतनन्दनाचार्यमिश्रश्रीपद्मनाभमहन्ताः
भास्करः संप्रत्ययं शुभं स्यात्॥ श्रीविश्वेश्वरराज्यधान्यां अविमुक्ते वाराणस्यां लिखितपुस्तकमिदं।